

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Калінюк Анжела Леонідівна

УДК 347.633-058.854(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

Сімейно-правовий статус вітчима і мачухи в Україні

081 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. Л. Калінюк
(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Мироненко Валентина Петрівна, кандидат
юридичних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Калінюк Анжела Леонідівна. Сімейно-правовий статус вітчима і мачухи в Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням сімейного-правового статусу вітчима і мачухи в Україні.

Досліджено загальнотеоретичні та методологічні засади сімейно-правового статусу вітчима і мачухи та визначено стан наукової розробки проблеми, окреслено методологію дослідження сімейно-правового статусу вітчима, мачухи, здійснено аналіз зарубіжного законодавства та наукової доктрини в окресленій сфері.

Сформульовано авторські дефініції «вітчим», «мачуха», де під поняттям «вітчим» пропонується розуміти чоловіка матері, який уклав шлюб з жінкою, яка має дитину від попереднього шлюбу (або має статус одинокої матері); під поняттям «мачуха» слід розуміти дружину батька, з якою він уклав шлюб та має дитину від попереднього шлюбу (або має статус одинокого батька).

Обґрунтовано, що єдиною підставою виникнення сімейно-правових відносин за участю вітчима, мачухи є укладення ним (нею) та одним із рідних батьків дитини шлюбу на умовах та в порядку, визначених законом.

Визначено, що офіційного статусу «вітчим», «мачуха» набувають особи, після реєстрації ними шлюбу у встановленому законом порядку та які мають дітей від попередніх відносин, відповідно статус «пасинка», «падчерки» набувають діти у разі реєстрації їхніми батьком (матір'ю) шлюбу за умови проживання однією сім'єю.

Встановлено, що під сімейно-правовим статусом вітчима, мачухи слід розуміти правовий стан особи, яка добровільно, але на визначених законом підставах, виконує функції виховання та утримання пасинка, падчерки.

Аргументовано, що сімейно-правовий статус вітчима, мачухи належить до категорії спеціального правового статусу особи та характеризується такими ознаками: по-перше, вітчимом, мачухою є особа, яка перебуває в зареєстрованому шлюбі з біологічним батьком (матір'ю) пасинка, падчерки, отже – це пов'язано із сімейним станом особи; по-друге, правовий статус вітчима, мачухи пов'язується із виконанням ними функцій щодо виховання та утримання дитини, з якою вони не пов'язані кровною родинністю; по-третє, такий статус зберігається за вітчимом, мачухою на період, коли вони фактично проживають з дитиною та наділені щодо неї певними правами і обов'язками; по-четверте, сімейно-правовий статус вітчима – це права і обов'язки, які включають індивідуальні якості, особисту культуру та соціальну свідомість вітчима, мачухи, що впливають на виховання пасинка, падчерки та ґрунтуються на приписах СК України, однак не обмежені ним;

Доведено, що вітчим, мачуха є фактичними вихователями пасинка, падчерки, які не лише мають право брати участь у вихованні пасинка, падчерки, а на яких поширюються вимоги законодавства про право та обов'язок надати дитині належне виховання.

Аргументовано, що вітчим, мачуха мають право на спадкування за законом, як спадкоємці четвертої черги за умови, що проживали зі спадкодавцем однією сім'єю, не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

Обґрунтовано, що пасинки, падчерки можуть бути визнані спадкоємцями першої черги після смерті вітчима, мачухи за умов визначених законом та за відсутності у них живих біологічних (рідних) батьків.

Визначено, що здійснення самозахисту вітчимом, мачухою – це допустимі та необхідні дії юридичного та фактичного характеру, які вчиняються ними щодо захисту особистих немайнових та майнових, в тому числі спадкових, житлових, пенсійних та інших прав пасинка, падчерки без спеціальних повноважень, в силу сталого, реально існуючого між ними

сімейно-правового зв'язку, що виник на підставі укладення шлюбу з рідним батьком (матір'ю) дитини.

Обґрунтовано можливість застосування до вітчима, мачухи правової презумпції відповідальності за невиконання чи неналежне виконання обов'язку по вихованню малолітніх, неповнолітніх пасинка, падчерки.

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні та можливості використання розроблених пропозицій та висновків: у науково-дослідній роботі – під час проведення подальших наукових досліджень у галузі сімейного права, цивільного права та інших суміжних галузей права; у законотворчій діяльності – в процесі удосконалення сімейного, цивільного та іншого галузевого законодавства України; у правозастосовній діяльності – під час розгляду і вирішення сімейних, цивільних справ, а також у процесі науково-практичних коментарів до Сімейного та Цивільного кодексу України; в освітньому процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право і процес», «Сімейне право», «Спадкове право», а також відповідних спецкурсів; при підготовці навчально-методичних і дидактичних матеріалів з указаних дисциплін.

Ключові слова: сімейно-правовий статус, вітчим, мачуха, пасинок, падчерка, фактичне виховання, законний представник, захист прав та інтересів пасинка, падчерки, спадкові правовідносини, презумпція у сімейному праві, відповідальність вітчима, мачухи.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Калінюк А. Л., Дмитрієв С. Законний цивільний процесуальний інтерес як елемент цивільного процесуального статусу заявника у справах окремого провадження. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. № 2 (18). (Вересень 2019). С. 125–129. DOI: <https://doi.org/10.33270/04191802.125>

2. Калінюк А. Л. Підстави виникнення сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи. Науковий вісник публічного та приватного права. 2020. № 3. С. 59–63. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3.11>

3. Калінюк А. Л. Право вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки за сімейним законодавством України. Прикарпатський юридичний вісник. 2020. № 2. С. 37–41. DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).561](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).561)

4. Калінюк А. Л. Відповідальність вітчима, мачухи як презумпція сімейного права. Актуальні проблеми держави та права. 2020. № 86. С. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2410>

5. Калінюк А. Л. General Provisions on the Right of the Stepfather, Stepmother to Self-Defense of the Rights and Interests of the Stepson, Stepdaughter. Visegrad Journal on Human Rights. 2020. № 3. С. 156–160.

6. Калінюк А. Л. Особливості реалізації спадкових прав вітчимом, мачухою: теоретичні та практичні аспекти. Вісник Запорізького національного університету. 2020. № 2. С. 45–53. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-2-06>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Калінюк А. Л. Вітчим, мачуха як суб'єкти сімейних правовідносин: актуальні питання правового регулювання: Збірник наукових матеріалів міжвузівського круглого столу (08 грудня 2016 року) / За заг. ред. к.ю.н. М. О. Ктіторова, к.ю.н. О. В. Ткаченка, к.ю.н., доцента О. В. Дручек, к.ю.н., доцента М. М. Пендюри. Київ: НАВС, 2017. С. 60–63.

8. Калінюк А. Л. Охорона сімейних прав та інтересів вітчима і мачухи в Україні // Матеріали круглого столу «Права людини і поліція у сучасному світі», присвячений пам'яті С. Л. Лисенкова / Редкол.: А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, М. М. Пендюра, Д. О. Тихомиров. Київ: ФОП Маслаков, 2018. С. 93–96.

9. Калінюк А. Л. Актуальні проблеми правового регулювання відносин інших членів сім'ї у сучасному сімейному праві України // Національна безпека

у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці: матеріали III-ої Міжнародної наукової інтернет-конференції (Київ – Баку, 15–17 лютого 2019 року) / ВНЗ «Національна академія управління». Київ: НАУ, 2019. С. 99–101.

10. Калінюк А. Л. Здійснення представництва падчерки (пасинка) вітчимом, мачухою за сімейним законодавством України // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 28 лютого 2020 року) / редкол. В. П. Маковій та ін. Одеса: ОДУВС, 2020. С. 74–76.

11. Калінюк А. Л. Вітчим та мачуха як фактичні вихователі пасинка, падчерки // The World of Science and Innovation. Abstracts of the 1st International Scientific and Practical Conference (August 19–21, 2020). Cognum Publishing House. London, United Kingdom, 2020. P. 259–264.

12. Калінюк А. Л. Право забезпечити пасинку, падчерці здобуття повної загальної середньої освіти, як один із обов'язків вітчима, мачухи // I Международная научно-практическая конференция «FUNDAMENTAL AND APPLIED RESEARCH IN THE MODERN WORLD» (26–28 августа 2020 года). Бостон, США. С. 201–206.

13. Калінюк А. Л. Право та обов'язок вітчима, мачухи піклуватися про здоров'я пасинка, падчерки, їх фізичний, духовний та моральний розвиток // II Международная научно-практическая конференция «ACTUAL TRENDS OF MODERN SCIENTIFIC RESEARCH» (13–15 сентября 2020 года). Мюнхен, Германия. С. 224–227.

14. Калінюк А. Л. Здійснення вітчимом, мачухою представництва прав та інтересів неповнолітніх пасинка, падчерки // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 16 грудня 2020 року). Харків, 2020. С. 201–204.

SUMMARY

Kalinyuk Angela Leonidivna. Family and legal status of stepfather and stepmother in Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for a degree of Philosophy Doctor by specialty 081 Law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The dissertation is a complex scientific research of the family and legal status of the stepfather and stepmother in Ukraine.

The dissertation studies general theoretical and methodological principles of family law status of stepfather and stepmother and outlines the state of scientific development of the problem, methodology of research of family law status of stepfather, stepmother, analyzes foreign legislation and scientific doctrine in the outlined sphere.

The author formulates her definitions of “stepfather”, “stepmother”, where the term “stepfather” is proposed to mean the husband of the mother who married a woman who has a child from her previous marriage (or has the status of a single mother); the term “stepmother” should be understood as the wife of the father to whom he is married and has a child from his previous marriage (or has the status of a single father).

It is substantiated that the only basis for the outset of family law relations with the participation of stepfather, stepmother is the marriage between them on the terms and in the manner prescribed by law.

It is determined that the official status of “stepfather”, “stepmother” is acquired by persons who register their marriage in the manner prescribed by law and who have children from previous relationships, respectively, the status of “stepson”, “stepdaughter” is acquired by children in case of registration by their father (mother) of marriage under the condition of living as one family.

It is established that the family and legal status of stepfather, stepmother should be understood as the legal status of a person who voluntarily, but on the grounds

specified by law, performs the functions of education and support of a child not related by blood.

It is argued that the family and legal status of stepfather, stepmother belongs to the category of individual legal status of a person and is characterized by the following: first, stepfather, stepmother is a person who is in a registered marriage with the biological father (mother) of a stepson, stepdaughter, therefore – this proceeds from the marital status of the person; second, the legal status of stepfather, stepmother is associated with the performance of their functions for upbringing and support of a child with whom they are not related; third, such status is retained by stepfather, stepmother for the period when they actually live with the child and are endowed with certain powers in relation to it; fourth, stepfather's family law status is the rights and responsibilities that include individual qualities, personal culture and social consciousness of the stepfather, stepmother, influencing the upbringing of the stepson, stepdaughter and based on the provisions of the Family Code of Ukraine, but not limited to it.

The author proves that stepfather, stepmother are the actual caregivers of a stepson, stepdaughter, who not only have the right to participate in the upbringing of a stepson, stepdaughter, but are subject to the law on the right and obligation to provide the child with proper education.

It is reasoned that stepfathers, stepmothers have the right to inherit by law, as heirs of the fourth turn, provided that they lived with the testator in the same family, at least five years before the opening of inheritance.

It is substantiated that stepsons and stepdaughters may be recognized as heirs of the first turn after the death of the stepfather, stepmother under the conditions specified by law and in the absence of living biological (related by blood) parents.

The author states that the exercise of self-defense by stepfather, stepmother – is permissible and necessary actions of legal and factual nature, which they commit to protect personal non-property and property, including inheritance, housing, pension and other rights of the stepson, stepdaughter without special powers, due to

permanent, really existing between them family law relationship, which arose on the basis of marriage with the father (mother) of the child.

The possibility of applying to the stepfather, stepmother a legal presumption of responsibility for non-performance or improper performance of the duty to raise minor stepson, stepdaughter is reasoned.

The practical significance of the obtained results lies in the use and possibility of using the developed proposals and conclusions: in research works – in further researches in the field of family law; in legislative activity – in the process of improving family legislation of Ukraine; in law enforcement activities – during the consideration and resolution of family and civil cases, as well as in the process of scientific and practical comments on the Family and Civil Code of Ukraine; in the educational process – in teaching “Civil Law and Process”, “Family Law” and “Inheritance Law”, as well as relevant special courses; in the preparation of educational, methodological and didactic materials in these disciplines.

Key words: family law status, stepfather, stepmother, stepson, stepdaughter, actual upbringing, legal representative, protection of rights and interests of stepson, stepdaughter, hereditary legal relations, presumption in family law, stepfather's, stepmother's responsibility.

The List of the Applicant's Publications on the Theme of the Dissertation

Scientific works in which the main scientific results of the dissertation are published:

1. Kalinyuk A., Dmitriev S. Legitimate Civil Procedural Interest as an Element of the Civil Procedural Status of the Applicant in Cases of Separate Proceedings. Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs (September 2019). № 2 (18), P. 125–129. DOI: <https://doi.org/10.33270/04191802.125>
2. Kalinyuk A. Grounds for Family Relationships With the Participation of Stepfather, Stepmother. Scientific Bulletin of Public and Private Law. 2020. № 3, P. 59–63. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3.11>

3. Kalinyuk A. The Right of the Stepfather, Stepmother to Bring Up the Stepson, the Stepdaughter According to the Family Legislation of Ukraine. *Prykarpattia Legal Bulletin*. 2020. № 2, P. 37–41. DOI: [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).561](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).561)

4. Kalinyuk A. Responsibility of Stepfather, Stepmother as a Presumption of Family Law. *Current Issues of State and Law*. 2020. № 86, P. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2410>

5. Kalinyuk A. General Provisions on the Right of the Stepfather, Stepmother to Self-Defense of the Rights and Interests of the Stepson, Stepdaughter. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 3, P. 156–160.

6. Kalinyuk A. Features of Realization of Hereditary Rights by Stepfather, Stepmother: Theoretical and Practical Aspects. *Bulletin of Zaporizhia National University*. 2020. № 2, 43–53. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-2-06>

Scientific works that show the approbation of the dissertation materials:

7. Kalinyuk A. Stepfather, Stepmother as Subjects of Family Relations: Current Issues of Legal Regulation: Collection of Scientific Materials of the Interuniversity Round Table (December 8, 2016) / By the general. ed. Ph.D. M. Ktitorova, Ph.D. O. Tkachenko, Ph.D., Associate Professor O. Druchek, Ph.D., Associate Professor M. Pendiura. Kyiv, National Academy of Internal Affairs, 2017. P. 60–63.

8. Kalinyuk A. Protection of Family Rights and Interests of Stepfather and Stepmother in Ukraine / Proceedings of the round table “Human Rights and the Police in the Modern World”, dedicated to the memory of S. Lysenkov / Editorial Board: A. Zavalnyi, N. Lazniuk, M. Pendiura, D. Tykhomyrov. Kyiv, IE Maslakov, 2018. P. 93–96.

9. Kalinyuk A. Actual Problems of Legal Regulation of Relations of Other Family Members in Modern Family Law of Ukraine / National Security in the Focus of Challenges of Globalization Processes in the Economy: materials of the III

International Scientific Internet Conference (Kyiv – Baku, February 15–17, 2019) / University “National Academy of Management”. Kyiv, NAM, 2019. P. 99–101.

10. Kalinyuk A. Representing Stepdaughter (Stepson) by Stepfather, Stepmother Under the Family Law of Ukraine // Influence of Integration Trends on the Development Of National Law: materials of the international scientific-practical Internet conference (Odesa, February 28, 2020) / Edited by V. Makovii and others. Odesa, OSUIA, 2020. P. 74–76.

11. Kalinyuk A. Stepfather and Stepmother as the Actual Educators of the Stepson, Stepdaughter / The World of Science and Innovation. Abstracts of the 1st International Scientific and Practical Conference (August 19–21, 2020). Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2020, P. 259–264.

12. Kalinyuk A. The Right to Provide a Stepson, Stepdaughter of a Complete General Secondary Education, as one of the Responsibilities of the Stepfather, Stepmother // I International Scientific and Practical Conference “FUNDAMENTAL AND APPLIED RESEARCH IN THE MODERN WORLD” (August 26–28, 2020). Boston, USA. P. 201–206.

13. Kalinyuk A. The Right and Duty of the Stepfather, Stepmother to Take Care of the Health of the Stepson, Stepdaughter, Their Physical, Spiritual and Moral Development // II International Scientific and Practical Conference «ACTUAL TRENDS OF MODERN SCIENTIFIC RESEARCH» (September 13–15, 2020). Munich, Germany. P. 224–227.

14. Kalinyuk A. Representing by Stepfather, Stepmother of the Rights and Interests of Minor Stepson, Stepdaughter / Problems of Improving Private Law Mechanisms of Acquisition, Transfer, Exercise and Protection of Subjective Civil and Family Rights: materials of the scientific and practical conference dedicated to the memory of prof. Genghis Khan Nufatovich Azimov (Kharkiv, December 16, 2020). Kharkiv, 2020. P. 201–204.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	14
ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІТЧИМА І МАЧУХИ В УКРАЇНІ	25
1.1. Стан наукової розробки проблеми та методологія дослідження сімейно-правового статусу вітчима, мачухи в сімейному праві України	25
1.2. Правове регулювання сімейних відносин за участю вітчима, мачухи у зарубіжному законодавстві	48
Висновки до Розділу 1	60
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІМЕЙНО- ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІТЧИМА І МАЧУХИ	62
2.1. Сімейно-правовий статус вітчима, мачухи та підстави виникнення сімейних правовідносин за їх участю	62
2.2. Поняття та зміст особистих немайнових прав та обов'язків вітчима і мачухи	81
2.3. Майнові права та обов'язки вітчима, мачухи як елемент їхнього сімейно-правового статусу	103
Висновки до Розділу 2	118
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ ПРИВАТНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН ЗА УЧАСТЮ ВІТЧИМА, МАЧУХИ	121
3.1. Правові підстави та зміст участі вітчима, мачухи у захисті прав та охоронюваних законом інтересів пасинка, падчерки	121
3.2. Здійснення вітчимом, мачухою спадкових прав	145

3.3. Відповідальність вітчима, мачухи за неналежне виконання обов'язків по вихованню пасинка, падчерки	163
Висновки до Розділу 3	186
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	196
ДОДАТКИ	228

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРК	Автономна Республіка Крим
ВСУ	Верховний Суд України
ЄС	Європейський Союз
ЗУ	Закон України
КК	Кримінальний кодекс
КУпАП	Кодекс України про адміністративні правопорушення
МОЗ	Міністерство охорони здоров'я
ООН	Організація Об'єднаних Націй
ПКМУ	Постанова Кабінету Міністрів України
СК	Сімейний кодекс
СК РФ	Сімейний кодекс Російської Федерації
США	Сполучені Штати Америки
ЦК	Цивільний кодекс
ЦК РБ	Цивільний кодекс Республіки Білорусь
ЦК РК	Цивільний кодекс Республіки Казахстан
ЦК РФ	Цивільний кодекс Російської Федерації
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Прагнення України до побудови дійсно правової, демократичної держави та утвердження в ній загальнолюдських цінностей, ставить перед українським суспільством нові виклики та задачі, виконання яких потребує ретельного та виваженого підходу не лише до блоку, важливих для функціонування держави, політичних та економічних питань. З огляду на значимість, особливої уваги потребує і питання розвитку та удосконалення соціальних інститутів, найважливішим серед яких був і продовжує залишатися інститут сім'ї, оскільки найвища цінність сім'ї полягає у тому, що вона є тим середовищем, в якому розвивається дитина та формується її особистість.

В сучасних умовах, під впливом світових тенденцій та в процесі оновлення національного сімейного законодавства, інститут сім'ї, залишаючи за собою сформоване століттями головне призначення первинного та основного осередку суспільства, зазнав суттєвої трансформації. На зміну усталеному уявленню про сім'ю, підставою виникнення якої тривалий час вважалася лише реєстрація у встановленому законом порядку шлюбу між чоловіком та жінкою, прийшли нові форми побудови сімейних відносин – проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу, прийомна сім'я, патронатне виховання та інші.

Політична та соціально-економічна ситуація, яка склалася нині в Україні певним чином вплинули і на духовний, моральний бік життя людини – міцність шлюбу, сталість сімейних відносин, виховання дітей. Статистичні дані свідчать, що кожний другий укладений шлюб припиняється шляхом його розірвання. Однак, є і втішна статистика, згідно з якою – близько 50 відсотків розлучених осіб укладають шлюб повторно. Це означає, що значна кількість дітей в Україні проживає у сім'ях з вітчимом або, рідше, з мачухою.

Великим здобутком сьогодення є те, що ціннісні орієнтації українського суспільства до інституту сім'ї зберегли своє первісне значення. Здорові,

правильні установки на належне виконання батьківських (материнських) обов'язків, незважаючи на присутність у родині нерідних за кровним походженням осіб (вітчим, мачуха, пасинок, падчерка), спрямовуються на забезпечення проголошеного та гарантованого державою права дитини на дитинство.

Варто відзначити, що питання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи, змісту їх прав та обов'язків, в сімейному праві України є малодослідженим. Впродовж багатьох десятиліть, в тому числі в умовах дії новітнього сімейного законодавства, комплексних дисертаційних та монографічних досліджень даної проблематики не проводилось. Мають місце нечисленні наукові розвідки (І. Апопій, М. Балабух, О. Зубарева, А. Кулакова, М. Малихіна, І. Сердечна), в яких так чи інакше піднімалися окремі питання правового регулювання сімейних відносин за участю вітчима, мачухи, пасинка, падчерки.

Для висвітлення проблематики щодо сімейно-правового статусу вітчима, мачухи в сімейному праві України вивчено та проаналізовано доробки ряду вітчизняних та зарубіжних фахівців у сфері сімейного, цивільного, конституційного та інших галузей права.

Серед українських науковців необхідно виділити таких, як: І. В. Апопій, Л. М. Баранова, Т. В. Боднар, М. В. Бориславська, В. І. Борисова, В. С. Гопанчук, М. М. Дякович, І. В. Жилінкова, Ю. О. Заїка, Л. П. Короткова, Л. В. Красицька, О. Є. Кухарев, М. В. Логвінова, Б. К. Левківський, В. П. Маслов, Г. К. Матвєєв, В. П. Мироненко, Н. М. Опольська, Л. А. Ольховик, О. О. Пушкін, О. П. Печений, М. П. Рабінович, З. В. Ромовська, І. Л. Сердечна, О. Ф. Скакун, Р. О. Стефанчук, Ю. С. Червоний, Ж. Л. Чорна, Я. М. Шевченко, А. М. Шульга та б.ін.

В числі зарубіжних учених слід назвати: С. В. Бабенко, А. М. Байгазітову, Ю. Ф. Беспалова, А. М. Белякову, Є. М. Ворожейкіна, В. П. Грибанова, А. А. Григорова, К. А. Душкіну, Н. М. Єршову, А. В. Малько, С. М. Муратову, О. Л. Невзгодіну, Є. Ю. Петрова, Д. Г. Попову, Л. М. Пчелінцеву,

С. В. Поленіну, І. В. Тимошенко, Н. Н. Тарусіну, А. А. Толмачову, К. Б. Ярошенко та ін.

Тим не менш немає підстав стверджувати, що всі проблемні аспекти сімейно-правового статусу вітчима та мачухи, які представляють науковий і практичний інтерес, досліджені повною мірою. До цього часу залишаються дискусійними питання щодо визначення власне понять «вітчим», «мачуха»; поняття сімейно-правового статусу вітчима, мачухи; змісту права вітчима, мачухи брати участь у вихованні пасинка, падчерки; змісту майнових прав вітчима, мачухи; особливостей здійснення представництва вітчимом, мачухою; особливостей спадкових відносин за участю вітчима, мачухи, пасинка, падчерки та ряд інших.

Ці та інші обставини свідчать про актуальність та перспективність проблематики сімейно-правового статусу вітчима, мачухи, як напрямку наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження відповідає Основним науковим напрямам та найважливішим проблемам фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук на 2014–2018 роки (постанова Президії Національної академії наук України від 20.12.2013 № 179); Концепції державної сімейної політики (постанова Верховної Ради України від 17 вересня 1999 року № 1063-XIV); Державній цільовій соціальній програмі «Молодь України» на 2016–2020 роки (розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. № 1018-р); Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 січня 2018 року № 10-р); Основним напрямкам наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на 2014–2017 роки у межах тем «Актуальні проблеми цивільного права в умовах реформування цивільного законодавства» (рішення Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 29.10.2013 протокол № 28); Пріоритетним напрямкам наукових досліджень Національної академії внутрішніх справ на

2018–2020 рр. (рішення Вченої ради від 26.12. 2017 протокол № 28). Тема дисертації затверджена рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 25 жовтня 2016 р. (протокол № 21).

Мета і завдання дослідження відповідно до предмета та об'єкта дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є розроблення теоретичних основ сімейно-правового статусу вітчима, мачухи у сімейному праві та окремих інститутах цивільного права, в яких правовідносини опосередковуються участю спеціальних суб'єктів – вітчим, мачуха, пасинок, падчерка.

Для досягнення зазначеної мети поставлено такі *задачі*:

- вивчити стан наукової розробки проблеми та визначити методологію дослідження сімейно-правового статусу вітчима, мачухи у сімейному праві України;

- з'ясувати стан правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи у законодавстві деяких зарубіжних країнах;

- визначити підстави виникнення та зміст сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи;

- охарактеризувати поняття та ознаки сімейно-правового статусу вітчима, мачухи як суб'єктів сімейних правовідносин;

- визначити особисті немайнові права та обов'язки вітчима, мачухи;

- розкрити зміст права та обов'язку вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки;

- охарактеризувати поняття та зміст майнових правовідносин вітчима, мачухи;

- виокремити особливості здійснення вітчимом, мачухою права на захист прав та охоронюваних законом інтересів пасинка, падчерки;

- з'ясувати правові наслідки порушення вітчимом, мачухою права дитини (пасинка, падчерки) на належне сімейне виховання та можливість застосування презумпції відповідальності вітчима, мачухи;

- розкрити особливості спадкових відносин за участю вітчима, мачухи;

- розробити пропозиції, спрямовані на оптимізацію сімейного, цивільного та іншого галузевого законодавства України у контексті правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, у тому числі приватно-правові, які виникають у зв'язку із набуттям, здійсненням та припиненням сімейно-правового статусу вітчима, мачухи.

Предметом дослідження є сімейно-правовий статус вітчима, мачухи у сімейному праві України та окремих приватно-правових відносинах.

Методи дослідження. Відповідно до поставлених мети і задач дисертаційного дослідження його методологічну основу склала сукупність загальнонаукових та спеціальних методів пізнання правових явищ і процесів. Так, за допомогою *методу системного аналізу* було здійснено оцінку стану правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи у сімейному праві, а також здійснено аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених, поглядів практиків щодо окремих питань сімейно-правового статусу вітчима, мачухи (підрозділи 1.1-1.2). Використання *порівняльно-правового* (компаративістського) методу дозволило здійснити порівняльну характеристику законодавчих положень регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи за законодавством України та за законодавством деяких зарубіжних країн (Англія, Уельс, Німеччина, Швеція та ін. (підрозділи 1.2. 2.1, 3.1). *Метод індукції та дедукції* дозволив визначити підстави набуття вітчимом, мачухою сімейно-правового статусу та виокремити їхні сімейні права та обов'язки (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3). За допомогою *методів абстрагування та конкретизації* виокремлено особливості сімейно-правового статусу вітчима, мачухи в окремих видах сімейних, цивільних, цивільно-процесуальних відносинах за їх участю (підрозділи 3.1–3.3). Використання *системно-структурного методу* дозволило визначити зміст сімейно-правових прав та обов'язків вітчима, мачухи (підрозділи 2.2. 2.3). *Формально-догматичний метод* застосовувався при тлумаченні правових категорій, в результаті чого поглиблено та уточнено понятійно-категоріальний апарат в

межах дисертаційного дослідження (підрозділи 2.1, 3.2, 3.3). *Формально-юридичний* (логіко-юридичний) метод та метод *аналогії* слугували універсальним засобом аргументації наукових висновків та використовувався при формулюванні пропозицій щодо оптимізації сімейного та іншого галузевого законодавства в контексті предмета дослідження (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1, 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертація є першим у науці сімейного права комплексним дослідженням сімейно-правового статусу вітчима, мачухи. У результаті проведеного дослідження сформульовано та обґрунтовано, а також додатково аргументовано низку наукових положень і висновків, які виносяться на захист, зокрема:

вперше:

обґрунтовано, що єдиною підставою виникнення сімейно-правових відносин за участю вітчима, мачухи є укладення ним (нею) та одним із рідних батьків дитини шлюбу на умовах та в порядку, визначених законом;

встановлено, що під сімейно-правовим статусом «вітчима», «мачухи» слід розуміти сукупність прав та обов'язків особи, яка добровільно та на визначених законом підставах, виконує функції виховання та утримання пасинка, падчерки, забезпечуючи їй реалізацію права на належне батьківське виховання, проголошене сімейним законодавством та гарантоване Конституцією України;

визначено, що сімейно-правового статусу «вітчима», «мачухи» особи набувають після реєстрації ним (нею) та одним із рідних батьків дитини шлюбу у встановленому законом порядку та які мають дитину; відповідно, статус «пасинка», «падчерки» дитина набуває у разі реєстрації її батьком (матір'ю) повторного шлюбу, за умови проживання з подружжям однією сім'єю;

аргументовано, що сімейно-правовий статус вітчима, мачухи належить до категорії індивідуального правового статусу особи та характеризується такими ознаками: 1) залежить від їх сімейного стану; 2) пов'язується із виконанням ними прав та обов'язків щодо виховання дитини, з якою вони не пов'язані

кровною родинністю; 3) зберігається за вітчимом, мачухою на період, коли вони фактично проживають з дитиною та наділені щодо неї певними правами та обов'язками; 4) система прав і обов'язків, які включають індивідуальні якості, особисту культуру та соціальну свідомість вітчима, мачухи, що впливають на виховання пасинка, падчерки та ґрунтуються на приписах СК України, однак не обмежені ним;

встановлено, що сімейно-правовий статус «вітчима», «мачухи» відрізняється від інших суміжних сімейно-правових статусів суб'єктів, які наділені повноваженнями щодо виховання дітей (прийомних батьків, батьків-вихователів, патронатних вихователів) за підставами виникнення, правовими наслідками, характером та змістом відповідальності;

обґрунтовано, що вітчим, мачуха мають право на спадкування за законом, як спадкоємці четвертої черги за умови, що проживали із спадкодавцем (пасинком, падчеркою) однією сім'єю, не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини; пасинки, падчерки можуть бути визнані спадкоємцями першої черги після смерті вітчима, мачухи за відсутності у них живих біологічних батьків;

визначено, що здійснення самозахисту вітчимом, мачухою – це допустимі та необхідні дії юридичного та фактичного характеру, які вчиняються ними щодо захисту особистих немайнових та майнових, в тому числі спадкових, житлових, пенсійних та інших прав пасинка, падчерки без спеціальних повноважень, в силу сталого, реально існуючого між ними сімейно-правового зв'язку;

удосконалено:

науковий погляд за яким, вітчима, мачуху слід вважати законними представниками пасинка, падчерки, на яких законом покладено спеціальні права щодо їх представництва у всіх органах, установах, організаціях, у відносинах з будь-якими фізичними чи юридичними особами, в тому числі в судах, і на яких у визначених законом випадках покладається цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану пасинком, падчеркою третім особам;

наукову позицію щодо застосування до вітчима, мачухи відповідальності за невиконання чи неналежне виконання обов'язку по вихованню малолітніх, неповнолітніх пасинка, падчерки;

наукове твердження, що під захистом прав та інтересів пасинка, падчерки слід розуміти правомірні дії вітчима, мачухи, спрямовані на захист їхніх порушених, невизнаних або оспорюваних прав та (або) охоронюваних законом інтересів;

дістало подальший розвиток:

науковий підхід, відповідно до якого обов'язковою умовою закликання вітчима, мачухи до спадкування є факт неможливості отримання ними матеріальної допомоги від інших осіб, від яких вони мають право першочергово вимагати утримання відповідно до закону;

положення про те, що обов'язок утримувати малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних пасинка, падчерку може бути покладено на вітчима, мачуху за відсутності у них осіб, які за законом в першу чергу зобов'язані їх утримувати або ж, якщо вони з поважних причин не можуть надавати такого утримання, а також за умови, що вітчим, мачуха спроможні надавати таку матеріальну допомогу;

наукова позиція, згідно з якою вітчим, мачуха мають право здійснювати управління майном пасинка, падчерки та спрямовувати отримані доходи на їх виховання, утримання та розвиток на умовах та в порядку, визначених договором про спільне управління майном дитини з рідним батьком (матір'ю), а у разі їх відсутності за погодженням з органами опіки та піклування.

На підставі наведених положень розроблено низку пропозицій щодо оптимізації сімейного законодавства України, зокрема запропоновано зміни та доповнення до ст. ст. 177, 268 Сімейного кодексу України; ст. ст. 1178, 1179, 1241, 1264 Цивільного кодексу України; ст. 166 Кримінального кодексу України; Порядку вибору лікаря, який надає первинну медичну допомогу.

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні та можливості використання розроблених пропозицій та висновків:

- у науково-дослідній роботі – під час проведення подальших наукових досліджень у галузі сімейного права;

- у законотворчій діяльності – в процесі удосконалення сімейного законодавства України;

- у правозастосовній діяльності – під час розгляду і вирішення сімейних, цивільних справ (Акт впровадження Ізяславського районного суду Хмельницької області, Акт впровадження Ізяславської районної державної нотаріальної контори), а також у процесі науково-практичних коментарів до Сімейного Кодексу України та Цивільного кодексу України;

- в освітньому процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право і процес», «Сімейне право», «Спадкове право» а також відповідних спецкурсів; при підготовці навчально-методичних і дидактичних матеріалів з указаних дисциплін (Акт впровадження Національної академії внутрішніх справ).

Особистий внесок здобувача. Усі сформульовані в дисертації положення та висновки ґрунтуються на проведених здобувачем власних комплексних досліджень проблематики правового регулювання правового статусу вітчима, мачухи в сімейному праві України. Ідеї та пропозиції, запропоновані в межах публікацій за темою дисертації у співавторстві, в даному дисертаційному дослідженні не використовувалися. У співавторстві опубліковано одну наукову статтю, в якій особистий науковий доробок здобувача становить не менш як 50 % і полягає у формулюванні та розв’язанні актуальних наукових проблем, пов’язаних із правовим регулюванням сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи.

Апробація матеріалів дисертації. Результати дисертаційного дослідження оприлюднено на науково-практичних і науково-теоретичних конференціях, наукових читаннях: Міжвузівському круглому столі (Київ, 08 груд. 2016 р.); Круглому столі «Права людини і поліція у сучасному світі», присвячений пам’яті С. Л. Лисенкова (Київ, 2018 р.); III-й Міжнародній науковій Інтернет-конференції «Національна безпека у фокусі викликів

глобалізаційних процесів в економіці» (Київ - Баку, 15-17 лютого 2019 р); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права» (Одеса, 28 лютого 2020 р); I Міжнародній науково-практичній конференції «THE WORLD OF SCIENCE AND INNOVATION» (Лондон, Великобританія, 19-21 серпня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «FUNDAMENTAL AND APPLIED RESEARCH IN THE MODERN WORLD» (Бостон, США, 26-28 серпня 2020 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «ACTUAL TRENDS OF MODERN SCIENTIFIC RESEARCH» (Мюнхен, Німеччина, 13-15 вересня 2020 р.); Науково-практичній конференції «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав», присвяченій пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 16 грудня 2020 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (335 найменувань на 31 сторінках) та 2 додатків (на 8 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 235 сторінок, із них основного тексту – 195 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СІМЕЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІТЧИМА І МАЧУХИ В УКРАЇНІ

1.1. Стан наукової розробки проблеми та методологія дослідження правового статусу вітчима, мачухи в сімейному праві України

Для вирішення завдання щодо визначення правового статусу вітчима, мачухи, як учасників сімейних правовідносин було проведено відповідну роботу щодо вивчення та аналізу правової літератури, наукових досліджень, предметом яких є визначення поняття «правовий статус особи». З цією метою було опрацьовано літературу навчального змісту. Це роботи - В. О. Котюк «Теорія держави і права» (1996 р.) [136], П. М. Рабіновича «Основи загальної теорії права і держави» (2001 р.) [229], О. Ф. Скакуна «Теорія держави і права» (2001 р.) [279], Л. А. Луць «Загальна теорія держави і права» (2007 р.) [154]. За допомогою вказаних джерел виокремлено загальнотеоретичні засади поняття «правовий статус», що дозволило найбільш ґрунтовно підійти до проблематики визначення правового статусу окремих категорії громадян, зокрема вітчима, мачухи. Досліджуючи правовий статус, як категорію правову, було корисним звернення до напрацювань окремих фахівців зарубіжної доктрини. Слід виділити таких науковців та їх роботи, як А. В. Малько «Теорія держави і права в питаннях та відповідях» (1996 р.) [159]; В. Д. Перевалов «Правовий статус особистості в теорії держави і права» (2002 р.) [206]; спільна праця В. В. Лазарева та С. В. Липеня «Теорія держави і права» (2010 р.) [147]; Е. А. Зорченко, Н. А. Полящук, Н. М. Юрашкевич «Теорія держави і права» (2012 р.) [96].

Важливі аспекти правового статусу особи знайшли відображення у науковій розвідці Ю. В. Стефанюка «Правовий статус особи: поняття і класифікація» (2016 р.), в якій автор розгорнуто досліджує поняття правового статусу особи, визначає його природу та сутність. В роботі доводиться доцільність розмежування таких понять як «правовий статус» та «правове становище». Крім того, автором відстоюється позиція, за якою виділено три основні види правового статусу особи: загальний, спеціальний та індивідуальний [286]. Питанню визначення правового статусу присвячена і стаття А. М. Шульги «Правовий статус особистості, його види» (2012 р.), де автор називає правовий статус особистості глобальним юридичним вираженням, відображенням, закріпленням міри свободи особистості в тій чи іншій країні. В статті також висвітлені традиційні види правового статусу особистості (загальний, спеціальний, індивідуальний) та звернено увагу на можливість виділення таких статусів, як усічений та пільговий [320]. В науковій розвідці В. В. Макарчука «Правовий статус особи в теоретично-правовій літературі» (2015 р.) розкрито сутність категорії «правовий статус особистості». Автором послідовно доводиться, що на формування поняття «правового статусу», протягом усього часу його застосування в юридичній науці, вплинули три обставини. Першою є та обставина, що ця категорія нерозривно пов'язана з доктриною природного права. Друга обставина - це постійний розвиток уявлення наукової спільноти про зміст основних прав і свобод особи. Третьою обставиною автором назване те, що права і свободи особи вийшли за межі внутрішньої компетенції держави, стали предметом міжнародного захисту [158].

Деякий інтерес для дослідження зазначеної проблематики становить і дисертаційна робота С. В. Бабенко «Правовий статус особистості в правовій державі: питання теорії» (2008 р.), в якій авторка правовий статус особистості розглядає як одну із найважливіших політико-юридичних категорій, яка невід'ємно пов'язана із соціальною структурою суспільства, розвитком демократії, станом законності, природою людини. Дисертантом підкреслено,

що взаємодія правового статусу особистості і правової держави відбувається на тлі органічного поєднання в законодавстві універсальних та загальнолюдських цінностей світової цивілізації, що дозволяє дати оцінку права, обов'язкам і свободам людини, які характеризують її правовий статус та становище в суспільстві та державі [14].

Певний внесок в розробленні проблематики визначення правового статусу суб'єкта правових відносин зроблено рядом білоруських науковців. Так, зокрема В. М. Ківель у своїй роботі «Поняття правового статусу особистості: питання теорії» (2014 р.) вказує, що поняття правового статусу не можливо розкрити повністю без урахування сутності того соціального устрою, в умовах якого він складається та функціонує. Автор розрізняє доволі широку видову множинність правового статусу: загальний або конституційний статус; спеціальний або родовий статус окремих громадян; індивідуальний; статус фізичних та юридичних осіб; статус іноземців (осіб без громадянства); галузеві статуси; цивільно-правовий та адміністративно правовий; професійний та посадовий статуси та зрештою визначає правовий статус особи, як сукупність прав, гарантій їх захисту та обов'язків людини перед державою, суспільством та іншими людьми [120]. Ще один представник білоруської доктрини – А. І. Курак в роботі «Про поняття та конституційні принципи правового статусу особистості в Республіці Білорусь» (2015 р.) наголошує на тому, що становище особистості в суспільстві та державі, яке визначається різноманітними соціальними нормами, складає її суспільний (соціальний статус), в якості важливої складової якого виступає правовий статус, що регулюється нормами права. Правовий статус особистості, на думку вченого, є набагато ширшим поняттям по відношенню до конституційного статусу, оскільки передбачає можливість виникнення у неї відносин з будь-яким іншим суб'єктом [144].

Окремі питання визначення правового статусу особи, як учасника суспільних відносин знайшли відображення в наукових розробках інших представників зарубіжної правової науки. Зокрема, О. С. Самаріна, досліджуючи категорію «правовий статус» в роботі «Категорія «правовий

статус» в теоретико-правовій науці» (2013 р.), розуміє правовий статус як одну із центральних дефініцій права, у якій зосереджуються практично всі юридичні явища і категорії. Автор робить справедливий висновок про те, що особа, вступаючи в різноманітні суспільні відносини, стає суб'єктом правових відносин. Але для того, щоб ним бути, недостатньо визначених правил поведінки, необхідно володіти правосуб'єктністю, тобто здатністю мати в силу закону не тільки права та обов'язки, але і здатністю реалізовувати їх. Крім того, наполягає автор, особа повинна відповідати за свої вчинки на підставі тих норм, в яких державою передбачена відповідальність за порушення офіційно закріплених правил поведінки. Правові зв'язки індивіда відображають всі основні сторони його юридичного буття: інтереси, потреби, взаємовідносини з державою, соціальні потреби та їх задоволення [246]. В своєму доробку І. О. Данилюк «Правовий статус особистості: поняття, юридична конструкція» (2013 р.) доводить, що конституційні норми не можуть врахувати всю різноманітність життєвих ситуацій, особливості конкретного суб'єкта, а головне – всі суб'єктивні права. Тому аналізуючи різні підходи до поняття та юридичної конструкції правового статусу особи, автор визначає, що структурними елементами правового статусу є: права, свободи та обов'язки, визначені на конституційному рівні; правосуб'єктність та юридичні гарантії реалізації прав; нормативне регулювання прав та обов'язків та умови їх реалізації [65]. Розглядаючи питання структури правового статусу особистості А. Ю. Верін в роботі «До питання про структуру правового статусу особистості» (2012 р.) наголошує, що проблема правового статусу особи є пріоритетним напрямком юридичної науки. Автором зроблено припущення, що поняття правового статусу повинно застосовуватись як загальне, а от коли йдеться про особу, як суб'єкта конкретних правових відносин, необхідно застосовувати поняття «правове становище». Як і попередній автор, А. Ю. Верін вважає, що правовий статус – це складна, комплексна категорія, яка розкриває усю сукупність зв'язків людини із суспільством та державою, та в яку входять наступні елементи права: права, свободи, законні інтереси,

обов'язки, правосуб'єктність, гарантії та правові принципи [44]. В науковій розвідці «Конституційно-правовий статус особистості: поняття, склад, структура та особливості» (2018 р.) К. І. Почепко та І. В. Тимошенко здійснено аналіз таких складових елементів поняття правового статусу особи, як юридичні гарантії реалізації прав, свобод і обов'язків, правоздатність, відповідальність, законні інтереси, правові норми та можливість їх зарахування до досліджуваної дефініції. Авторами зроблено висновок, що в основі правового статусу особи завжди так чи інакше лежить фактичний соціальний статус, тобто реальне становище людини в конкретній системі існуючих суспільних відносин. Право лише закріплює це становище, вводить його в нормативні рамки. Соціальний і правовий статус, констатують науковці, співвідносяться як зміст і форма [217].

А. А. Прокуратовим в статті «Визначення правового статусу людини і громадянина: конституційно-правові аспекти» (2010 р.) розглянуто різноманітні підходи до визначення категорії правовий статус та наголошено, що цей статус є відображенням складних зв'язків, що виникають між державою та індивідом. Зроблено висновок, що в самому загальному вигляді правовий статус можна визначити як юридично закріплене становище особистості у суспільстві. Зміст правового становища (статусу) автор визначає як складне явище, що органічно поєднує як соціальні, так і юридичні аспекти [226]. В статті Н. Ш. Кольсарієвої «Конституційно-правові основи статусу людини і громадянина» (2013 р.) зосереджено увагу на історії виникнення та розвитку такого правового поняття, як правовий статус людини і громадянина. Автором відзначено, що правове становище (статус) людини і громадянина в повному обсязі характеризується сукупністю прав, свобод і обов'язків, якими, яким вона наділяється як суб'єкт правових відносин, що виникають в процесі реалізації норм всіх галузей права [127].

Важливе теоретичне значення для розкриття правового статусу вітчима, мачухи мають розробки класиків українського сімейного права. В числі таких, необхідно назвати спільну працю В. П. Маслова, О. О. Пушкіна,

З. А. Підпригори «Действующее законодательство о браке и семье» (1974 р.) [163], доробок Я. М. Шевченко «Проблеми правового регулювання сімейних відносин» (1998 р.) [313], З. В. Ромовської «Українське сімейне право» (підручник, 2009 р.) [235] та ґрунтовне дослідження класика радянського сімейного права Є. М. Ворожейкіна «Семейные правоотношения в СССР» (1972 р.) [47].

Питання визначення правового статусу вітчима, мачухи та виникнення сімейних правовідносин за їх участю, знайшли відображення і в сучасній науці сімейного права. В першу чергу необхідно назвати науково-практичні коментарі Сімейного кодексу України, здійснені авторськими колективами за редакцією Ю. С. Червоного (2003 р.) [182] та Є. О. Харитонова (2006 р.) [181], також підручники з сімейного права за редакцією С. М. Муратова (2001 р.) [175], В. С. Гопанчука (2002 р.) [269], О. А. Рузакової (2003 р.) [243], Ю. С. Червоного (2005 р.) [257], В. П. Мироненко (2008 р.) [169], І. В. Жилінкової (2011 р.) [270] та Т. В. Курило (2014 р.) [267].

Низка робіт, предметом дослідження яких є питання правового статусу вітчима, мачухи належить І. Л. Сердечній. В науковій розвідці «Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних прав між іншими членами сім'ї та родичами» (2014 р.) автором наголошено, що самі по собі юридичні норми не можуть утворювати, змінювати та припиняти правові відносини, для цього потрібні конкретні життєві обставини, якими є юридичні факти. Доводиться, що найбільше значення для виникнення, зміни, припинення правовідносин мають юридичні факти-події, юридичні факти-дії, в тому числі реєстрація шлюбу батьком (матір'ю) дитини з вітчимом (мачухою) та юридичні факти-стани [264]. В наступній своїй роботі «Мачуха, вітчим та пасинок, падчерка як учасники сімейних правовідносин» (2018 р.) названа вчена робить висновок, що названі суб'єкти займають особливе місце серед інших суб'єктів сімейних правовідносин. У статті досліджено особливості виникнення та припинення правового статусу мачухи та вітчима як учасників сімейних правовідносин.

Визначено особисті немайнові та майнові права як мачухи, вітчима, так і пасинка, падчерки відповідно до чинного сімейного законодавства [263].

Особливості набуття правового статусу вітчима, мачухи розглянуті і в науковій статті І. В. Апопій «Правовий статус вітчима, мачухи у сімейному праві України» (2009 р.), в якій автор стверджує, що вітчим і мачуха мають особливий правовий статус у сімейному праві України, що істотно відрізняється від статусу усиновлювача, опікуна та піклувальника, характеризується мінімально необхідним набором прав та обов'язків щодо пасинка, падчерки. Відносини мачухи, вітчима і пасинка, падчерки за своєю природою є відносинами свояцтва, тобто відносинами одного з подружжя та родича (в цьому випадку доньки або сина) другого з подружжя [8]. Про особливості набуття вітчимом, мачухою відповідного правового статусу йдеться й у роботі М. Балабуха «Правовий статус вітчима, мачухи в сімейному праві України» [16]. Така ж проблематика піднята і у статті А. А. Кулакової «Особливості правовідносин вітчима (мачухи) і пасинка (падчерки) (2018 р.) [142].

Цікавим з точки зору правового статусу вітчима, мачухи, є дослідження К. А. Кириченко «Еволюція доктринальних підходів до інституту родства у вітчизняному сімейному праві» (2007 р.) Автор критикує основний підхід виникнення сімейних правовідносин, як таких, що засновані на біологічній родинності, ведучи мову про те, що родинність є соціальною категорією, яка сформульована людиною, але не природою і наполягає, що під родинністю можуть розумітися і відносини, що базуються на інших критеріях, як наприклад взяття дитини на виховання в сім'ю [121].

Для визначення поняття «захист сімейних прав» та його змісту було проаналізовано ряд навчальної літератури, зокрема, це підручники, навчальні посібники та окремі монографічні дослідження таких науковців, як: Є. М. Ворожейкін «Сімейні правовідносини в СРСР» (1972 р.) [47], В. П. Маслов, О. О. Пушкін «Радянське сімейне право» (1981 р.) [163], Я. М. Шевченко «Основи сімейного законодавства» (1982 р.) [314],

О. М. Нечаєва «Шлюб, сім'я, закон» (1984 р.) [190], З. В. Ромовська «Захист в радянському сімейному праві» (1985 р.) [234], К. Є. Ігошев, Г. М. Мінковський «Сім'я, діти, школа» (1989 р.) [99], Л. М. Пчелінцева «Сімейне право» (2006 р.) [227], С. М. Лепех «Сімейне право України» (2010 р.) [151], І. В. Апопій «Сімейне право України» (2011 р.) [7]. Особливості захисту сімейних прав, в тому числі в змішаних сім'ях (вітчим-падчерка, мачуха-пасинок) висвітлювались в дисертаційних дослідженнях О. А. Душкіної «Проблеми захисту сімейних прав за сімейним законодавством» (2006 р.) [70], Н. М. Опольської «Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект)» (2010 р.) [199] та Є. В. Каймакової «Захист сімейних прав» (2011 р.) [101].

Доктриною цивільного права давно сформульовано базову теоретичну конструкцію представництва, яке полягає у вчиненні юридично значимих дій представником на користь представляє мого та визначено, що представництво є міжгалузевим правовим інститутом. Не винятком у цьому відношенні є і сімейне право, в якому відносини представництва виникають певною мірою через те, що значна кількість суб'єктів, до яких ми в першу чергу відносимо малолітніх, неповнолітніх дітей, не завжди, як в силу закону, так і в силу інших обставин, можуть самостійно реалізувати або ж захистити своє право. Питання здійснення вітчимом, мачухою представницьких функцій щодо пасинка, падчерки, з якими вони проживають однією сім'єю і яких спільно виховують та утримують, є актуальними для сучасного стану регулювання сімейних відноси, але і, на жаль, малодослідженим.

Загальні положення про інститут представництва та його сутність розглянуто в доробках О. Л. Невзгодіної – «Інститут представництва у вітчизняному цивільному праві» (2019 р.) [183] та «Право на представництво в сімейних правовідносинах» (2009 р.) [184].

Важливі питання представництва саме у сімейному праві були і залишаються предметом наукових пошуків Ю. Ф. Беспалова. Серед значної кількості його наукових праць, слід виділити такі: «Участь законних

представників в реалізації сімейних прав дитини» (2003 р.) [23] та «Деякі питання сімейної дієздатності дитини» (2005 р.) [25]. Заслуговує на увагу і наукова розвідка Г. І. Осокіної «Поняття, види та підстави законного представництва» (1998 р.) [202].

Для висвітлення питання участі вітчима, мачухи при здійсненні ними функцій захисту прав та інтересів пасинка, падчерки шляхом представництва, певного значення мали роботи деяких закордонних фахівців в окресленій сфері. Так, наприклад, Д. Г. Поповою у статті «Законне представництво неповнолітніх: міжгалузевий аспект» (2013 р.) проаналізовано норми цивільного, сімейного та цивільного процесуального права, що регламентують відносини представництва, а також виділено основні наукові підходи до розуміння сутності представництва як правового інституту. Автор переконана, що законне представництво вже давно виходить за межі традиційних уявлень як одного із видів цивільного і судового представництва [214]. В іншій роботі «До питання про виділення спеціального правового статусу «законний представник» неповнолітнього, названою авторкою висунуто пропозицію, за якою традиційна конструкція представництва при захисті прав і інтересів неповнолітнього може бути використана лише у тому випадку, коли юридично значимі дії в інтересах неповнолітнього вчиняються безпосередньо законними представниками. В іншому випадку якщо діями законного представника створюється передумова для здійснення самим неповнолітнім юридично значимих дій в своїх інтересах, дії законного представника мають самостійне значення, вони повинні здійснюватися законним представником від власного імені як носія спеціального правового статусу [213].

Розглядаючи питання законного представництва Г. А. Толмачова у своїй роботі «Питання законного представництва неповнолітніх: теоретико-правове дослідження» (2010 р.) визначає його сутність шляхом визначення таких його ознак: коло повноважень представника встановлене нормативно-правовими актами і не визначається волевиявленням особи, яку представляють; дії законного представника можуть бути оспорені лише на підставах,

передбачених нормативно-правовими актами; законне представництво не може бути комерційним; повноваження законного представника є безвідкличними [292].

Для належного виконання представницьких функцій недостатньо розуміти лише зміст своїх дій, необхідно дотримуватись і певних меж. Ці питання піднімалися у науковій розвідці К. М. Саприкіна «Межі представництва прав та інтересів дитини» (2015 р.), в якій автором розглянуто межі представництва прав та інтересів дітей, встановлені сімейним, цивільним та цивільним процесуальним законодавством. Автор стверджує, що межі здійснення повноважень представника є самостійним правовим явищем, під яким він пропонує розуміти правові межі між дозволеною поведінкою управленої особи і недозволеною, що виходить за межі і порушує права та інтереси дитини. Також автор наполягає, що межі представництва прав та інтересів дитини можуть бути як загальними – дотримання і захист прав дитини, так і спеціальними, спрямованими на правове регулювання реалізації конкретно визначених прав [249]. Дана проблематика розвинена автором і в інших його роботах: «Деякі аспекти здійснення сімейних прав через представника» (2009 р.) [250]; «Поняття, види, підстави і межі сімейно-правового представництва» (2009 р.) [253]; «Обставини, що перешкоджають участі законних представників у здійсненні сімейних прав і інтересів дитини» (2015 р.) [251]; «Поняття та види представництва прав дитини» (2015 р.) [252].

Цікаві ідеї викладені в статті М. С. Іванової «Медіація як спосіб захисту сімейних прав» (2013 р.). Автор обґрунтовує, що закріплення лише юрисдикційної форми захисту сімейних прав шляхом звернення до суду є недостатнім в силу особливості та унікальності сімейних правовідносин, і пропонує в якості способу захисту сімейних прав медіацію, яка є добровільною дією учасника сімейно-правових відносин по зверненню до посередника для врегулювання сімейно-правового спору з метою досягнення взаємовигідного рішення [98].

Захищаючи права та законні інтереси пасинка, падчерки, вітчима, мачуха можуть обрати юрисдикційну форму захисту, яка надає їм можливість звернутися до компетентних органів, одним із яких є органи нотаріату. Для висвітлення питання щодо захисту органами нотаріату прав та законних інтересів пасинка, падчерки були використані роботи окремих юристів та практикуючих нотаріусів. Зокрема, необхідно виділити ґрунтовне дослідження Е. В. Голоманчук «Основні напрямки захисту прав та законних інтересів неповнолітніх в нотаріальній діяльності» (2017 р.), в якій автор формулює висновок, що нотаріат відіграє важливу роль щодо захисту прав та інтересів неповнолітніх поряд з іншими суб'єктами, які в силу закону здійснюють такий захист. Видача свідоцтва про права на спадщину на ім'я неповнолітнього, посвідчення будь-якого документу з участю неповнолітнього, що зачіпає його майновий інтерес і пов'язаний з ризиком зменшення чи/або втрати цього майна, посвідчення договору про сплату аліментів, договору на відчуження неповнолітнім нерухомого майна - це лише частина тих дій, які здійснюють нотаріуси та підтверджують високий ступінь значимості нотаріату щодо захисту прав та законних інтересів неповнолітніх [51].

Певний науковий інтерес для дослідження загальних питань захисту вітчимою, мачухою прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх пасинка, падчерки становить наукова розвідка Л. В. Саєнко та Г. В. Фадєєвої «Взаємозв'язок діяльності нотаріату і суду по захисту сімейних прав» (2014 р.), де автори наголошують, що захист сімейних прав громадян завжди буде одним із основних напрямків діяльності суду та нотаріату. На підставі проведеного науковцями аналізу деяких аспектів позасудового захисту сімейних прав окреслено шляхи подальшого удосконалення нотаріальної діяльності у сфері захисту сімейних прав. Підняте питання про більш активне використання нотаріату як органу, що забезпечує можливість примусового виконання зобов'язань без звернення до суду [245]. Деякі аспекти щодо діяльності нотаріальних органів щодо захисту сімейних прав та законних інтересів

неповнолітніх, розглянуто і Н. В. Олександровою у роботі «Правосуддя як форма реалізації і здійснення судової влади» [2].

В статті І. Ю. Семенової «Нотаріат і захист прав неповнолітніх: пробіли в законодавстві» (2016 р.) розглянуто актуальні питання захисту прав дітей органами нотаріату та звернено увагу на необхідність посилення захисної та контрольної функції нотаріату у сфері житлових та інших прав дітей. Автором зроблено висновок, що нотаріат в сучасних умовах слід вважати дієвим механізмом захисту прав неповнолітніх [260].

Окремі питання діяльності нотаріальних органів у сфері захисту сімейних прав, в тому числі дітей, розглядалися на рівні дисертаційних досліджень. В числі інших необхідно виділити роботи С. М. Кармишева «Конституційно-правове регулювання організації діяльності нотаріату по забезпеченню прав неповнолітніх» (2008 р.) [117] та К. Ф. Білько «Адміністративно-правове забезпечення організації та діяльності нотаріату в Україні» (2015 р.) [28], основні положення яких дозволили виокремити особливості вчинення нотаріальних дій по захисту прав та інтересів неповнолітніх дітей за зверненням вітчима, мачухи та сформулювати пропозиції до чинного сімейного законодавства.

Цілісна теоретична розробка питання захисту прав та інтересів неповнолітніх нотаріальними органами має місце в наукових дослідженнях ряду українських правознавців, які, до того ж, мають практику нотаріальної діяльності. Насамперед необхідно виділити М. М. Дякович та її монографічне дослідження «Охорона і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом» (2014 р.), де автор окремо розглядає проблематику охорони і захисту нотаріусом особистих немайнових, майнових прав та інтересів подружжя, дітей, інших членів сім'ї та родичів [72], а також наукову розвідку «Особливості охорони й захисту нотаріусом майнових прав та інтересів батьків і дітей» (2015 р.), де досліджено проблеми здійснення й охорони майнових прав та інтересів дитини нотаріусом та обґрунтовано можливість здійснення захисту не тільки державними органами, а й недержавними, органами місцевого самоврядування

тощо [71]. В роботі К. І. Чижмар «Нотаріат як інструмент попереджувального правосуддя» (2014 р.), де сформульовано характеристику нотаріату як інституту попереджувального правосуддя та з'ясовано аспекти взаємодії нотаріату із судовою владою, виокремлено специфічні риси нотаріату, як органу безспірної юрисдикції [304]. Для визначення поняття захисту сімейних прав нотаріусами, була корисною робота Ю. В. Желіховської «Нотаріальна форма захисту цивільного права та охоронюваного законом інтересу» (2011 р.), в якій науковець доводить, що нотаріальна форма захисту в системі права – це самостійний інститут права, який володіє наступними ознаками: відносна самостійність та специфічний спосіб правового регулювання. Інститут нотаріату, на її думку, здатний значно спростити та прискорити процес вирішення справ судами, забезпечивши тим самим конституційне право людини і громадянина на судовий захист [75].

Окремим питання в дисертаційному дослідженні розглянуто поняття та способи самозахисту, до яких можуть вдаватися вітчим, мачуха, захищаючи права та законні інтереси дітей, які ними спільно виховуються. Необхідно вказати, що, незважаючи на важливість даної проблематики, в доктрині сімейного права, це питання продовжує залишатися малодослідженим, ще більший брак досліджень стосується правового регулювання самозахисту безпосередньо вітчимом, мачухою. Разом з тим, є базові наукові розробки, ознайомлення з якими дозволило дослідити і даний аспект дисертаційного дослідження.

Аналізуючи, в загальному вигляді, самозахист в сімейному праві О. В. Некрасова у своїй статті «Самозахист прав в сімейному праві» (2015 р.) акцентує увагу на тому, що в умовах сьогодення можливість використання самозахисту і конкретних способів самозахисту передбачено в багатьох галузях законодавства, проте питання про можливість самозахисту сімейних прав до кінця не вирішене, оскільки одні вчені допускають таку можливість, інші, навпаки або ж відкидають таку можливість, або ж взагалі не виділяють самозахист серед форм захисту сімейних прав. Автором послідовно та

обґрунтовано формулюється висновок про допустимість і необхідність визнання застосування самозахисту в сімейному праві, як дозволеної законом поведінки, яка слугує додатковою гарантією стабільності прав людини і громадянина. Також автор слушно вказує, що застосування самозахисту можливе всіма особами, які так чи інакше покликані захищати права та інтереси дітей [186].

Цікавий цикл робіт, присвячених актуальним питанням самозахисту належить зарубіжному досліднику О. О Григорову. В статті «Способи самозахисту в сімейному праві» (2016 р.) автор наголошує, що у суб'єктів правових відносин є можливість застосувати окремі спеціальні способи самозахисту шляхом реалізації суб'єктивного права. Такі способи самозахисту залежать від особистих немайнових чи майнових відносин, які складають предмет сімейного права [59]. В іншому доробку «Система самозахисту» (2016 р.) названий науковець визначає самозахист як вчинювані в якості відповіді міри на порушення прав особи, самотійно, які наділені співмірністю наслідкам даного порушення, прямо не заборонені законом, дії (бездіяльність) фізичних чи юридичних осіб, спрямовані на попередження, припинення і відновлення порушень своїх суб'єктивних прав, реалізація яких тягне набуття (досягнення) охоронюваних законом інтересів, за умови не перевищення встановлених законом меж [58]. В роботі «Механізм самозахисту» (2015 р.) О. О. Григоров під механізмом самозахисту пропонує розуміти сукупність протиправних (зовнішніх факторів) і захисних (умов правомірності і способів) мір самозахисту в рамках динаміки суспільних відносин при її реалізації. Дана правова категорія, пояснює автор, наочно демонструє підстави для застосування самозахисту, визначає умови, межі і часові рамки її застосування, а також демонструє способи і засоби, за допомогою яких можливо самотійно здійснити захист прав і охоронюваних законом інтересів [60].

Окремі способи застосування самозахисту у сфері сімейних правовідносин з притаманними їм особливостями розглянуто М. А. Геворгян у науковій розвідці «Деякі теоретичні аспекти самозахисту як способу захисту

сімейних прав» (2014 р.). В статті обґрунтовується необхідність всебічного дослідження інституту самозахисту і законодавчого закріплення форм і способів самозахисту саме в сімейному праві, оскільки сімейні правовідносини засновані на особистісно-довірчому характері і стосуються сфери регулювання, яка вимагає дуже обережного втручання [49].

Важливими для висвітлення питання щодо правового регулювання самозахисту у сфері сімейних відносин стали також наукові праці: О. М. Нечаєвої «Самозахист по сімейному праву» (2008 р.) [188]; Д. В. Мікшиса «Способи захисту цивільних прав» (2011 р.) [168]; Н. Ф. Звенигородської «Співвідношення правових категорій в механізмі захисту сімейних прав дітей» (2009 р.) [92]; О. В. Некрасової «Способи захисту прав та інтересів в сімейному та цивільному праві: порівняльний аспект» (2013 р.) [191]; Б. К. Левківського «Захист дитини: окремі проблеми здійснення батьками права на самозахист дитини» (2013 р.) [149]; О. М. Пономаренко «Вплив специфіки сімейних відносин на захист сімейних прав» (2014 р.) [212]; В. Д. Шалоніна «Самозахист в сімейному праві» (2017 р.) [311] та б. ін.

Деякі питання щодо участі вітчима, мачухи в захисті прав та охоронюваних законом інтересів дітей, з якими вони проживають однією сім'єю висвітлені І. Л. Сердечною у статті «Самозахист особистих немайнових прав інших членів сім'ї та родичів» (2018 р.) [265] та А. О. Негодою в статті «Самозахист прав та інтересів дитини за цивільним та сімейним правом» (2009 р.) [185].

Одним із напрямків даного дисертаційного дослідження є з'ясування питання щодо можливості вітчима, мачухи бути суб'єктами спадкових правовідносин.

Загальнотеоретичні засади спадкування, без яких неможливо досліджувати будь-яку частину спадкових відносин, висвітлені в ряді наукових статей українських вчених-цивілістів. В числі таких, слід назвати В. В. Кобзара і його працю «Актуальні питання правового регулювання спадкування за заповітом» (2015 р.), в якій розкривається і обґрунтовується значення інституту

спадкового права з огляду на наявну сукупність правових систем сьогодення і минулих часів. Автором досліджено питання правового регулювання спадкових відносин за заповідальною формою та приділено увагу пошуку прогалин у законодавчому врегулюванні цих питань у національній законодавчій сфері та пропонуються шляхи їх вирішення [122]. Окремі питання щодо визначення правового статусу спадкоємців за законом, що передбачено Цивільним кодексом України висвітлені в роботі А. М. Кондратової «Правовий статус суб'єктів спадкування за законодавством України» (2015 р.) [129]. В роботі Х. З. Піцик «Сучасні проблеми правового регулювання спадкування спадкоємцями за законом, що входять в першу чергу» (2012 р.) висунуто пропозицію про можливість застосування презумпцій у спадковому праві [210]. В статті А. В. Сегенюк «Особливості спадкування за законом» (2016 р.) проаналізовано підстави виникнення спадкування за законом, визначено суб'єктний склад та окреслено перспективи розвитку такого виду спадкування [255]. Питання черговості при спадкуванні за законом висвітлені і в роботі Д. С. Рудьмана «До питання про черговість при спадкуванні через призму сімейного законодавства» (2015 р.) [242]. Така ж проблематика розглянута і Л. М. Барановою у статті «Охорона прав спадкоємців шляхом зміни черговості спадкування за законом» (2010 р.) [17].

Для обґрунтування можливості вітчима, мачухи бути суб'єктами спадкових правовідносин було вивчено значну кількість наукової та навчальної літератури у галузі спадкового права, а також здійснено аналіз чинного законодавства в зазначеній сфері. Ставлячи за мету найбільш ґрунтовно дослідити питання спадкових прав вітчима, мачухи опрацьовано роботи таких сучасних українських фахівців спадкового права, як Ю. О. Заїка, О. Є. Кухарєв, О. П. Печений та ін. Найбільший інтерес склало монографічне дослідження Ю. О. Заїки «Спадкове право в Україні: становлення та розвиток» (2007 р.) [88]. Певну наукову цінність мають і доктринальні дослідження, здійснені Є. Ю. Петровим. Зокрема, це праці «Спадкове право Росії: стан та перспективи розвитку» (2017 р.) [207] та «Спадкове право. Постатейний коментар

Цивільного кодексу РФ» (2018 р.) [180], а також спільна праця В. Б. Панічкіна і О. Ю. Боровика «Спадкове право США» (2006 р.) [2205].

Висуваючи пропозицію щодо можливості вітчима, мачухи, пасинка, падчерки за певних умов набути права на обов'язкову частку у спадщині, окремо аналізувалась і така проблематика.

Важливого значення для визначення кола обов'язкових спадкоємців має науковий доробок О. Є. Кухарєва «Особливості вирішення судами спорів про визнання права на обов'язкову частку у спадщині та зменшення її розміру» (2018 р.), основною ідеєю якого стало твердження, що право на обов'язкову частку у спадщині - це особисте майнове право непрацездатних спадкоємців першої черги отримати визначену законом частку у спадщині незалежно від змісту заповіту [145]. Заслужують на окрему увагу і наукові доробки О. П. Печеного «Деякі проблеми судової практики у справах про спадкування у світлі оновлення процесуального законодавства» (2018 р.) [208] та «Право на обов'язкову частку як особливий вид спадкування» (2018 р.) [209], де розглядаються особливості спадкування окремими категоріями спадкоємців.

Певного значення для дослідження проблематики спадкування вітчимом, мачухою має дослідження В. В. Надьон «Обов'язки спадкоємців, що виникають при спадкуванні за законом» (2016 р.), де проаналізовано питання, пов'язані з обов'язками спадкоємців при спадкуванні за законом та запропоновано обов'язки, покладені на спадкоємців і визначені ЦК, поділити на два види: загальні та спеціальні, що надасть можливість розподілити обов'язки, в першому випадку, для спадкоємців як за законом, так і за заповітом, у другому - обов'язки, які характерні виключно для спадкоємців за заповітом [178].

А. М. Байзигітовою в науковій статті «Актуальні проблеми спадкових прав необхідних спадкоємців» (2005 р.) здійснено розгорнутий аналіз спадкових прав обов'язкових спадкоємців та зроблено припущення, що в інституті обов'язкової частки спостерігається пріоритет волі спадкодавця при послабленні матеріально-забезпечувальної функції спадкування. Автор доходить висновку, що обов'язкова частка жодним чином не пов'язана з будь-

яким обмеженням прав особи на свободу розпорядження своїм майном, а навпаки, введена в цивільне законодавство з метою забезпечення окремих категорій громадян, які потребують особливого захисту в силу віку, стану здоров'я та спрямована на підтримку певного рівня їхнього матеріального достатку [15]. Питання щодо спадкування обов'язкової частки висвітлені і в статті А. В. Золотова «Спадкоємці, що мають право на обов'язкову долю» (2018 р.), в якій автором послідовно розглянуто розвиток та удосконалення правового регулювання спадкування за заповітом та за законом. В статті також проведено всебічний аналіз кола осіб, які закликаються до спадщини в якості обов'язкових спадкоємців [94]. Аналогічна тематика стала предметом наукової розвідки Ю. Г. Кропачевої «Необхідні спадкоємці» (2010 р.), в якій проаналізовано законодавчі положення, що встановлюють коло необхідних спадкоємців та умови їх закликання до спадщини. Автором обґрунтовано необхідність зміни існуючого в законодавстві підходу, в тому числі шляхом порівняння з нормами сімейного законодавства, яке визначає коло осіб, уповноважених на отримання аліментів [140]. Питання особливостей спадкування обов'язковими спадкоємцями та деяких проблем в регулюванні спадкових правовідносин знайшли відображення в роботі Н. І. Куленко «Деякі проблеми спадкування в російському праві» (2013 р.) [143].

Проблематика спадкування вітчимою, мачухою була предметом наукової розвідки А. А. Батурцевої «Особливості закликання до спадкування вітчима (мачухи) і пасинка (падчерки)» (2016 р.), де автор зазначає, що дана категорія віднесена законодавцем до сьомої черги спадкування, і їх спадкування засноване на відносинах свояцтва [18]. Вітчим, мачуха розглядаються в якості суб'єктів спадкових відносин і іншими представниками зарубіжної доктрини – Є. В. Вавіліним в роботі «Мачуха та вітчим як суб'єкти сімейних та спадкових відносин» (2008 р.) [40] та в спільній роботі О. Г. Зубаревої і М. Н. Малихіної «Правовий статус пасинка (падчерки) і вітчима (мачухи): умови реалізації майнових прав та обов'язків» (2006 р.) [97].

В дисертаційному дослідженні обґрунтовується позиція щодо використання при регулюванні сімейних відносин правових презумпцій. Для повного та всебічного висвітлення цього питання для початку було проаналізовано роботи, предметом дослідження яких є поняття, види та ознаки правових презумпцій. В числі таких необхідно виокремити доробки наступних учених: О. В. Борщової «Правові презумпції в теорії права» (2012 р.) [36]; Р. Д. Ляшенко «Презумпції у праві: питання теорії і практики» (2011 р.) [156]; Д. М. Забродіна «Імперативність правових презумпцій» (2016 р.) [83] та «Правові презумпції як засоби подолання прогалин у законодавстві» (2016 р.) [84]; К. В. Бабаєва «Презумпції в радянському праві» (1974 р.) [13]; Д. М. Щокіна «Юридичні презумпції в податковій праві» (2001 р.) [321]; І. С. Сухініної «Конституційні презумпції у сфері прав і свобод людини та громадянина» (2003 р.) [285] та ряді інших.

Питання щодо застосування правових презумпцій у сімейному праві знайшли безпосереднього відображення у працях: Є. Р. Брюхіної «Правові фікції і презумпції в сімейному праві» (2015 р.) [38], в якій підкреслено, що регулювання деяких аспектів сімейних відносин неможливе без звернення до правових презумпцій; Н. А. Нікіташиної «Класифікація презумпцій в сімейному праві» (2018 р.) [192], де окреслені чіткі межі легальних та фактичних презумпцій для окремих видів сімейних відносин. Така ж проблематика розвинена і у статті С. В. Поленіної «Презумпції у сімейному праві: тенденції розвитку» (2010 р.) [211].

Вивчення та аналіз юридичної літератури дозволив сформулювати висновок, що держава, наділяючи батьків або осіб, що їх замінюють правами та обов'язками щодо малолітніх, неповнолітніх дітей, припускає, що всі особи, задіяні в процесі виховання, будуть належним чином їх виконувати. Це в свою чергу, підтверджує нашу гіпотезу про можливість застосування правових презумпцій при регулюванні сімейних відносин за участю вітчима, мачухи (пасинка, падчерки).

Спираючись на законодавчі положення про забезпечення батьками та особами, що їх замінюють права дитини на належне виховання, наукову доктрину та напрацьований роками практичний досвід, в даному дисертаційному дослідженні обстоюється позиція, що вітчим, мачуха повинні бути визнані повноцінними вихователями, з покладенням на них не лише прав, але і обов'язків щодо виховання пасинка, падчерки, в тому числі і відповідальності. В цьому сенсі підтримана і розвинена позиція таких видатних українських фахівців – нині уже класиків сімейного права – Я. П. Короткової [133], Я. М. Шевченко [316], З. В. Ромовської про можливість і необхідність притягнення вітчима, мачухи до відповідальності за порушення ними обов'язків по вихованню пасинка, падчерки [237]. Подібні міркування висловлені і представниками зарубіжної науки сімейного права А. Є. Косенко «Відповідальність батьків та осіб, які їх замінюють за неналежне виховання дітей» (1977 р.) [134] та О. Ю. Казанцевою «Обов'язки і права батьків (осіб, які їх замінюють) по вихованню дітей та відповідальність за їх порушення» (1987 р.) [100]. Не оминули увагою цю проблематику і сучасні науковці. Окремі питання відповідальності, в тому числі вітчима, мачухи, розглянуто в наукових доробках О. О. Отраднової «Применение общеправовых презумпций в механизме гражданско-правового регулирования деликтных обязательств (на примере Украины)» (2013 р.) [203]; В. П. Мироненко «Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України» (2001 р.) [170], «Межі здійснення батьківських прав» (2012 р.) [171]; Ж. Л. Чорної «Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми» (2003 р.) [306]; М. В. Логвінової «Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми» (2006 р.) [152]; С. Я. Ременяк «Відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами за цивільним законодавством України» (2007 р.) [230]; О. Ф. Лапчевської «Застосування до батьків санкцій сімейно-правової відповідальності: теоретичний аспект» (2013 р.) [148].

Здійснений джерелознавчий огляд вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить про те, що питання правового регулювання правового статусу вітчима, мачухи, винесені на розгляд у дисертаційному дослідженні в сучасних умовах, широко обговорюються в науковому середовищі, що в свою чергу свідчить про їх актуальність та своєчасність. Однак дану тематику не можна вважати достатньо розробленою. Відсутність окремих новітніх монографічних, комплексних досліджень, в тому числі і дисертаційних, зумовлюють потребу здійснення відповідного наукового дослідження, яке могло б стати науковим підґрунтям для вдосконалення чинного сімейного та іншого галузевого законодавства, що регулює відносини які виникають між такими учасниками сімейних правовідносин, як вітчим, мачуха, пасинок, падчерка.

В науковій літературі слушно наголошується, що для проведення наукового дослідження дуже важливо мати уявлення про процес наукового дослідження взагалі, методологію та методи наукової роботи зокрема, оскільки саме на перших кроках оволодіння навичками наукової роботи виникає найбільше питань саме методологічного характеру [166, с. 63].

Отже, основою розробки будь-якого наукового дослідження є методологія, тобто сукупність методів, способів, прийомів і їхня певна послідовність, прийнята при розробці наукового дослідження. Іншими словами, методологія – це схема, план розв'язку поставленого науково-дослідного завдання.

Окрім цього, специфіка наукової діяльності в значній мірі визначається методами, які визначають необхідність і місце застосування індукції й дедукції, аналізу і синтезу, абстракції, формалізації, моделювання, порівняння теоретичних та експериментальних досліджень [201, с. 25].

Сучасні дослідження у сфері методології та організації наукових досліджень, серед методів наукового пізнання виділяють наступні: загальнофілософські, загальнонаукові, спеціально-наукові, дисциплінарні та міждисциплінарні. Для розв'язання поставлених завдань дослідження щодо

визначення сімейно-правового статусу вітчима, мачухи використано увесь арсенал наявних методів наукового дослідження.

Таким чином, методологічна основа цього дослідження ґрунтується на системі філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів.

Методи, які застосовують у науковому дослідженні, залежать не лише від самого предмету, а й від рівня дослідження. Виділяють емпіричний і теоретичний рівні. Для емпіричного рівня дослідження характерними є методи: спостереження, експеримент, опис, статистика тощо. Для теоретичного рівня дослідження використовують методи аналізу-синтезу, індукції-дедукції, аналогії тощо.

Індукція (ймовірні знання) – це форма наукового пізнання, логіка якого розгортається від конкретного до загального, тобто загальне положення виводять логічним шляхом з одиничних суджень.

Дедукція (ймовірні знання) – це форма наукового пізнання, логіка якого розгортається від загального до конкретного.

Аналіз тісно пов'язаний з дедукцією і являє собою метод наукового пізнання, за логікою якого ціле розкладають на частини, що є складовими цього цілого.

Синтез – це метод наукового пізнання, що сприяє відновленню цілісності досліджуваного об'єкта, явища чи процесу в розмаїтті проявів. Цей метод тісно пов'язаний з індукцією у різних практичних проявах системного дослідження.

Абстрагування – метод наукового пізнання, що полягає в уявному виділенні конкретних ознак та властивостей об'єкта, явища або процесу. Завдяки абстрагуванню стає можливим з всієї сукупності їхніх ознак і властивостей виокремити загальні та найбільш важливі.

Конкретизація – це рух від абстрактного до конкретного з метою виокремлення функціональних зв'язків між складовими частинами досліджуваного об'єкта, явища чи процесу.

Моделювання – це спосіб наукового пізнання, сутність якого полягає у дослідженні моделі об'єкта пізнання на основі абстрактно-логічного мислення за принципами наочності та об'єктивності.

Порівняння - це метод зіставлення досліджуваних об'єктів, явищ чи процесів і виявлення їх подібності та відмінності [201, с. 22-24].

Метод системного аналізу буде використано для оцінки стану правового регулювання сімейних відносин за участю вітчима, мачухи у сімейному праві, наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених, поглядів практиків щодо окремих питань правового регулювання окреслених правовідносин.

Використання методу системного аналізу дозволить сформулювати ряд авторських дефініцій, що можуть бути корисними для теорії та практики сімейного права, зокрема, в частині особистих немайнових та майнових прав та обов'язків вітчима та мачухи.

Діалектичний метод пізнання буде супроводжувати увесь процес дисертаційного дослідження і дозволить виокремити основні положення щодо сімейно-правового статусу вітчима, мачухи, як суб'єктів сімейно-правових відносин та дозволить простежити тенденції розвитку інституту фактичного виховання, в якості суб'єктів якого нами називаються вітчим, мачуха, а змістом якого є комплекс прав та обов'язків вітчима, мачухи, який набуваються ними внаслідок укладення шлюбу з особою, яка має дитину від попереднього шлюбу чи попередніх сімейних відносин.

Для реалізації завдань, поставлених дослідженням буде використано і історико-правовий метод, завдяки якому аналізуватимуться основні етапи законодавчого регулювання сімейних відносин за участю вітчима та мачухи.

За допомогою методів індукції та дедукції виділяються особливості змісту сімейно-правових відносин за участю вітчима, мачухи, пасинка, падчерки. Крім того, виокремлено особливості інституту фактичного виховання пасинка, падчерки, що здійснюється вітчимом, мачухою та які дозволяють його відмежувати його від інших, подібних сімейно-правових інститутів – усиновлення, опіка та піклування, прийомне виховання.

Завдяки порівняльно-правовому методу здійснено порівняльну характеристику законодавчих положень про правове регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи за національним та зарубіжним законодавством.

Використання логічного методу дозволить надати через рід і видову ознаку визначення багатьом термінам. Насамперед, у такий спосіб будуть визначені поняття вітчима, мачухи, фактичне виховання, особисті немайнові права та обов'язки вітчима, мачухи, майнові права та обов'язки вітчима, мачухи та ряд інших.

Формально-юридичний (логіко-юридичний) метод слугуватиме універсальним засобом аргументації наукових висновків та використовуватиметься при формулюванні пропозицій щодо оптимізації сімейного, цивільного та іншого галузевого законодавства в контексті предмета дослідження.

За допомогою методу аналогії у межах дисертаційного дослідження вдалося запропонувати деякі зміни до чинного сімейного, цивільного та іншого галузевого законодавства, яке прямо чи опосередковане впливає на правовий статус вітчима, мачухи. Системно-структурний метод буде використано для встановлення підстав та змісту відповідальності вітчима, мачухи за невиконання ними своїх сімейно-правових обов'язків. Шляхом проведення аналізу та синтезу виявляються загальні закономірності сімейних правовідносин, що виникли між вітчимою, мачухою та пасинком, падчеркою.

В процесі дослідження використані також інші загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання.

1.2. Правове регулювання сімейних відносин за участю вітчима, мачухи у зарубіжному законодавстві

Будь-яка країна або суспільство вирізняються своїм ставленням до розуміння інституту сім'ї. Адже саме національний менталітет, рівень соціально-економічного та політичного розвитку впливають не лише на зміст того чи іншого правового інституту, а й на його правове врегулювання та реалізацію.

Актуальні проблеми дослідження змін сучасного розуміння інституту сім'ї в умовах всебічного реформування українського суспільства є не лише надзвичайно актуальними, але й визначаються певною складністю процесів, як у теоретичному, так і практичному значеннях. Процеси трансформації, що відбуваються, носять комплексний та міжгалузевий характер і перебувають на перетині різних проблемних інституту сім'ї в цілому і батьківства, зокрема.

Зауважимо, що розвиток інституту сім'ї в нашій країні на сучасному етапі відтворює багато у чому, а інколи і дублює ті тенденції, що характеризують відповідні особливості трансформаційних процесів інституту сім'ї в інших європейських державах, а саме: збільшення кількості розлучень та народження дітей поза шлюбом, поширення таких форм сім'ї як неповна (монобатьківська) сім'я, фактичне співмешкання, повторна, змішана (реструктуризована) сім'я. Так, згідно даних дослідження "Fertility and family surveys in countries of the ECE region", не зважаючи на те, що у своїй більшості майже у всіх розвинутих країнах дитина проживає у сім'ї з двома біологічними батьками, одnobатьківські та реструктуризовані сім'ї (найчастіше рідна мати та вітчим) стали звичайним явищем у всіх країнах регіону [332, с. 52].

Сім'я, як соціальне утворення, є найважливішим елементом розвитку всіх цивілізацій [254, с. 20]. Вона є основоположною моделлю суспільства на конкретному історичному етапі його існування, відображає його моральні й духовні особливості. Як зазначає Г. Г. Харченко, життя більшості людей у той, чи інший спосіб пов'язане із сім'єю і є своєрідним мікросвітом, у якому

переплітаються складні економічні, політичні, психологічні, ідеологічні, фізіологічні та інші соціальні процеси [296, с. 212].

На сьогодні укладення повторного шлюбу, наслідком якого є поява нової сім'ї - достатньо поширене явище. Особливого розповсюдження повторні шлюби мають у більшості європейських країн. Так, повторний шлюб, під яким розуміють союз, укладений чоловіком (жінкою), які раніше перебували у шлюбних відносинах є поширеним явищем у багатьох зарубіжних країнах [5; 10; 153], де для визначення такого шлюбу застосовують термін «змішана сім'я» або, так звана, «друга сім'я» (букв. «step family») [324; 325; 335].

Створені, як правило, внаслідок розірвання шлюбу, повторні шлюби стають новою формою сім'ї, що супроводжуються також і виникненням нових учасників сімейно-правових відносин: вітчим, мачуха, пасинок, падчерка. Т. Е. Аргентова і В. В. Колотиліна зазначають, що середній вік подружжя в таких парах становить трохи більше 30-ти років, а їх діти в цей момент перебувають у дошкільному або молодшому шкільному віці [9, с. 113].

Український соціолог Л. І. Слюсар також відмічає, що сім'я, в якій дитину утримують і виховують рідні тато й мама, є найбільш комфортною для дитини, природна прихильність дітей і батьків мінімізує багато ризиків, забезпечує захищеність розвитку, засвоєння норм і правил взаємодії в сім'ї [281, с. 115]. Безумовно, згадана форма сім'ї є найбільш гармонійною, стабільною і цінною для розвитку дитини.

Інша справа – змішані сім'ї, у яких процес становлення нормальних сімейно-правових відносин проходить через низку певних труднощів, у тому числі, пов'язаних із недосконалістю або, навіть, відсутністю відповідного правового регулювання відносин між окремими членами сім'ї. Розв'язання наявних проблем потребує модернізації інституту батьківства на принципах відповідального батьківства, тобто поваги й любові до кожної дитини, розуміння її цінності для кожного з батьків, у якій би формі шлюбних стосунків не перебувала та чи інша особа [280, с. 33].

У науковій та спеціальній літературі неодноразово наголошується, що особливості сімейних відносин між батьками (вітчимом, мачухою) та дітьми (пасинком, падчеркою) висувають необхідність окремого та більш змістовного правового регулювання. Необхідність в наукових знаннях про зміст, особливості дитяче-батьківських відносин у повторному шлюбі та їх наслідках виникає також у представників різних сфер діяльності, зокрема у вихователів, педагогів, психологів та лікарів, у тому числі значна частина питань потребує і належного правового врегулювання.

Крім того, існування різних за своїм змістом наукових позицій і поглядів на сімейно-правові відносини батьків і дітей у змішаних сім'ях, вказує на складність цих відносин. У правовому полі певні складнощі пов'язані з юридичною невизначеністю правового статусу вітчима, мачухи; правового змісту сімейних відносин дитини і вітчима або мачухи; невизначеності місця вітчима, мачухи в житті дитини за наявності біологічних батьків та інш. Разом з тим, у ряді проведених досліджень доводиться обґрунтована позиція того, що реструктуризовані сім'ї мають достатній потенціал для повноцінного виховання і розвитку дитини [165, с. 70-98; 62, с. 81-90]. На підтвердження цього, згідно даних українського соціологічного дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді», половина опитаних респондентів, які проживають у сім'ях з вітчимом або мачухою повідомили про відсутність проблем у спілкуванні з нерідними батьками, зазначивши, що їм «легко» або «дуже легко» спілкуватися на складні теми [282, с. 33].

Таким чином, зміни, що відбуваються у сфері сімейних відносин, зумовлюють виникнення нових питань щодо ролі і місця внутрішніх сімейно-правових відносин для розвитку сім'ї та кожного її члена.

Питання регулювання правового статусу, і, особливо щодо змісту особистих немайнових та майнових прав і обов'язків вітчима, мачухи у відносинах з дітьми у реструктуризованих сім'ях піднімається також і в зарубіжній доктрині. Так, в монографіях, присвячених тенденціям розвитку інституту батьківства, зазначається: «... Одна з проблем - прийняття ролі

зведеного батька. Підвищений стрес в таких сім'ях пов'язаний також з відсутністю інституційних норм, що регулюють подібні відносини. Скажімо, чи повинен не біологічний батько брати однаково рівну участь у вихованні нерідної дитини, чи повинні вони любити один одного? Не існує ніяких правил визначення відповідальності вітчима перед дитиною: хто він - друг, батько, знайомий? Не існує правил, що встановлюють відносини між колишнім чоловіком (дружиною) батька (матері) і його (її) нинішнім партнером: чи є вони друзями, знайомими, конкурентами або незнайомцями?» [327].

Для дослідження правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи як осіб, що беруть на себе функцію відповідальної батьківської участі у житті дитини в сім'ї, буде доцільним згадати і основні міжнародні акти в сфері захисту прав дитини. Так, Декларацією прав дитини (принцип 6) закріплено, що дитина для повного і гармонійного розвитку її особистості потребує любові та розуміння, вона має, якщо це можливо, зростати в піклуванні та під відповідальністю своїх батьків, у будь-якому разі – в атмосфері любові та моральної і матеріальної забезпеченості [329].

У статті 27 Конвенції ООН про права дитини проголошено, що держави-учасниці визнають право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини. Батько (-ки) або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини. Держави-учасниці вживають усіх необхідних заходів щодо забезпечення відновлення утримання дитини батьками або іншими особами, які відповідають за дитину як всередині держави-учасниці, так і за кордоном [328].

Ще одним міжнародно-правовим документом у сфері регулювання прав дитини є Європейська конвенція про здійснення прав дітей [330]. Названою Конвенцією введено поняття «суб'єкти батьківської відповідальності», під яким пропонується розуміти батьків та інших осіб чи органи, які мають право здійснювати частково або повністю батьківську відповідальність.

Як бачимо, у згадуваних вище актах, не зазначається про участь вітчима, мачухи у житті дитини, але має місце пряма вказівка на «інших осіб», до яких, на наше переконання, з огляду на відповідальне батьківство, ми можемо віднести і нерідних батьків – вітчима, мачуху.

Досліджуючи проблематику правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи у законодавстві деяких зарубіжних країнах, слід вказати на відсутність вживання таких понять як «вітчим», «мачуха», натомість застосовуються поняття чоловік (дружина) або партнер матері (батька) (Чехія); батько один та батько два (під яким розуміється вітчим) або «бонусний тато», «бонусна мама» (Швеція); зведені батьки (Англія, Уельс, США); прийомні батьки (Німеччина).

Слід також звернути увагу, що для країн пострадянського простору традиційним є вживання все ж таки поняття «вітчим» і «мачуха». Разом з тим, в законодавстві колишніх союзних республік вживання такої термінології, як правило, є номінальним. Дійсно, законодавець вказує на вітчима, мачуху, при цьому не закріплюючи на легітимному рівні їх поняття.

Так, наприклад, в ЦК РФ поняття «вітчим», «мачуха» вперше згадуються лише в частині спадкування (п. 3. ст. 1145 ЦК РФ). За таким же принципом здійснюється правове регулювання спадкових відносин за участі вітчима і мачухи в Республіці Казахстан (ст. 1065 ЦК РК). А ЦК Республіки Вірменія передбачає можливість спадкування за законом вітчимом, мачухою тільки як непрацездатні утриманці спадкодавця незалежно від факту їх спільного проживання (ст. 1220 ЦК Вірменії) [29, с. 46-48]. В Молдові та прибалтійських країнах (Литва, Естонія) така категорія спадкоємців взагалі не декларується. Єдиною формою отримання спадщини для них є лише спадкування за заповітом [29, с. 46-50].

Завернем увагу ще на один правовий аспект правового регулювання відносин між вітчимом, мачухою та пасинком, падчеркою за законодавством Російської Федерації. Єдиною правовою нормою, що регулює відносини між вказаними суб'єктами є ст. 97 СК РФ, де зазначається, що непрацездатні та ті,

що потребують допомоги вітчим і мачуха, які виховували і утримували своїх пасинків або падчерок, мають право вимагати в судовому порядку надання утримання від працездатних повнолітніх пасинків або падчерок, які володіють необхідними для цього засобами, у разі, якщо вони не можуть отримати утримання від своїх повнолітніх працездатних дітей або від подружжя (колишнього з подружжя).

Встановлюючи відповідне аліментне зобов'язання, обов'язковою умовою закон передбачає, що вітчим, мачуха виховували та утримували у свій час пасинка, падчерку. Таким чином, законодавець виходить із презумпції виконання вітчимом, мачухою обов'язків по вихованню та утриманню дітей [19, с. 116-118].

Подібною є і норма ст. 155 Кодексу Республіки Казахстан «Про шлюб і сім'ю», де зазначається, що непрацездатні, що потребують допомоги вітчим і мачуха, які виховували і утримували своїх пасинків або падчерок, мають право вимагати в судовому порядку надання утримання від працездатних повнолітніх пасинків або падчерок, що володіють необхідними для цього засобами, якщо вони не можуть отримати утримання від своїх повнолітніх працездатних дітей або онуків або від подружжя (колишнього подружжя). Суд має право звільнити пасинків і падчерок від обов'язків утримувати вітчима або мачуху, якщо останні виховували і утримували їх менше п'яти років, а також якщо вони виконували свої обов'язки по вихованню чи змісту пасинків і падчерок неналежним чином [124]. За таким же принципом декларуються відповідні положення і в Сімейному кодексі республіки Вірменія. Згідно ст. 85 СК Республіки Вірменія особи, які потребують допомоги непрацездатні вітчим і мати, які виховали і утримували своїх пасинків і падчерок, мають право вимагати в судовому порядку утримання від повнолітніх працездатних пасинків і падчерок, що мають достатні кошти, необхідні для цього, якщо вони не можуть отримати утримання від своїх повнолітніх працездатних дітей або від подружжя (колишнього подружжя). Суд може звільнити пасинків і падчерок від обов'язків утримувати вітчима і мачуху, якщо останні виховували або

утримували їх менше п'яти років, а також якщо вони не виконували належним чином свої обов'язки по утриманню та вихованню пасинків і падчерок [259].

З викладеного вище видно, що більшість країн підтримали ідею модельних законодавчих актів та рекомендацій, прийнятих Міжпарламентською Асамблеєю держав учасниць Співдружності незалежних держав в результаті підписання Алма-Атинської угоди [82, с. 302].

У законодавстві Республіки Білорусь також існує ціла низка законодавчих актів, де згадуються такі суб'єкти сімейних правовідносин як вітчим, мачуха. Так, у ст. 12 Закону Республіки Білорусь «Про державну допомогу сім'ям, які виховують дітей», який набрав чинності з 1 січня 2013 року, зазначено: «Право на допомогу по догляду за дитиною до 3 років має мати (мачуха) або батько (вітчим), усиновитель (удочеритель), опікун дитини. Інші члени сім'ї або родичі дитини мають право на таку допомогу в разі перебування їх у відпустці по догляду за цією дитиною до досягнення нею віку 3 років» [195].

В Указі Президента Республіки Білорусь «Про додаткові заходи державної підтримки сімей, які виховують дітей» (разом з «Положенням про одноразове надання сім'ям безготівкових грошових коштів при народженні, усиновленні (удочерінні) третього або наступних дітей», «Положенням про порядок призначення і виплати щомісячної допомоги сім'ям на дітей у віці від 3 до 18 років в період виховання дитини у віці до 3 років») також в ряді пунктів передбачені права та обов'язки вітчима, мачухи.

Наприклад, в п. 3 згадуваного Положення зазначено право матері (мачухи) в повній сім'ї на призначення сімейного капіталу у разі, якщо вони є громадянами Республіки Білорусь та постійно проживають на території Республіки Білорусь при народженні третього або наступних дітей в період з 1 січня 2015 до 31 грудня 2019 року включно, якщо з урахуванням народженої дитини (дітей) в сім'ї виховуються не менше трьох дітей у віці до 18 років. При цьому дата народження дитини (дітей) повинна бути не раніше 1 січня 2015 р. Якщо в повній сім'ї мати (мачуха) не має права на призначення сімейного капіталу, таке право має батько (вітчим) при дотриманні умов, встановлених

цим Положенням. Сім'я може реалізувати право на призначення сімейного капіталу один раз. Згідно Положенню, у складі сім'ї враховуються: мати (мачуха), батько (вітчим), діти у віці до 18 років, що виховуються в родині, які постійно проживають в Республіці Білорусь, в тому числі пасинки і падчерки» [192].

У законодавстві Республіка Білорусь існує певна кількість нормативно-правових актів, в яких називаються такі суб'єкти сімейних правовідносин, як вітчим і мачуха, однак в Кодексі Республіки Білорусь про шлюб та сім'ю 1999 року ні в ст. 59, яка визначає поняття «сім'я», ні в ст. 61, яка визначає поняття «свояцтво» про них не зазначено [259].

В контексті досліджуваного питання, цікавим є і норми Німецького цивільного уложення (відомого також як Цивільний кодекс Німеччини). Варто наголосити, що у 1998 році в Німеччині була проведена велика реформа, що стосувалася прав дітей, у результаті чого, аналізуючи сімейні правовідносини за участю прийомних батьків, стає можливим виділити ряд важливих положень. До таких можна віднести:

- у разі розлучення батьків, опіка над дитиною залишається за кожним із біологічних батьків незалежно від того з ким дитина проживає надалі, але одночасно права та обов'язки щодо виховання дитини виникають і у нових партнерів біологічних батьків, які фактично займають місце відсутнього батька (матері);

- згідно параграфу 1682 Німецького цивільного уложення, законодавство, враховуючи інтереси дитини, передбачає можливість спільного проживання дитини і прийомного батька (вітчима, мачухи) у разі смерті або недієздатності біологічного батька (матері), якщо таким є бажання самої дитини;

- вітчим, мачуха мають право на спілкування з дитиною. У даному випадку закон оперує таким поняттям як (sozial-familiäre Beziehung) – соціально-сімейні відносини (параграф 1685 Німецького цивільного уложення);

- у разі якщо мати і батько дитини володіють одноосібним правом опіки, вітчим, мачуха набувають так званого «малого права опіки» відповідно до

параграфу 1687 Німецького цивільного уложення. Суть малого права опіки виявляється в отриманні прийомним батьком повноважень на участь у вирішенні повсякденних побутових питань, що стуються інтересів дитини. (Наприклад – це право підписувати батьківський дозвіл на проведення фотозйомки дитини у школі або право підписувати батьківський дозвіл на екскурсійний виїзд з класом);

- без необхідності усиновлення, прийомний батько може надати пасинку, падчерці своє прізвище. Дана норма була введена в 2002 році. При цьому за біологічними батьками, які проживають окремо, зберігається повний обсяг батьківських прав. На вчинення такої правової дії необхідно отримати дозвіл біологічного батька. У разі відмови в отриманні дозволу, питання вирішується у судовому порядку. Приймаючи відповідне рішення суд виходить із потреб дитини (наприклад, визнання або ідентифікація дитиною себе як члена стійкого сімейного колективу, тобто приналежність дитини до цієї конкретної сім'ї, де біологічного батька заміщає прийомний батько);

- прийомний батько за бажанням може усиновити (удочерити) своїх пасинка, падчерку. Для здійснення відповідного юридичного факту необхідно отримати згоду тих біологічних батьків, у яких не має права опіки і, звісно, у тих, що ним наділені. Процедура усиновлення може бути проведена і в інтересах повнолітніх пасинка, падчерки. Після здійснення усиновлення біологічні батьки та їх діти повністю втрачають будь-які права та обов'язки по відношенню один до одного, навіть більше того – прізвище біологічного батька, матері у майбутньому не зазначається в жодному документі;

- в Німецькому цивільному уложенні обов'язки по вихованню прийомними батьками не декларуються. Тут законодавець як раз виходив із міркувань відповідального батьківська. Разом з тим, у випадку, якщо приміром мати дитини заробляє недостатньо або взагалі не працює, на прийомного батька покладається обов'язок приймати участь в утриманні пасинка, падчерки. Відповідно, у податковій декларації такого прийомного батька враховується неоподаткований мінімум (Kinderfreibetrag) на таких дітей. Крім того,

прийомний батько може застосовувати пільги щодо сплати страхових пенсійних внесків (Pflegeversicherung);

- у випадку реєстрації шлюбу з матір'ю дитини, на прийомного батька також покладається обов'язок утримувати пасинка, падчерку, якщо біологічний батько дитини фінансово неспроможний утримувати дитину або у разі відсутності у дитини біологічного батька взагалі. В такому випадку дитина втрачає можливість отримувати державні мінімальні аліментні виплати (Unterhaltsvorschuss). У разі наявності у прийомного батька власних аліментних зобов'язань перед своїми рідними дітьми, його зобов'язання щодо утримання пасинка, падчерки не зменшуються;

- у питаннях спадкування пасинок, падчерка, нажаль, не можуть виступати законними спадкоємцями прийомних батьків. Право на спадкування вони отримують лише за заповітом [55].

В Англії і Уельсі зміст батьківства взагалі розглядається як юридично визначене «відповідальне батьківство», про що зазначається у Законі про дітей 1989 року. Що ж стосується зведених батьків, то на рівні законодавства вони не мають також кола прав і обов'язків щодо дітей як біологічні батьки. Більше того, відповідно до вказану Закону, навіть незважаючи на глибокі зв'язки із своїм пасинком, падчеркою, зведені батьки не будуть автоматично нести батьківську відповідальність за них. Це означає, що юридично вони не мають права брати участь у повсякденних та побутових питаннях, що стосуються інтересів дитини.

Незалежно від того, відіграє біологічний батько постійну активну роль у житті дитини чи ні, зведені батьки займають дещо сторонню позицію, а їх стосунки з дітьми у правовому полі не визначаються. Така правова позиція у законодавстві часто стає проблемою для дитини, якщо зведений батько займає важливу роль у його житті. Мачухи (зведені матері) також не набувають відповідального батьківства навіть після одруження з біологічним батьком дитини.

Не зважаючи на такі законодавчі обмеження, зведені батьки в Англії або Уельсі можуть отримати повний обсяг прав і обов'язків щодо своїх пасинка, падчерки лише за наступних обставин:

- наявність письмової домовленості про спільне проживання пасинка, падчерки та зведеного батька та її визнання у судовому порядку. Такі випадки є вкрай рідкими у судовій практиці і можуть мати місце у разі смерті біологічного батька, якщо дитина продовжує проживати із зведеним батьком однією сім'єю і надалі;

- усиновлення пасинка, падчерки. Зведений батько отримує повний обсяг батьківських прав і обов'язків стосовно усиновленої дитини;

- підписання письмової згоди (договору) про відповідальне батьківство. При цьому реєстрація шлюбу з біологічним батьком, матір'ю дитини є обов'язковою. Крім того, біологічний батько дитини також зобов'язаний надати згоду на набуття зведеним батьком відповідального батьківства. У разі відмови про надання такої згоди, питання на право підписання договору про відповідальне батьківство для зведеного батька вирішується у судовому порядку;

- видання судового наказу про відповідальне батьківство за заявою зведеного батька. У цьому випадку зведений батько також набуває повний обсяг батьківських прав і обов'язків щодо пасинка, падчерки [303].

В сфері правового регулювання статусу вітчима і мачухи унікальним, на наш погляд, є досвід Швеції. Так, із загальної кількості дітей - 60% народжені поза шлюбом, 20 % - виховуються одним батьком. Більшість батьків, як правило, взагалі не оформлюють шлюбні відносини, а на 38 тис. щорічно оформлених шлюбів приходить 31 тис. розлучень. У загальному розумінні кожний дорослий протягом життя щонайменше реєструє шлюб три рази, що означає наявність у дитини величезної кількості родичів і декількох батьків. Заборона вживання понять вітчим, мачуха постановлено на законодавчому рівні, натомість зустрічається – батько один, батько два або «бонусні батьки». Така позиція зумовлена міркуваннями гендерної рівності.

Особливий інтерес представляють права та обов'язки батьків, у тому числі і «бонусних батьків», оскільки в державі різниці у правовому статусі біологічного і нерідного батька не існує.

Швеція (держава) перейняла на себе практично повний контроль за виховання дітей. Даний аспект пов'язаний в першу чергу із значно дорогим рівнем життя, в силу чого, більшість свого часу діти проводять в закладах дошкільної, шкільної освіти, або громадської опіки. На законодавчому рівні не існує поняття влада батьків, як у побутовому, так і юридичному значеннях. Також не існує такого правового інституту як «батьківське право», але задекларовано поняття «батьківської опіки та відповідальності за дитину» та, яке, згідно закону, у рівній мірі несуть батьки (біологічні, «бонусні») і держава. Головною державною установою, що відповідає за виховання дітей є Центральна рада з питань охорони здоров'я та соціального захисту [317].

Висновки до Розділу 1

1. Здійснений джерелознавчий огляд вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить про те, що питання правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима мачухи в сучасних умовах є актуальними. Однак дану тематику не можна вважати достатньо розробленою. Відсутність окремих новітніх монографічних, комплексних досліджень, в тому числі і дисертаційних, зумовлюють потребу здійснення відповідного наукового дослідження, яке могло б стати науковим підґрунтям для вдосконалення чинного законодавства, що регулює відносини які виникають у зв'язку із здійсненням вітчимом, мачухою, покладених на них законом сімейних прав та обов'язків.

2. Дослідження питання юридичної природи сімейно-правового статусу вітчима і мачухи зумовило використання у проведенні дослідження методу системного аналізу та порівняльно-правового (компаративістського) методу. Так, за допомогою методу системного аналізу було здійснено оцінку стану

правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи у сімейному праві, а також здійснено аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених, поглядів практиків щодо окремих питань правового статусу вітчима, мачухи (*підрозділи 1.1-1.2*). Використання порівняльно-правового (компаративістського) методу дозволило здійснити порівняльну характеристику законодавчих положень регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи за законодавством України та за законодавством деяких зарубіжних країн (Англія, Уельс, Німеччина, Швеція та ін. (*підрозділи 1.2. 2.1, 3.1*)).

3. Аналіз правового регулювання сімейних відносин за участю вітчима, мачухи у законодавстві деяких зарубіжних країн вказує на неоднозначність і широку розгалуженість щодо визначення понять тих суб'єктів, які набувають прав та обов'язків вітчима, мачухи у змішаній сім'ї. Достатньо різними за своїми підходами є також визначення змісту особистих немайнових та майнових прав і обов'язків нерідних батьків у сімейно-правових відносинах за участю зазначених суб'єктів і дітей.

4. Значна кількість питань правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи у деяких зарубіжних країнах врегульована не лише нормами сімейного законодавства, а лежить в площині міжгалузевого врегулювання – поєднанні норм сімейного і цивільного закону.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СІМЕЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІТЧИМА І МАЧУХИ

2.1. Правовий статус вітчима, мачухи та підстави виникнення сімейних правовідносин за їх участю

Сім'я як соціальний феномен, що склався у суспільстві, має для кожної людини дуже велике значення, і в самому суспільстві становить загальноновизнану соціальну цінність. Суспільство впливає на сім'ю, формуючи її певний тип, а сім'я в свою чергу справляє зворотного впливу на інші соціальні інститути, процеси та відносини. Тому нормативне регулювання сімейних відносин відображає їхню і соціальну значимість, і індивідуальну цінність. В цьому сенсі не можемо не погодитись із Я. М. Шевченко, яка свого часу підкреслювала, що від якості та обґрунтованості – правової і соціальної – цього регулювання залежить стан сімейних відносин у суспільстві, визначеність поведінки окремих осіб, які є учасниками сімейних та суспільних відносин, їх соціальне становище і правовий стан, навіть їхнє сприйняття світу і життя взагалі [313, с. 121]. Аналогічну позицію займає ще один класик українського сімейного права – З. В. Ромовська, яка зазначає, що сім'я, родина – це основа буття кожної людини [240, с. 3].

Найвища цінність сім'ї полягає також у тому, що вона є тим середовищем, в якому розвивається дитина та формується її особистість [111, с. 60].

Сім'я для дитини виступає базовою соціальною системою, яка впливає на її розвиток, яка підтримує і навчає її, допомагає визначити розуміння себе та інших. Так, сім'я, вказує А. К. Болотова, виступає як модель поведінки і модель взаємодії в інших системах відносин. В сім'ї діти засвоюють погляди і моральні цінності своєї культури, включаються в систему емоційної підтримки і турботи,

переживають свої перші соціальні конфлікти, вчаться координувати свою точку зору та оточуючих, відстоювати свою позицію, діяти спільно з іншими, поступатися та шукати компроміси. Сім'я готує дітей до того, щоб вони стали компетентними, активним членами суспільства, а прихильність дітей до батьків, яка формується, слугує моделлю для спілкування з більш широким соціальним оточенням [261, с. 31].

Розглядаючи сутність особистих відносин, що складаються у сім'ї, Р. О. Стефанчук наголошує, що в них, порівняно із іншими сферами людської життєдіяльності, найбільш яскраво простежується особистісний характер. Це та частина суспільних відносин, продовжує свою думку науковець, на яку не може та й не повинна впливати держава [283, с. 107]. В цілому не заперечуючи того факту, що сфера сімейних відносин залежна від моральних засад, не можемо погодитись з тим, що вона не підпадає під сферу впливу права. Сімейні відносини – це відносини правові, оскільки, як виникають, так і припиняються на підставі норм права. Інше питання, що ці відносини, існуючи в межах правових, повинні будуватися ще й на засадах моральності – взаємної поваги та турботи, прищеплення любові до батьків, інших членів сім'ї тощо, що дійсно можна віднести до не правових категорій.

Відображаючи соціальну значимість та індивідуальну цінність, зберігаючи певну толерантність (не втручається до поки таке втручання не стає необхідністю) держава і право впливає на ці відносини шляхом встановлення імперативних норм. У зв'язку з цим, нам більше імпонує позиція таких беззаперечних авторитетів у галузі сімейного права, як В. П. Маслов, О. О. Пушкін, З. А. Підопригора, які стверджували, що саме в сімейному праві повністю проявляється найтісніший зв'язок права та моралі, взаємодія між якими досягає найбільшої повноти [162, с. 3]. Отже, сімейні відносини не можна за жодних обставин відокремлювати від їх юридичної оцінки.

На нашу думку одну із головних і суттєвих ознак сімейних правовідносин виділив Є. М. Ворожейкін, який в якості такої вбачав особливий особисто-довірчий елемент, який відсутній в інших галузях права.

Ми згодні з названим фахівцем у тому, що «сімейні правовідносини, у яких елемент особистої довіри відсутній, існують штучно» [46, с. 53].

В сучасних умовах, на фоні економічних, політичних та соціальних змін, які впливають на всі без винятку суспільні відносини, особливо чітко простежується трансформація найважливішого їх соціального інституту – сім'ї. Передовсім, це стосується загального уявлення про сім'ю, як осередок суспільства, про форми та культуру сімейного життя. На зміст сімейних правовідносин неабияк вплинуло значне розширення кола їх учасників. За деякими статистичними даними кількість розірваних в Україні шлюбів співвідноситься з кількістю зареєстрованих шлюбів приблизно як один до двох. У понад 70 % випадків подружжя, що розриває шлюб, має неповнолітніх дітей і близько 50 % цих осіб вступають у повторний шлюб протягом трьох років з моменту розірвання попереднього [204]. Це означає, що значна кількість дітей в Україні проживає у сім'ях з вітчимом або, рідше, з мачухою.

Особи, які мають дітей від попереднього шлюбу і вступають в шлюб повторно створюють сім'ї, які в юридичній літературі прийнято називати відтвореними або змішаними [18, с. 35]. Відтак, суб'єкти відповідних сімейних правовідносин набувають особливого правового статусу.

Все це дозволяє стверджувати, що велику частину сімейних відносин складають саме такі відносини, де суб'єктами виступають вітчим, мачуха та відповідно пасинок, падчерка. Але, водночас варто вказати і на те, що питання правового статусу вітчима, мачухи недостатньо досліджені в українській правничій науці. Про актуальність даної проблематики свідчить і неоднозначна судова практика, особливо при вирішенні спорів, пов'язаних із наданням утримання, спадкуванням такою категорією суб'єктів тощо [111, с. 60].

Конституція України проголосила людину найвищою соціальною цінністю [131], закріпивши на законодавчому рівні права та свободи людини та громадянина, тим самим взявши на себе обов'язок створити умови для реалізації цих прав у будь-якій сфері суспільного життя, в тому числі у сфері сімейних відносин. В цьому сенсі справедливим уявляється твердження

С. В. Бабенко, яка наголошує, що свобода, рівноправність, вимога законності справедливості та гуманності, невідворотність покарання за порушення права – це ті принципи, які повинні бути закладені в основу правової системи та характеризувати правовий статус особи, як її складової частини [14, с. 4].

Отже, з позицій сучасної юридичної теорії та практики, важливо значення для належного регулювання сімейних відносин, а точніше тих сімейних відносин, де в якості суб'єктів називаються вітчм, мачуха, набуває питання щодо з'ясування правової характеристики фактичного та юридичного становища вітчима, мачухи через таку категорію, як правовий статус.

Варто зазначити, що в теорії держави та права України, питанню визначення правового статусу особи присвячено значної уваги. Найбільш досліджуваною є проблематика щодо визначення поняття «правового статусу особи» та його видів. Так, В. О. Котюк, під правовим статусом розуміє сукупність юридичних прав, свобод та обов'язків особи, які закріплені в чинному законодавстві і становлять соціально допустимі і необхідні потенційні можливості особи мати суб'єктивні права та обов'язки, реалізувати їх у системі суспільних відносин [136, с. 100-102]. О. Ф. Скакун, крім прав, свобод і обов'язків до структури правового статусу особи включає ще відповідальність, відповідно до якої індивід як суб'єкт права координує свою поведінку в суспільстві [279, с. 378-379]. На думку П. М. Рабіновича правовий статус особи – це комплекс її суб'єктивних прав та обов'язків [228, с. 84]. Аналогічним чином підходить до визначення поняття правового статусу особи і Л. А. Луць, яка під ним розуміє закріплені у відповідних джерелах права й гарантовані державою суб'єктивні права та юридичні обов'язки особи [154, с. 124].

Наведені вище позиції науковців, дають підстави для висновку, що правовий статус особи визначається крізь призму наявних у неї прав та обов'язків, на що буде звернена увага при визначенні правового статусу вітчима, мачухи.

Щодо видового розмежування правового статусу, то наукова доктрина традиційно виділяє три його види: загальний, спеціальний та індивідуальний.

Зокрема, Ю. В. Стефанюк зазначає, що загальний правовий статус складається з основних (конституційних) прав і свобод громадянина, який характеризує загальні рівні й можливості, вихідні позиції всіх тих людей, які є громадянами цієї держави [284, с. 43]. З точки зору А. М. Шульги, спеціальний правовий статус припускає відмінність прав і обов'язків особистості внаслідок особливого соціального, службового, майнового, сімейного або будь-якого іншого становища [320, с. 20]. Подібні міркування щодо спеціального правового статусу висловлені А. В. Малько, який вказує, що спеціальний правовий статус «фіксує» особливості становища певних категорій громадян, пов'язаних із виконанням ними певних спеціальних функцій [159, с. 88]. Науковцями виділено і так званий індивідуальний правовий статус, який складається з прав та обов'язків окремої, персоніфікованої особи, які вона має на цей час [284, с. 43]. П. М. Рабінович уточнює, що цей статус характеризується індивідуальними юридичними можливостями суб'єкта в певний момент його існування [229, с. 80]. А. М. Шульга додає до індивідуального статусу ще і такі ознаки, як стать, сімейний стан і зазначає, що індивідуальних правових статусів стільки ж, скільки людей [320, с. 20]. Майже схожу з попереднім автором позицію, має і В. Д. Перевалов, який підкреслює, що індивідуальний правовий статус характеризує особливості становища конкретної людини залежно від її віку, статі, професії та інших особливостей [206, с. 549-550].

Необхідно також підкреслити, що питання визначення правового статусу знайшло широкого відображення і в зарубіжній правничій літературі. В першу чергу, це пояснюється тим, що поняття «правового статусу» носить міжгалузевий характер, і є одним із найбільших важливих з точки зору включення до нього правомочностей суб'єкта – носія певного правового статусу.

Так, наприклад, А. І. Курак пропонує розглядати поняття «правовий статус» в широкому та вузькому розуміннях. В широкому розумінні поняття правового статусу виступає в якості одного із найважливіших інститутів,

оскільки є сукупністю правових норм, встановлених Конституцією і іншими законодавчими актами, що встановлюють права та обов'язки, якими наділена особа як суб'єкт правовідносин. У вузькому значенні автор розуміє індивідуальний статус, тобто правовий статус конкретної особи [144, с. 158]. Дещо по іншому підійшли до аналізу поняття «правового статусу» Е. А. Зорченко, Н. А. Полящук, Н. М. Юрашевич, які розглядають правовий статус особи, як категорію, що відображає взаємовідносини особи і держави, наділені відповідними права і обов'язками. Елементами правового статусу поряд з суб'єктивними правами і юридичними обов'язками виступають гарантії їх реалізації. При цьому названими авторами виділено загальний правовий статус (єдиний і неподільний для всіх), спеціальний (родовий) статус (особливості правового становища окремих категорій осіб) та індивідуальний статус (сукупність персоніфікованих прав людини, обумовлений віком, статтю, професією тощо) [96, с. 288-289].

В. В. Лазарєвим та С. В. Липнем запропоновано більш просте тлумачення поняття «правового статусу». На їхню думку під правовим статусом слід розуміти «усю сукупність прав», і слід розрізняти загальний (конституційний), галузевий, спеціальний, індивідуальний правові статуси [147, с. 572]. Не вдаючись до дискусії щодо запропонованого визнання поняття правового статусу, все ж таки зауважимо, що практична значимість цього питання є значно високою, а тому і вимагає більш ґрунтовних підходів. Як, наприклад, це зроблено А. А. Прокуратовим. Він вважає, що правовий статус особи – це комплексна, інтеграційна категорія, яка складається із системи основних елементів – прав, свобод і обов'язків та елементів, що мають значення для його видової характеристики, таких як правоздатність і гарантії реалізації прав, свобод і обов'язків. Така позиція науковця обґрунтовується тим, що складні зв'язки, які виникають між державою та індивідом, і взаємовідносини людей одні з одними фіксуються державою в юридичній формі – в формі прав, свобод, обов'язків, що зрештою формує правовий статус людини. Це – одна із найважливіших політико-юридичних категорій, яка нерозривно пов'язана із

соціальною структурою суспільства, рівнем демократії і законності [226, с. 16, 18]. Як політико-юридичну категорію визначає правовий статус і О. С. Самаріна, додаючи, що з її допомогою визначаються природа й місце суб'єктів права в системі суспільних відносин, їх права та обов'язки щодо інших суб'єктів [246, с. 24].

М. І. Мотузов підкреслює, що правовий статус охоплює по суті всю сферу юридичних зв'язків і відносин між особою і суспільством. Усе те, що законодавчо визначає і закріплює становище особи в суспільстві, входить в поняття правового статусу [174, с. 191-192].

В якості складної, збірної категорії, яка розкриває увесь комплекс зв'язків людини з суспільством і державою розглядає правовий статус А. Ю. Верин, де в якості елементів, як і попередній автор, називає права, свободи, законні інтереси і обов'язки, правоздатність, гарантії їх реалізації [44, с. 115].

В. М. Ківель робить висновок, що правовий статус особи – це сукупність прав, їх гарантій і захисту, а також обов'язків і відповідальності особи перед суспільством, державою, іншими суб'єктами. В свою чергу, продовжує автор, суспільство і держава відповідальні перед особою за створення умов та гарантій по реалізації та захисту її прав [120, с. 60]. Аналізуючи різні підходи до поняття та юридичної конструкції правового статусу особи, І. О. Данилюк визначає, що структурними елементами правового статусу є: права, свободи та обов'язки, визначені на конституційному рівні; правосуб'єктність та юридичні гарантії реалізації прав; нормативне регулювання прав та обов'язків та умови їх реалізації [65, с. 91]. К. І. Почепко та І. В. Тимошенко вважають, що в основі правового статусу особи завжди так чи інакше лежить фактичний соціальний статус, тобто реальне становище людини в конкретній системі існуючих суспільних відносин. Право лише закріплює це становище, вводить його в нормативні рамки. Соціальний і правовий статус, констатують науковці, співвідносяться як зміст і форма [217, с.30-31].

Своєрідний погляд на значення правового статусу особи висловлено Н. Ш. Кольсарієвою, яка прямо вказує, що повне та реальне уявлення про права

і обов'язки суб'єкта не можна отримати, не розглядаючи їх у складі правового статусу особистості. Свою позицію авторка обґрунтовує наступним: по-перше, дана категорія відображає індивідуальні особливості людини і її становище в системі різноманітних суспільних відносин; по-друге, права і свободи, складаючи основу правового статусу особистості, не можуть бути реалізованими без інших його компонентів: без кореспондуючих правам юридичних обов'язків, без юридичної відповідальності у необхідних випадках, без правових гарантій, без правоздатності і дієздатності як визначальних ознак вольової і усвідомлюваної поведінки людини; по-третє, категорія правового статусу дозволяє побачити права та обов'язки особистості в цілісному, системному вигляді та надає можливість здійснювати порівняння окремих статусів [127, с. 51]. Керуючись такими міркуваннями, можна вести мову про те, що правовий статус особи – це правове становище людини, яке відображає її фактичний стан у взаємовідносинах із суспільством та державою. Такий висновок підтверджується і В. В. Макаrchуком, який досліджуючи поняття «правового статусу особи», наголошує, що правовий статус в більшій мірі виражає формально-юридичний бік стану суб'єкта і визначається як факт-стан [158, с. 19].

Як бачимо, в більшості приведених авторських думок робиться наголос на тому, що за допомогою правового статусу врегульовано зв'язок між державою та окремо взятим суб'єктом. З цим варто погодитись, адже в які б відносини особи не вступали, вони завжди будуть частиною суспільних відносин, а отже, і вимагатимуть певних критеріїв оцінювання особи. Якщо такі міркування перенести в площину сімейних відносин, то в них це буде найбільш виражено. Так, один із подружжя, який виховує дитину другого із подружжя, не може вважатися батьком (усиновлювачем) цієї дитини, оскільки його статус батька чи усиновлювача не підтверджено відповідними юридичними документами. В названому випадку слід вести мову про таку особу як вітчим (або мачуха). Тобто, такого статусу необхідно набути. Або ж батько, який не проживає разом з дитиною, не бере участі в її вихованні та утриманні, але при

цьому не позбавлений батьківських прав – залишає за собою «батьківський» статус. В цьому випадку мова йде про те, що юридичний статус за ним збережено, а його батьківські функції фактично виконуються іншою особою. Існування таких ситуацій ще більше підкреслює необхідність визначення та закріплення певного правового статусу за певними суб'єктами сімейних правовідносин.

Отже, зміст правового статусу особи, який розроблено в науці та закріплено в державному (конституційному) праві, виступає одночасно і безпосередньою сутністю правового статусу особи (суб'єкта) на галузевому рівні.

Таким чином, аналіз доктрини та деяких положень сімейного законодавства, дозволяє віднести правовий статус вітчима, мачухи як до спеціального, так і до індивідуального правового статусу. Однак, з огляду на особливості правового регулювання сімейних відносин, ми все ж таки схильні вести мову саме про спеціальний правовий статус вітчима, мачухи. Свою позицію обґрунтовуємо наступним. По-перше, на рівні закону визначено, що вітчимом, мачухою слід вважати особу, яка перебуває в зареєстрованому шлюбі з біологічним батьком (матір'ю) пасинка, падчерки, отже – це пов'язано із сімейним станом особи. По-друге, такий статус зберігається за особою на період, коли вона фактично проживає з дитиною та наділена щодо неї певними повноваженнями. По-третє, вітчим, мачуха реалізуючи своє право на виховання дитини наділені можливостями дбати про її права та інтереси не лише в сім'ї, а й поза нею. Разом з тим, сімейне право оперує не лише правовими категоріями, іноді воно апелює і до моральних норм, що значно розширює уявлення про статус вітчима чи мачухи [103, с. 61].

Ми вважаємо, що є всі підстави вести мову про особливий статус даних осіб, оскільки їх ставлення до пасинка, падчерки більшою мірою залежить не від вимог закону, а від їхньої громадянської позиції, рівня правової культури, соціальної свідомості та людських якостей.

Тому, на нашу думку під правовим статусом вітчима, мачухи слід розуміти правовий стан особи, яка добровільно, в силу власних переконань і свідомої волі перебрала на себе функції виховання та утримання пасинка, падчерки, з батьком (матір'ю) якої вона перебуває у зареєстрованому шлюбі. Таким чином, правовий статус вітчима, мачухи пов'язується із виконанням ними функцій щодо виховання та утримання пасинка, падчерки, з яким (-ою) вони не пов'язані кровною родинністю.

Таким чином, правовий статус вітчима, мачухи належить до категорії спеціального правового статусу особи та характеризується такими ознаками:

по-перше, вітчимом, мачухою є особа, яка перебуває в зареєстрованому шлюбі з біологічним батьком (матір'ю) пасинка, падчерки, отже – це пов'язано із сімейним станом особи; по-друге, правовий статус вітчима, мачухи пов'язується із виконанням ними функцій щодо виховання та утримання дитини, з якою вони не пов'язані кровною родинністю; по-третє, такий статус зберігається за вітчимом, мачухою на період, коли вони фактично проживають з дитиною та наділені щодо неї певними правами і обов'язками; по-четверте, сімейно-правовий статус вітчима – це права і обов'язки, які включають індивідуальні якості, особисту культуру та соціальну свідомість вітчима, мачухи, що впливають на виховання пасинка, падчерки та ґрунтуються на приписах СК України, однак не обмежені ним.

Ведучи мову про виникнення сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи, необхідно звернутися до загальнотеоретичних положень сімейного права.

Як і в інших галузях права, в сімейному праві, виникнення, зміна та припинення правовідносин пов'язується із юридичними фактами. При чому, визначають науковці, це особливі юридичні факти, не пов'язані з правочинами чи деліктами (як у цивільному праві) [54, с. 282]. На думку І. Л. Сердечної такими юридичними фактами є дії, події і стани. Серед юридичних фактів-подій автор називає народження дитини, досягнення певного віку тощо; до фактів-дій віднесено взяття дитини на виховання, шлюб, усиновлення;

юридичні факти-стани – це родство та свояцтво [264, с. 159]. Зазначені юридичні факти або цивільні стани призводять до виникнення нового виду суспільних відносин – сімейних.

В доктрині сімейні правовідносини визначаються, як відносини, врегульовані нормами сімейного права, що виникають із шлюбу, кровного споріднення, усиновлення або іншої форми влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, інших підстав визначених законом [169, с. 64]. Т. В. Боднар, визначає сімейні правовідносини як врегульовані нормами права особисті немайнові і майнові відносини, що виникають із шлюбу, сім'ї та родичівства [272, с. 131].

Як бачимо, підстави виникнення сімейних правовідносин чітко виписані сімейним законодавством і співпадають з підставами виникнення сім'ї, як окремого соціального інституту, що дозволяє стверджувати про деяку спорідненість цих правових категорій. Однак, і це має дуже суттєве значення, поняття «сімейне правовідношення» і «сім'я» не слід ототожнювати. В цьому контексті, ми розділяємо позицію С. С. Алексєєва, який свого часу наголошував, що поняття «сімейне правовідношення» значно ширше від поняття «сім'я», оскільки відносинами людей, як членів сім'ї не обмежується коло сімейно-правових відносин [224, с. 35]. Така позиція означає, що припинення існування сім'ї не у всіх випадках тягне за собою припинення сімейного правовідношення. Так, приміром, аліментні правовідносини в більшості випадків є наслідком розпаду сім'ї, проте вони продовжують залишатися сімейно-правовими відносинами, хоча його суб'єкти перестали бути членами однієї сім'ї.

Розглядаючи сім'ю в якості самостійного соціального інституту, слід зазначити, що єдиного для всіх галузей права і законодавства формулювання поняття сім'ї немає. Хоча це невірно. Відсутність універсального поняття сім'ї, особливість юридичних фактів, які лежать в основі виникнення сімейних правовідносин не дають підстав для трактування сім'ї різними галузями права неоднаково. Спірною є і сама необхідність цього, оскільки критерії, що

характеризують сімейний союз досить різноманітні. Доволі різні і практичні умови відмежування даної сім'ї в конкретних випадках. На наш погляд, необхідно виходити із того, що сім'я є безпосереднім об'єктом правового регулювання сімейного права – тому принципи, із яких виходить сімейне законодавство, повинні повністю враховуватися і іншими галузями права, що регулюють відносини за участю «членів сім'ї».

В юридичній літературі існує безліч варіантів визначення поняття сім'ї. За одним із них, сім'ю визначено, як коло осіб, пов'язаних правами та обов'язками, що впливають із шлюбу, родинності, усиновлення чи іншої форми прийняття дітей на виховання [244, с. 43]. За іншим, сім'я визначається як врегульоване нормами законодавства про шлюб та сім'ю, спільне проживання осіб, що виникло внаслідок їхнього союзу, або як наслідок народження дитини, оформленого в необхідних випадках в установленому законом порядку, яка має на меті народження і виховання дітей, взаємну турботу членів сім'ї на базі духовної, психологічної та інтимної спільності, на основі ведення домашнього господарства [21, с. 34]. Свого часу Г. М. Матвеев пропонував для кращого тлумачення поняття сім'ї, звести його до наступних ознак: сім'я є об'єднанням осіб, пов'язаних між собою шлюбом або спорідненністю; взаємною матеріальною та моральною підтримкою; народженням та вихованням дітей; взаємними особистими та майновими правами та обов'язками; спільне проживання учасників сімейно-побутового об'єднання та ведення ними спільного господарства [164, с.41]. В. П. Маслов та О. О. Пушкін визначали сім'ю як об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родинності, усиновленні чи інших формах відносин між цими особами й характеризується спільністю духовного, матеріального життя й інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей [162, с.123]. На думку В. С. Гопанчука, сім'я - це заснована на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та допомогою [269, с. 30]. В. А. Ватрас під поняттям сім'ї пропонує розуміти юридичний зв'язок

між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності [41, с. 89]. Ю. С. Червоний зазначає, що сім'я - це історично визначена організована соціальна спільність, заснована на шлюбі та кровному спорідненні (або лише на шлюбі чи лише на кровному спорідненні), усиновленні та взятті дітей на виховання, характерними ознаками якої є спільне життя її членів, взаємна моральна та матеріальна підтримка, взаємне виховання насамперед підростаючого покоління [257, с.68].

О. О. Рузакова вважає, що сім'я - це союз осіб, заснований на шлюбі, а також фактичних шлюбних відносинах, родинності, прийнятті дитини в сім'ю на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою [243, с. 8]. С. О. Муратова вказує, що сім'я - це мала соціальна група людей, об'єднаних кровними чи іншими прирівняними до них зв'язками, а також взаємними правами та обов'язками [175, с.28].

Незважаючи на значну кількість спроб дати легальне визначення такому поняття як «сім'я» варто визнати, що ні одне визначення не може найбільш повно і найбільш точно відтворити та розкрити його сутність. Разом з тим, різнобічні та численні дослідження сім'ї, її функцій, ролі та значення для суспільства в цілому, дозволили вченим сформулювати ряд нерідко досить полярних висновків, проте в одному, думка більшості співпала – справедливий оцінці важливості для людського суспільства сімейних зв'язків, які виступають необхідною рушійною силою та стимулом цивілізації.

Слід зауважити, що спроба законодавчого закріплення поняття сім'ї була зроблена нині чинним Сімейним кодексом України. Проте юридично чітким та таким, що розкриває сутність цього інституту, наведене поняття важко назвати. Можна вести мову не про легальне закріплення поняття сім'ї, а лише про загальні риси та підстави її виникнення, викладені в ст. 3 СК України, відповідно до якої: сім'я – є первинним та основним осередком суспільства;

сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки; сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [277].

Таким чином, наведене у Сімейному кодексі України поняття сім'ї окреслює загальні риси цього соціального інституту, опосередковано називаючи суб'єктний склад її учасників, підстави виникнення та інші ознаки (спільне проживання, спільний побут, взаємні права та обов'язки). Вбачається, що ці ознаки є визначальними для можливості правової оцінки певного об'єднання осіб як сім'ї з точки зору охорони й захисту прав та інтересів її членів зокрема, і як об'єкта державно-правового регулювання в цілому.

Дискусійним в сучасній юридичній науці є і питання щодо поняття «член сім'ї», оскільки знову ж таки в різних галузях права воно тлумачиться неоднаково, а тому викликає певні складнощі. Як вірно підкреслює Ю. О. Заїка, від правильного застосування цього терміна в кожному конкретному випадку залежить не лише обсяг і характер суб'єктивного права, а й саме існування цього права (на житлове приміщення, аліменти, пенсію тощо) [88, с.166]. І. В. Жилінкова під «членом сім'ї» визначала фізичну особу, пов'язану з тією чи іншою сім'єю певною юридичною підставою – шлюбом, спорідненням, фактом прийняття у сім'ю дітей на виховання та іншими обставинами, котрі визначаються чинним законодавством в якості підстав для виникнення сім'ї [278, с. 13-14]. Досліджуючи правові проблеми членства в сім'ї, Р. П. Мананкова вказує, що «член сім'ї» – це громадянин, пов'язаний з визначеною сім'єю як малою соціальною групою, шлюбом, спорідненням, усиновленням чи іншою формою прийняття дітей на виховання, спільністю життя, а також сімейними правами та обов'язками. Якщо відсутня хоча б одна із вказаних ознак, то про суб'єкта неможливо говорити як про члена сім'ї з юридичної точки зору [161, с. 24].

Проблемні питання щодо визначення «член сім'ї» не усунуто також і у рішенні Конституційного Суду України від 3 червня 1999 р (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї»), яким було вирішено, що до кола членів сім'ї належать: дружина (чоловік), діти і батьки. Діти є членами сім'ї незалежно від того, чи є це діти будь-кого з подружжя, спільні або усиновлені, народжені у шлюбі або позашлюбні. Членами сім'ї можуть бути визнані й інші особи за умов постійного проживання і ведення спільного господарства, тобто не лише близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід, баба), але й інші родичі або особи, які не перебувають у безпосередніх родинних зв'язках (неповнорідні брати, сестри; зять, невістка; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та інші) [232].

У зв'язку з цим під поняттям «член сім'ї» (у сімейно-правовому аспекті) ми пропонуємо розуміти особу, яка має сталий правовий зв'язок з сім'єю, який виник на підставі на шлюбу, кровної родинності, усиновлення або інших підстав, що не суперечать закону та моральним засадам суспільства. Сталість цього зв'язку не завжди обумовлена походженням однієї особи від іншої. Визначальним критерієм визнання особи членом сім'ї має бути: спільна мета – створення та функціонування сім'ї як певного соціального інституту, виховання дітей (у разі їх наявності), взаємність прав і обов'язків (як подружніх, так і батьківських) та інших, передбачених сімейним законодавством, спільне проживання та спільне ведення господарства. Зазначені обставини повинні застосовуватись до усіх осіб, які в той чи інший спосіб набувають статусу члена сім'ї. Керуючись такими міркуваннями можемо констатувати, що не дивлячись на відсутність між вітчимом, мачухою пасинком, падчеркою кровного споріднення, має місце створення сім'ї, як у розумінні правового інституту, так і в розумінні інституту соціального.

Отже, розглядаючи питання щодо сімейного правовідношення та його учасників, необхідно виходити із норм закону – сімейне законодавство пов'язує виникнення у членів сім'ї їх прав та обов'язків насамперед, а іноді і винятково, з обставинами що лежать в основі створення сім'ї. Іншими словами, тільки

передбачені законом форми можуть призвести до виникнення сім'ї, сімейних правовідносин, і лише обумовлені законом підстави призводять до виникнення прав та обов'язків осіб як подружжя, батьків, інших членів сім'ї [111, с. 61].

Визначаючи підстави створення сім'ї, законом вказується, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. При цьому у ст. 3 СК України не конкретизовано осіб, які можуть складати сім'ю [277]. Втім, безпосередньо учасниками сімейних відносин, відповідно до ч. 2 ст. 2 СК України, поряд з іншими зазначені мачуха, вітчим та падчерка, пасинок.

З огляду на це підстави виникнення, суб'єктний склад та зміст сімейного правовідношення, де учасниками виступають вітчим, мачуха (пасинок, падчерка) є доволі специфічним.

Варто зазначити, що ані СК України, ані інші акти сімейного законодавства не містять легального визначення поняття вітчим, мачуха. На перший погляд, значення понять вітчим, мачуха, пасинок, падчерка не потребують роз'яснення. Презумується, що їх значення є зрозумілим. Однак, коли мова йде про правове регулювання особистих та майнових відносин за участю даних суб'єктів, а особливо про виникнення, зміну та припинення, в силу наявності цих статусів особистих немайнових і майнових прав та обов'язків, стає очевидною проблематичність виявлення і одностайного закріплення у законодавстві критеріїв набуття та припинення зазначених статусів – вітчима, мачухи, пасинка, падчерки [111, с. 61].

О. Г. Зубарєва та М. Н. Малихіна, досліджуючи умови реалізації вітчимою, мачухою майнових прав та обов'язків звертаються до тлумачного словника С. І. Ожегова і розглядають поняття «мачуха», як дружину батька по відношенню до його дітей від попереднього шлюбу, а термін «вітчим», як чоловіка матері по відношенню до її дітей від попереднього шлюбу [97, с. 111]. У словнику В. І. Даля, вітчим визначається як нерідний батько, чоловік дружини, яка має дітей від іншого шлюбу. Аналогічним чином визначено і мачуху – жінку батька по відношенню до його дітей від попереднього шлюбу,

нерідна мати [63]. В сенсі наведеного можна певною мірою погодитись із К. Б. Ярошенко, яка вказувала, що «виходячи із таких визначень, можна зробити однозначний висновок, що між вітчимом, мачухою, пасинком, падчеркою виникають сімейні відносини, в основі яких лежить не кровне споріднення, а свояцтво» [323, с. 98].

Сучасні вітчизняні науковці, зокрема І. В. Апопій пропонує під поняттям «вітчим» розуміти чоловіка, який перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, проживає з дитиною однією сім'єю і не є її усиновлювачем, опікуном чи піклувальником; відповідно, «мачуха» – це дружина батька дитини, яка проживає з дитиною однією сім'єю і не є її усиновлювачем, опікуном чи піклувальником [8, с. 3]. І. Л. Сердечна, вітчимом, мачухою називає будь-яку особу, яка вступила у шлюб або фактично проживає з іншою особою, у якої є неповнолітні діти [263, с. 94]. Ряд фахівців стверджують, що мачухою є дружина (нерідна матір) рідного батька дитини, з якою батько й дитина постійно проживають однією сім'єю. Відповідно, вітчимом слід вважати чоловіка (нерідного батька) рідної матері дитини, з яким мати і дитина постійно проживають однією сім'єю [182, с. 387-388]. На думку інших, особа може набути правового статусу мачухи або вітчима внаслідок реєстрації її шлюбу з батьком чи матір'ю дитини або проживання з ними у фактичних шлюбних відносинах [181, с. 454].

Як бачимо, позиції науковців щодо тлумачення таких понять, як вітчим, мачуха, в основному збігаються. Одностайним є твердження, що названі суб'єкти повинні перебувати у зареєстрованому шлюбі. Саме до такої позиції ми приєднуємося, адже лише укладення шлюбу призводить до виникнення у чоловіка, жінки (чоловіка, дружини) комплексу подружніх прав та обов'язків, які, за певних умов, можуть трансформуватися у відносини батьківські [111, с. 61-62].

В юридичній літературі доволі часто зустрічаються пропозиції щодо можливості віднести відносини між мачухою, вітчимом, пасинком, падчеркою до свояцтва. Так, наприклад А. А. Кулакова, вказує, що останнім часом

широкого розповсюдження набули випадки, коли до складу сім'ї входять і дитина (діти), і чоловік (дружина) його матері (батька). Автор припускає, що в даній ситуації суб'єкти сімейних правовідносин виступають один по відношенню до інших не родичами, а свояками, і в силу цього набувають особливого правового становища [142, с. 107]. Протилежну позицію займає Р. П. Мананкова, яка зазначає, що саме по собі свояцтво, як суспільний зв'язок між одним з подружжя і родичами другого з подружжя, а також між родичами кожного з подружжя, юридичного значення в сімейному праві не має. Саме тому, констатує учена, у визначенні поняття сім'ї, свояцтво взагалі не згадується [161, с. 22].

В деяких дослідженнях можна побачити, що свояками називають мачуху – дружину батька по відношенню до його дітей від колишніх шлюбів; вітчима – чоловіка матері по відношенню до її дітей від колишніх шлюбів, а також називають ознаки свояцтва: виникає зі шлюбу; не ґрунтується на кровній родинності; із припиненням шлюбу відносини свояцтва припиняються, за винятками випадків, встановлених у законодавстві (наприклад, обов'язок мачухи, вітчима утримувати неповнолітніх падчерку, пасинка; обов'язок падчерки, пасинка утримувати своїх вітчима, мачуху) [267, с. 60]. М. С. Балабук так само відносини мачухи, вітчима і пасинка, падчерки називає відносинами свояцтва [16, с. 71].

В. О. Рясенцев визначав свояцтво – як відносини між родичами одного з подружжя з іншими із подружжя (пасинок, падчерка, вітчим, мачуха, тесть, теща, свекор, свекруха, зять, невістка) чи відносини між родичами подружжя (зведеними дітьми, між батьками подружжя) [244, с. 59]. Натомість М. М. Дякович зазначає, що свояцтво не ґрунтується ані на походженні, ані на спорідненні [271, с. 29].

Тобто, спостерігається наявність наукового підходу за яким, відносини між вітчимом, мачухою та пасинком, падчеркою намагаються підвести до категорії свояцтва, з чим ми категорично не згодні. Так само, ми не погоджуємося із твердженням, що єдиною підставою виникнення права і

обов'язків є споріднення, що має в основі біологічний зв'язок людей, і саме через цей зв'язок виникають відносини між суб'єктами [45, с. 33; 64, с. 118]. В юридичній літературі можна зустріти і такі міркування, за якими, відносини, що виникають між вітчимом, мачухою і пасинком, падчеркою за своїми ознаками (характерними особливостями) мають багато спільного з відносинами, що виникають між усиновлювачем та усиновлюваним [20, с. 62]. Що теж з нашої точки зору є не вірним.

Відносини, що виникають між вітчимом, мачухою є в чистому вигляді сімейними, шлюбними, а отже, ми переконані, що і відносини, які складаються в таких сім'ях, де виховуються пасинки, падчерки заслуговують на те, щоб бути батьківськими. Дуже вдалою є позиція окремих дослідників. Так, К. О. Кириченко, яка стверджує, що будь-яке батьківство, в т. ч. яке під собою не містить кровного походження, відповідає інтересам суспільства, відповідно має право на існування. Право, є відображенням фактичних суспільних відносини, і тому повинно бути спрямоване на охорону вже існуючих відносин, а не на збереження правових анахронізмів [121, с. 260]. Слушною уявляється і позиція М. В. Бориславської, яка зазначає, що для таких осіб свідоме обрання батьківства є більш цінним, ніж для певної частини кровних батьків [35, с. 40].

Нами вже відзначалося, що правове регулювання особистих немайнових та майнових відносин за участю вітчима, мачухи має дуже важливе значення, та вимагає юридичного закріплення цих понять на рівні закону. Вбачається певний сенс у можливості легального визначення названих понять [104, с. 100], як це зроблено, приміром, до таких понять, як патронатні вихователі, прийомні батьки та батьки-вихователі. Вважаємо, що офіційне тлумачення цих понять сімейним законодавством знімить будь які спірні або ж дискусійні аспекти цієї проблематики та сприятиме більш ефективному регулюванню сімейних відносин за участю вітчима (мачухи), пасинка (падчерки), в тому числі і із питань сімейно-правової відповідальності. Це також дозволить в подальшому здійснювати реформування сімейного права з урахуванням змін у житті українського суспільства.

З огляду на вищевикладене, пропонуємо під поняттям «вітчим» розуміти чоловіка матері, яка уклала з ним шлюб та має дитину від попереднього шлюбу (або має статус одинокої матері); під поняттям «мачуха» слід розуміти дружину батька, з якою він уклав шлюб та має дитину від попереднього шлюбу (або має статус одинокого батька). В основу таких визначень нами покладено: факт укладення між чоловіком та жінкою шлюбу, зареєстрованого у встановленому законом порядку; наявність на вихованні у жінки (чоловіка) дитини незалежно від того встановлено чи не встановлено по відношенню до дитини батьківство іншого чоловіка [111, с. 62]. Ці поняття пропонується закріпити в Законі України «Про охорону дитинства», доповнивши ст. 12-1 «Права та обов'язки вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки» такого змісту:

«Вітчим, мачуха, здійснюючи фактичне виховання пасинка, падчерки, наділяються тими ж правами і обов'язками, що і батьки, як це визначено ст. 12 цього Закону.

Вітчим - це чоловік матері, яка уклала з ним шлюб та має дитину від попереднього шлюбу (або має статус одинокої матері);

Мачуха - це дружина батька, з якою він уклав шлюб та має дитину від попереднього шлюбу (або має статус одинокого батька)».

Або ж може мати місце доповнення ст. 12 Закону України нормою такого змісту: «Особами, які замінюють батьків, слід вважати вітчима, мачуху».

2.2. Поняття та зміст особистих немайнових права та обов'язків вітчима і мачухи

Конвенція ООН про права дитини, яку було прийнято в 1989 році й ратифіковано Україною в 1991 році, проголосила, що для повноцінного розвитку дитині найкраще зростати в сім'ї, в атмосфері щастя, любові і взаєморозуміння [329]. Керуючись міжнародно-правовими нормами, національним законодавством України так само наголошено, що сім'я є

природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення [223]. Отже, в українському суспільстві, інститут сім'ї сприймається як першооснова людського буття, як обов'язкова ланка життєдіяльності, розвитку і функціонування людини в соціумі в цілому.

Беззаперечним є твердженням, що сім'ї належить основна роль в формуванні моральних засад, життєвих принципів дитини, оскільки саме батьки, в першу чергу, закладають усі найважливіші аспекти належного розвитку дитини на шляху її становлення, як майбутньої особистості. Ми погоджуємося із думкою Л. Г. Попової, якою наголошено, що великого значення для емоційної врівноваженості і психічного здоров'я дитини має саме стабільність сімейного середовища [215, с. 144]. Ставлячи за мету досягти стабільності у сфері сімейних відносин в цілому та у сфері виховання дітей, зокрема, держава Україна за допомогою правових засобів встановила та забезпечує пріоритет сімейного виховання [277].

Незважаючи на певні досягнення у правовому регулюванні сімейних відносин, зокрема, і в частині забезпечення охорони дитинства, впродовж останніх років в Україні спостерігається поширення кризових явищ, які торкнулися таких важливих для функціонування суспільства, соціальних інститутів, як інститут шлюбу та сім'ї. Одним із чинників, який впливає на сферу сімейних відносин є нестабільність сім'ї: розірвання шлюбів, позашлюбне материнство (батьківство), проживання без реєстрації шлюбу та безпроблемне й безвідповідальне припинення таких відносин.

Однак, за такої ситуації, продовжує зростати кількість повторно укладених шлюбів, які об'єднують в одну сім'ю нерідних батьків та дітей. Все це, серед іншого, викликає потребу відповідного правового регулювання особистих і майнових правовідносин таких їх суб'єктів, як вітчима, мачуха, пасинок, падчерка.

Досліджуючи питання щодо правового статусу вітчима, мачухи, нами наголошено, що сімейні правовідносини за участю вітчима, мачухи виникають

шляхом укладення повторного шлюбу жінки та чоловіка. Також нами обстоюється позиція, відповідно до якої юридичний факт реєстрації шлюбу, є тією правовою підставою в силу якого у вітчима, мачухи виникають правові зв'язки не тільки по відношенню до свої дружини або чоловіка, а й, відповідно до нерідних дітей (пасинка, падчерки) за умови спільного проживання. В сенсі наведеного вдалим уявляється висновок Л. Г. Єфіменка про те, що мотивацією виникнення таких зв'язків є прагнення особи на рівні свідомості отримати в межах сім'ї доступ до певного обсягу тих чи інших особистих немайнових чи майнових благ, що породжують і відповідний обсяг прав і обов'язків [74, с. 48].

Доктрина сімейного права, виходячи з їх змісту, поділяє сімейні правовідносини на особисті немайнові та майнові, що знайшло відповідного закріплення в нормах чинного Сімейного кодексу України.

Необхідно зауважити, що сімейне право, на відміну від цивільного, на перший щабель ставить особисті немайнові відносини, за якими, уже як похідні, слідує майнові відносини. Розглядаючи особисті немайнові відносини, в якості їх основного елементу, слід назвати суб'єкт. В нашому випадку суб'єктами сімейних особистих немайнових відносин виступають вітчим та мачуха. Аналізуючи особисті немайнові відносини, визначені главою 21 СК України, можна припустити, що ці відносини законодавцем врегульовано саме з позиції суб'єктного складу, шляхом наділення останніх певними правами та обов'язками.

Однак, відповідно до ст. 155 СК України, батьки мають право і зобов'язані надати дитині належне батьківське виховання. Такими ж правами та обов'язками наділені прийомні батьки, батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу та патронатні вихователі, які взяли у свою сім'ю дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування [277]. Коли ж йдеться про вітчима, мачуху, то в силу закону (ст. 260 СК України), вітчим, мачуха наділені лише правом брати участь у вихованні пасинка, падчерки. Як бачимо, законодавство містить положення, на підставі яких утворюються різні за своїм

змістом правові конструкції, у яких обсяг прав і обов'язків залежить саме від суб'єктного складу правовідносин.

Висвітлюючи питання щодо особистих немайнових прав вітчима, мачуха, необхідно вказати, що в сімейному праві під особистими немайновими правами розуміють суб'єктивні, природні, невід'ємні права, які мають немайновий характер та виникають при укладенні, розірванні або визнанні недійсним шлюбу, народження дитини та влаштування дитини, яка залишилася без піклування батьків в сім'ю усиновлювача, опікуна, прийомних батьків [266, с. 161]. Більшу частину особистих немайнових прав пов'язують із батьківськими правами, які в свою чергу розглядаються в невід'ємному взаємозв'язку з батьківськими обов'язками, і більшість батьківських прав виводяться крізь призму обов'язків. Проте, ані у сімейному кодексі, ані в іншому нормативно-правовому акті, не міститься визначення батьківських прав. Важливо також те, що особисті немайнові права вітчима, мачухи є структурним елементом в загальній системі особистих немайнових прав фізичної особи.

Однією зі специфічних особливостей особистих немайнових правовідносин за участю вітчима, мачухи і пасинка, падчерки є те, що вони породжують правові наслідки переважно поза волею особи. Тобто, взаємні права та обов'язки їх учасників формуються не за волею учасників, а відповідно до норм закону та у такій послідовності: реєстрація шлюбу - спільне проживання - взаємні права та обов'язки.

Отже, в силу закону до особистих немайнових прав вітчима, мачухи віднесено: право брати участь у вихованні пасинка, падчерки (ст. 260 СК України), право на самозахист своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних пасинка, падчерки (ч. 1 ст. 262 СК України), право звернутися за захистом прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних пасинка, падчерки до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень (ч. 2 ст. 262 СК України) [277].

Зрештою, особисті немайнові права, якими в силу закону наділяються вітчим, мачуха, мають певні особливості в частині їх реалізації. Як уже

зазначалось, вітчим, мачуха мають право брати участь у вихованні пасинка, падчерки. Зі змісту закону випливає, що таким правом вітчим, мачуха можуть скористатися лише за певних умов, оскільки першочергове право на виховання, покладається на рідних батьків дитини, і лише за відповідних обставин, таким правом наділяються інші особи.

Наступною обставиною, а також, на нашу думку, прогалиною законодавства, усунення якої має важливе значення для характеристики особистих немайнових прав вітчима, мачухи щодо пасинка, падчерки є відсутність законодавчо визначеного обов'язку вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки, на відміну від особистого немайнового обов'язку, що виникає у батьків щодо виховання, утримання дитини тощо.

З нашої точки зору, така невідповідність законодавчих положень при регулюванні однорідних за своєю сутністю правових відносин, не сприяє належній реалізації окремих особистих немайнових прав вітчимом, мачухою та має бути усуненою. Адже наявність у вітчима, мачухи певного обсягу особистих немайнових прав, за загальним правилом, повинно зумовлювати одночасне виникнення у них відповідних обов'язків.

Звертаючись до змісту норм глави 21 СК України та досліджуючи питання особистих немайнових прав та обов'язків, зазначимо, що у правовій літературі традиційно сімейні особисті немайнові права складають тріаду прав: право на спілкування; право на виховання; право на захист [269, с. 276-282; 301, с. 48; 268, с. 158; 270, с. 178-184]. Серед названих прав найбільшого значення має право вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки та право на їхній захист.

Для визначення сутності права вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки необхідно з'ясувати підстави виникнення у них такого права.

Характеризуючи сімейні правовідносини між вітчимом, мачухою та пасинком, падчеркою І. В. Апопій, вказує, що, коли йдеться про виховання дитини, то законодавець передбачив це як право вітчима, мачухи, на відміну від усиновлювача, опікуна та піклувальника, для яких виховання дитини є

обов'язком. Автор також стверджує, що усиновлювач, опікун та піклувальник свідомо і добровільно шляхом вчинення певних юридичних дій покладають на себе відповідальність за дитину, а вітчим, мачуха набувають свого правового статусу автоматично після реєстрації шлюбу з батьком, матір'ю дитини. Тобто добровільно приймають права та обов'язки подружжя, а додатково отримують ще й права та обов'язки щодо пасинка, падчерки [8]. Не можемо погодитись із І. В. Апопій в частині, де авторка стверджує, що у повторному шлюбі основним завданням є побудова шлюбно-сімейних відносин з новими чоловіком, дружиною, а наявність дитини (дітей) від попереднього шлюбу – це вимушена обставина, яка тягне за собою виникнення додаткових прав і обов'язків цих осіб, як вітчима, мачухи.

Ведучи мову про підстави виникнення особистих немайнових прав вітчима, мачухи, скоріше слід погодитись із Є. М. Ворожейкіним, який свого часу вказував, що окремого оформлення правовідносин між мачухою, вітчимом та пасинком, падчеркою не вимагається, достатньо їх спільного проживання [47, с. 238]. Зокрема, заслуговують на увагу обґрунтовані ним положення, що підставою виникнення правовідносин між вітчимом (мачухою) і дитиною є фактичні дії, що свідчать про прийняті першим на себе обов'язків по вихованню. Проте, науковець наголошував і на тому, що право на виховання дитини може не виникнути або виникнути згодом, через деякий час (наприклад, якщо дитина проживає з дідом, бабою та знаходиться на їх вихованні або дитина проживає з біологічним батьком, матір'ю, які здійснюють виховання дитини), оскільки вчинення конкретних дій може бути спрямоване на його реалізацію [47, с. 236]. При цьому, якщо мачуха, вітчим не приймає дитину на виховання, то будь-які правові зв'язки між ними відсутні [47, с. 236, 237, 238].

Варто звернути увагу також і на те, що ст. 260 СК України не вказує на таку обов'язкову умову, як спільне проживання з батьком, матір'ю дитини, зазначаючи лише обов'язкове проживання однією сім'єю з дитиною. Тому ми можемо припустити, що у разі тимчасової відсутності або навіть смерті батька, матері дитини, право вітчима, мачухи на виховання дитини залишається за

останніми, як за особами, що фактично замінюють батька чи матір та за умови, що у дитини не має близьких родичів, які б взяли на себе її виховання. Цієї ж думки дотримується і З. В. Ромовська вказуючи на те, що правовий статус вітчима, мачухи може бути збережений у разі смерті батька, матері дитини [240, с. 51]. Протилежну точку зору мав, згадуваний нами Є. М. Ворожейкін, стверджуючи, що оскільки підставою виникнення сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи і пасинка, падчерки є шлюб, який внаслідок смерті батька, матері дитини припиняється, то тоді і припиняються відносини. Про дитину має піклуватися інший з батьків, однак якщо його немає, мачуха, вітчим може встановити опіку, піклування, усиновити дитину [46, с. 240]. Ми не зовсім погоджуємося із такою позицією науковця з наступних міркувань: по-перше, встановлення опіки, піклування, усиновлення дитини вітчимом, мачухою змінює зміст існуючих правовідносин за участю вітчима, мачухи і перетворює їх у інший різновид сімейних правовідносин, пов'язаних із влаштуванням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; по-друге, сімейні правовідносини характеризуються тривалістю їх існування і відповідні відносини можуть продовжуватися із досягненням дитиною повноліття. Однозначно стверджувати, що такі відносини припиняються досягненням пасинком, падчеркою 18-річного віку, підстав немає. Можна навести безліч життєвих прикладів, коли зв'язок між вітчимом, мачухою зберігається довіку. Зрозуміло, що такі відносини виходять за межі правових, і підтримуються в площині моралі.

На тривалість сімейних правовідносин, вказує і С. О. Муратова, що пояснюється їх соціальним значенням і у більшості випадків відсутністю визначених часових меж [175, с. 40]. Вірною є і позиція тих науковців, які наголошують, що сімейні відносини, за своєю сутністю не можуть бути вичерпаними шляхом реалізації тих прав та обов'язків, які становлять його зміст [55, с. 331-332].

Що стосується дитини, яка не досягла 18-річного віку, то дійсно, припинення шлюбу або припинення фактичного проживання між мачухою,

вітчимом та батьком, матір'ю дитини тягне за собою припинення правового статусу вітчима, мачухи, оскільки, в першу чергу, дитина повинна перебувати на вихованні та утриманні своїх рідних батьків.

У цьому значенні, переважним правом на виховання дитини наділені саме батьки, а вітчим, мачуха користуються цим правом лише виходячи із спільного проживання і лише в тих межах, в яких здійснення цього права не суперечить інтересам дитини та її батьків, в тому числі й того з них, хто не проживає з дитиною [276, с. 34].

Дещо по іншому складається ситуація, коли вітчим, мачуха набувають права на виховання дитини у разі передачі їм дитини на виховання за рішенням суду або встановленням опіки над дитиною з одночасним позбавленням батьківських прав батьків дитини. Прикладом такого є рішення Макарівського районного суду Київської області від 05.03.2009 року у справі № 2-236/09, відповідно до якого суд позбавив батьківських прав батька і матір дитини, зобов'язавши останніх сплачувати аліменти на користь дитини, визнав неможливим спільне проживання дитини з її батьком та виніс рішення про примусовий поділ житла, а дитину – передав на виховання її мачусі [233].

Отже, мачуха, вітчим набувають здатність своїми діями здійснювати права та виконувати обов'язки з моменту реєстрації шлюбу з батьком, матір'ю дитини, а у разі фактичного спільного проживання – з моменту вчинення мачухою, вітчимом фактичних дій щодо виховання пасинка, падчерки.

Таким чином, для визнання за вітчимом, мачухою права на виховання пасинка або падчерки необхідна наявність наступних умов - укладення між вітчимом, мачухою та біологічними матір'ю, батьком дитини шлюбу; спільне проживання, спільне виховання та утримання пасинка, падчерки.

Зазначені умови є обов'язковими і несуть відповідне правове навантаження тільки у своїй єдності. Як стверджує М. В. Бориславська, укладення шлюбу – це лише умова можливості проживання мачухи, вітчима із дитиною, але не їх обов'язок. Спільне проживання може і не мати місця, або наступити через деякий проміжок часу після укладення шлюбу. Підставою для

виникнення відносин зі спільного проживання мачухи, вітчима з падчеркою, пасинком є їх реальне проживання у межах однієї сім'ї [35, с. 57]. Вважаємо думку вченої цілком справедливою, оскільки в ній відтворені ознаки сім'ї, закладені до норми ч. 2. ст. 3 СК України – сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права і обов'язки [277].

Щодо поняття та змісту права на виховання в першу чергу розуміється процес впливу на особистість дитини з метою підготовки її до правильної соціалізації включає в себе покладення на осіб, які її виховують, широкого кола обов'язків, більша частина яких має немайновий характер і полягає в здійсненні нагляду за дитиною, її вихованні та спілкуванні з нею. При цьому суттєвого значення набуває саме сімейне виховання, тобто, виховання дітей, яке здійснюється батьками або особами, які їх замінюють (наприклад, вітчим, мачуха).

Слід наголосити, що в доктрині сімейного права існують різні підходи та критерії у визначенні поняття права на виховання. На наш погляд, це обумовлено тим, що право на виховання є комплексним, збірним поняттям, оскільки містить в собі широке коло повноважень, реалізація яких спрямована на забезпечення проголошеного законодавством права кожної дитини на сімейне виховання [112, с. 39].

Так, право на виховання визначається як сукупність юридичних можливостей, що забезпечують здійснення виховання дітей їх батьками або особами, що їх замінюють [258, с. 81]. Н. М. Конончук характеризує право на виховання як забезпечену законом можливість дитини проживати разом з батьками (одним з них) або в сім'ї особи, яка їх замінює, спілкуватися з ними (та іншими членами сім'ї та родичами), одержувати піклування з їх боку, допомогу в усіх питаннях, що стосуються організації її життя, фізичного та духовного розвитку [130, с. 135]. Л. А. Ольховик право на виховання визначає як сукупність заходів, що застосовуються батьками під час спілкування з дітьми з метою передання їм своїх знань, життєвого досвіду, переконань,

забезпечення нормального психічного та фізичного розвитку дітей та захисту їх інтересів [197, с. 134]. А. М. Белякова і Є. М. Ворожейкін право на виховання називають складним правом, яке включає в себе комплекс заходів морального та правового характеру, що полягають у турботі про здоров'я дитини, про її психічний та розумовий розвиток [21, с. 208, 209].

Тобто, право дитини на сімейне виховання є забезпеченою законом можливістю, яка включає: спілкування дитини з батьками, визначення місця проживання дитини, влаштування дитини в дитячі та навчальні заклади чи залучення до участі в її вихованні інших осіб (родичів дитини, вихователів, педагогічних працівників тощо), передання дитині своїх знань, життєвого досвіду, уподобань та переконань, а також турбота про стан здоров'я, що включає нормальний психічний і відповідний фізичний розвиток [130, с. 133]. Крім того, правом на виховання також охороняється винятково важливий інтерес батьків, особливо цінне немайнове благо – спілкування з дітьми, можливість особистого впливу на них [244, с.155].

У чинному сімейному законодавстві України крім виховання дитини у сім'ї в класичному розумінні, чітко врегульованні ще й такі форми сімейного виховання як: усиновлення; опіка та піклування; прийомна сім'я; дитячий будинок сімейного типу; патронат. А в якості суб'єктів, на яких покладено право і одночасно обов'язок виховання, СК України називає батьків (ст. ст. 142-144, 150-160, 163), близьких родичів дитини (ст. ст. 257-259, 264), прийомних батьків (ч. 2 ст. 256-2), батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу (20-2, ч. 2 ст. 256-6), патронатних вихователів (ст. 255), а також вітчима, мачуху (ст. ст. 260, 262).

Безумовно, сімейне законодавство встановлює пріоритет сімейного виховання дітей, в першу чергу – батьківського виховання. У цьому значенні логічним є здійснення виховання дитини у його власній сім'ї, а якщо дитина залишилася без піклування батьків – у сім'ї усиновлювачів тощо [264, с. 80].

Більше того, СК України прийомних батьків, батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу наділяє обов'язками щодо виховання дитини

у такому ж обсязі як і рідних батьків, а патронатних вихователів зобов'язує забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням та створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку.

В свою чергу, вітчима, мачуху не можна віднести до жодної із відомих та легально закріплених форм сімейного виховання дітей. Разом з тим, як і відсутні підстави та аргументи, щоб не віднести їх до категорії фактичних вихователів.

В Україні інститут фактичного виховання до цього часу залишається не розробленим. Та і до питання щодо існування інституту фактичного виховання, ставлення далеко неоднозначне, оскільки не можливо вести мову про наявність певної, однорідної сукупності правових норм. Скоріше про інститут фактичного виховання слід вести мову як про явище соціальне, а не правове [106, с. 260]. За висловом видатного цивіліста минуло століття Є. М. Ворожєйкіна, метою фактичного виховання є компенсація дітям відсутності одного із батьків [47, с. 228], що є дуже важливим для забезпечення дитині права на належне батьківське, сімейне виховання. Закономірно, що і в законодавстві відсутнє легальне визначення поняття «фактичного вихователя», хоча існування подібних відносин ніхто заперечувати не буде. В цьому сенсі, справедливим уявляється твердження М. В. Бориславської, яка зазначає, що у житті зустрічається ще одна форма влаштування, яку можна віднести до «сімейних», однак вона не передбачена жодним нормативним актом. Це – фактичне виховання [34, с. 138].

Висвітлюючи цю проблематику не можемо знову не звернутися до Є. М. Ворожєйкіна, який свого часу вказував, що виховання називається фактичним тому, що не пов'язується з будь-яким юридичним оформленням і не вимагає будь-якого вольового акту з боку дітей [47, с. 228]. Сказане майже півстоліття назад, зберігає свою актуальність і нині. Адже, дійсно, мати, батько дитини, вступаючи у повторний шлюб, згоди дитини на те, що даний чоловік, жінка стануть їм вітчимом, мачухою (замінять рідних батьків) не питають. Дитина права вибору немає, і підкоряється волі одного з батьків. Заслужовує на увагу і

позиція В. Н. Леженіна, який пише: «Ці відносини впливають із такого фактичного складу, як систематичні дії вітчима (мачухи) по вихованню дитини, які проходять «фільтрацію» шляхом погодження з одним із батьків (одним із подружжя) питання про виховання дитини» [150, с. 53].

Закон не може зобов'язати вітчима, мачуху встановити над дитиною опіку чи піклування або ж усиновити її. Однак, і ми підтримуємо таку точку зору, особа, яка перебуває у шлюбних відносинах з одним із батьків дитини без юридичного оформлення відносин з дитиною, але яка спільно проживає з дитиною, бере участь у її вихованні та утриманні, є ні ким іншим, як фактичним вихователем цієї дитини [288, с. 120].

Спираючись на легальні та доктринальні засади, можна стверджувати, що відносини, які виникають між вітчимом (мачухою) та пасинком, падчеркою не оформлені юридично. Однак, це не перешкоджає вітчиму, мачусі добросовісно виконувати функцію виховання, реалізовувати основне функціональне призначення сім'ї, батьків – дбати про фізичний, духовний та моральний розвиток дитини, виховувати її в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини (ст. 150 СК України) [277], на засадах поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами (ст. 12 ЗУ «Про охорону дитинства») [223].

Крім цього, аналіз сучасної доктрини дозволяє сформулювати висновок, що статус фактичного вихователя не можна прирівняти до статусу прийомних вихователів, оскільки правовий статус останніх, чітко визначено у законодавстві. Так, поняття патронатного виховання, патронатного вихователя, зміст цих правовідносин визначено Сімейним кодексом України; статус прийомних батьків визначено Постановою КМУ «Про порядок утворення

прийомної сім'ї», а статус батьків-вихователів – Постановою КМУ «Про порядок утворення дитячих будинків сімейного типу».

Не можна застосовувати поняття фактичного виховання і до інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського виховання – опіки та піклування, усиновлення, оскільки правовий статус опікунів, піклувальників, усиновлювачів так само визначено законом. Закономірно виникає питання, то кого ж слід вважати фактичним вихователем. Відповідь повинна бути однозначною. Єдина група учасників сімейних правовідносин, яка повноцінно може скласти категорію фактичних вихователів – це вітчим, мачуха.

Н. Н. Тарусіна відносини між вітчимом, мачухою та пасинком, падчеркою, прямо називає різновидом фактичного виховання [286, с. 54].

За нормами сімейного законодавства, особа, укладаючи шлюб з іншою особою, яка має на вихованні дітей (шлюбних, позашлюбних – значення не має), набуває по відношенню до цих дітей правового статусу вітчима, мачухи. Однак, відносини, що при цьому виникають (між вітчимом, мачухою та пасинком, падчеркою) в жодному разі не призводять до виникнення батьківських правовідносин. Відносини між батьками і дитиною (в силу походження) та відносини між вітчимом, мачухою та пасинком, падчеркою (в силу укладення шлюбу між ними) різняться між собою не лише за підставами виникнення, але і за змістом. Разом з тим, нормальний вітчим, мачуха, незважаючи на вказівку закону, приймає дитину не лише в сім'ю, а й у серце, здійснюючи (мовою закону) належне виховання дитини – пасинка, падчерки. В цьому випадку, відкидаючи різноманітні теоретичні судження, можна з упевненістю сказати, що в буденному житті, серед звичайних людей, можна зустріти безліч прикладів, коли рідний (біологічний) батько (мати) «взяли участь» лише у народженні дитини, а в процесі її виховання, становлення як особистості, брали участь люди, які в правовому значенні перебувають з дитиною у відносинах свояцтва.

Як бачимо, є всі підстави вважати вітчима, мачуху фактичними вихователями щодо пасинка чи падчерки. Поміж ними відсутній юридичний

критерій визначення родинності – кровний зв'язок. Але вибудований роками духовний зв'язок (який іноді вартує більшого, ніж кровний), ті зусилля, що вкладені вітчимою (мачухою) в дитину, може бути дещо більшим, і не завжди може не вписатися у термін «спільне проживання однією сім'єю протягом тривалого часу».

З огляду на зазначене вище, ми вважаємо, що відповідна норма статті 260 СК України «Право мачухи, вітчима брати участь у вихованні пасинка, падчерки» не відображає у повній мірі суть законодавчо закріплених ознак сімейних правовідносин, оскільки містить лише право мачухи, вітчима брати участь у вихованні пасинка, падчерки, не покладаючи на них відповідного обов'язку. В основу такого висновку покладена неможливість відмежування права і обов'язку в контексті розгляду особистих немайнових прав вітчима, мачухи і права на виховання, як особистого права у тому числі.

У зв'язку з цим, пропонуємо змінити назву ст. 260 СК України «Права та обов'язки мачухи, вітчима по вихованню пасинка, падчерки», та викласти у такій редакції:

«1. Мачуха, вітчим, які проживають однією сім'єю з малолітніми, неповнолітніми пасинком, падчеркою мають право на особисте виховання пасинка, падчерки, що є аналогічним праву батька, матері дитини за походженням.

2. Мачуха, вітчим несуть обов'язки по вихованню та розвитку малолітніх, неповнолітніх пасинка, падчерки, передбачені статтею 150 цього Кодексу.

3. За неналежне виконання права на виховання пасинка, падчерки на вітчима, мачуху може бути покладено відповідальність, встановлену законом».

Не менш важливим особистим немайновим правом вітчима, мачухи є право піклуватися про здоров'я пасинка, падчерки, їх фізичний, духовний та моральний розвиток, що одночасно виступає і їхнім обов'язком [108, с. 224].

Розглядаючи зміст цього права та обов'язку, варто наголосити, що одним з найважливіших соціально-економічних прав людини, в т.ч. і дитини, є право на охорону здоров'я, забезпечення якого передбачає низку державних і

суспільних заходів, гарантії ж цього права закріплені нормами міжнародного і національного законодавства. [326, с. 65–118]. Крім того, право людини на медичне піклування проголошено ст. 25 Загальної декларації прав людини [331, Art. 25], а саме право на охорону здоров'я є змістовною складовою принципів, закріплених Декларацією прав дитини 1959 р. (принципи 2, 4, 12) [334].

На рівні національного законодавства питанню охорони здоров'я, в тому числі і дітей приділена особлива увага. Так, у ст. 3 Конституції України визначено, що здоров'я людини є найвищою соціальною цінністю в Україні [131].

Цей загальноправовий принцип знайшов відображення в ряді законодавчих актів, завданням яких є регулювання окресленої сфери суспільних відносин – реалізація вітчимом, мачухою права на охорону здоров'я пасинка, падчерки, які перебувають на їхньому вихованні та проживають з ними однією сім'єю.

Зокрема, ст. 6 Закону України «Про охорону дитинства» передбачено, що держава гарантує дитині право на охорону здоров'я, безоплатну кваліфіковану медичну допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я, сприяє створенню безпечних умов для життя і здорового розвитку дитини, раціонального харчування, формуванню навичок здорового способу життя» [223]. Ст. 10 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» встановлено обов'язок громадян України піклуватись про своє здоров'я та здоров'я дітей [200]. Аналогічною за змістом є і норма ч. 2 ст. 150 СК України, де закріплено обов'язок батьків піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток [277]. Ч. 1 ст. 272 ЦК України встановлено, що в інтересах неповнолітніх фізичних осіб, які за віком або за станом здоров'я не можуть самостійно здійснювати свої особисті немайнові права, їхні права здійснюють батьки (усиновлювачі) або піклувальники [298]. Згідно зі ст. 6 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» кожний громадянин України має право на охорону здоров'я, що зокрема передбачає кваліфіковану медико-санітарну допомогу, включаючи

вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій і закладу охорони здоров'я [200]. Згідно ч. 1 ст. 283 ЦК України фізична особа має право на охорону її здоров'я та на надання їй медичної допомоги [298].

Отже, питанню охорони здоров'я дітей, в т.ч. тих, які мають правовий статус пасинка, падчерки приділено значної уваги з боку законодавця. Не меншого значення цьому питанню надається й з точки зору практичної реалізації, що виявляється в наступному.

На рівні закону встановлено, що медичне втручання (застосування методів діагностики, профілактики або лікування, пов'язаних із впливом на організм людини) щодо пацієнта віком до 14 років (малолітнього пацієнта), здійснюється за згодою його законних представників [200]. На практичну реалізацію цієї норми спрямована ч. 2 ст. 262 СК України презумується право вітчима, мачухи на звернення за захистом прав та інтересів малолітніх пасинка, падчерки до органу опіки та піклування без спеціальних на те повноважень.

Нами вже наголошувалось, що першоосновою розвитку дитини є її виховання в сім'ї. Так, батьки або особи, які їх замінюють мають право і зобов'язані піклуватися про стан здоров'я дитини, її фізичний, духовний і моральний розвиток і несуть відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідно до законів України [298]. У цьому значенні під правом на сім'ю, перш за все, слід розуміти право дитини жити та виховуватися у власній родині. Обов'язок (у певних випадках право) забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я покладається на її родичів, а саме на матір, батька дитини, які перебувають у шлюбі; матір, яка не перебуває в шлюбі; бабу, діда, інших родичів дитини з дозволу органу опіки та піклування [241, с. 415]. Таким чином, сімейне законодавство згідно ст. 143 СК України визначає коло суб'єктів, які мають право забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я. Безумовно, першочергове право мають мати та батько дитини. Разом з тим, відповідно до ч. 4 ст. 143 СК України, якщо цього не зробили батьки, забрати дитину мають право її дід, баба, інші родичі з дозволу органу опіки та

підклування. Хоча законодавець прямо і не вказує, втім презумується, що такими особами можуть бути вітчим або мачуха. На нашу думку, позиція законодавця в цьому контексті полягає у встановленні саме права, а не обов'язку інших родичів забрати дитину з пологового будинку.

Крім того, право інших родичів, задеклароване ч. 4 ст. 143 СК України, яка передбачає множинність його здійснення, оскільки мова йде не лише про право забрати дитину з пологового будинку, а й з іншого закладу охорони здоров'я. Згадувана стаття сімейного законодавства є прикладом правової норми, яка, з одного боку, захищає право дитини на сім'ю, а з іншого – надає можливість таким суб'єктам, як вітчим, мачуха сприяти у реалізації цього права.

Досліджуючи право та обов'язок вітчима, мачухи піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток вважаємо за необхідне окремо зупинитись і на питанні щодо отримання первинної медичної допомоги.

Відповідно до Порядку вибору лікаря, який надає первинну медичну допомогу, пацієнт (його законний представник) має право обрати лікаря, який надає первинну медичну допомогу, незалежно від зареєстрованого місця проживання такого пацієнта з числа осіб, які зазначені в договорі про медичне обслуговування населення, укладеному між відповідним надавачем первинної медичної допомоги та Національною службою здоров'я України [108, с. 226].

Правові основи та конструкція даного договору прописані у Законі України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [200], Законі України «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», Постанові Кабінету Міністрів України «Про деякі питання договорів про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій».

Сторонами договору про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій є надавач медичних послуг (заклади охорони здоров'я та фізичні особи – підприємці, які здійснюють господарську діяльність

з медичної практики) та Уповноважений орган (центральный орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері державних фінансових гарантій медичного обслуговування населення – Національна служба здоров'я України). Даний договір укладається на користь третіх осіб – пацієнтів.

До істотних умов договору про медичне обслуговування законодавець відносить такі: перелік та обсяг надання пацієнтам медичних послуг і лікарських засобів за програмою медичних гарантій, умови, порядок і строки оплати тарифу, фактичну адресу надання медичних послуг, права та обов'язки сторін, строк дії договору, звітність надавачів медичних послуг і відповідальність сторін [262, с. 66-67].

Згідно Порядку вибору лікаря, який надає первинну медичну допомогу, пацієнт (його законний представник) звертається до уповноваженої особи надавача первинної медичної допомоги і надає копію документа про присвоєння реєстраційного номера облікової картки платника податків (крім фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та повідомили про це відповідний контролюючий орган і мають відмітку у паспорті) й один з таких документів, що посвідчують особу: паспорт громадянина України; тимчасове посвідчення громадянина України; свідоцтво про народження (для осіб, які не досягли 14-річного віку); посвідка на постійне проживання в Україні; посвідчення біженця; посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту.

Законний представник пацієнта додатково подає документи, що посвідчують його особу та повноваження законного представника (свідоцтво про народження, посвідчення) відповідно до законодавства.

Виходячи з того, що сімейні правовідносини за участю вітчима, мачухи, пасинка, падчерки юридично ніяким чином не оформлюються, виникає ситуація, за якої вітчим, мачуха позбавлені права звернення до надавача первинної медичної допомоги для заповнення та подання Декларації в інтересах пасинка, падчерка як пацієнта [108, с. 226].

Ми переконані, що для усунення можливого обмеження дитини у праві на отримання первинної медичної допомоги законодавцю доцільно було б застосувати рецепцію норми, задекларованої ч. 1. ст. 43 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» і доповнити Розділ III Порядку, п. 1-1 такого змісту: «Заповнення та подання Декларації пацієнтом віком до 14 років, який має статус пасинка, падчерки є правом (обов'язком) вітчима, мачухи, яке вони можуть здійснювати за погодженням органів опіки та піклування».

Внесення до Порядку вибору лікаря, який надає первинну медичну допомогу відповідної норми надасть вітчиму, мачусі право звертатися до надавача відповідних медичних послуг в інтересах пасинка, падчерки, а також право на звернення за захистом прав та інтересів малолітніх пасинка, падчерки до органів охорони здоров'я без спеціальних на те повноважень, як це передбачено ч. 2 ст. 262 СК України.

До особистих немайнових прав та обов'язків вітчима, мачухи слід віднести також право та обов'язок забезпечити пасинку, падчерці здобуття повної загальної середньої освіти

Процес виховання і становлення дитини як особистості, в першу чергу здійснюється за допомогою освіти. Шляхом отримання дитиною освіти відбувається її соціалізація, тобто проходить певний «процес і результат засвоєння й активного відтворення людиною соціально-культурного досвіду (знань, цінностей, норм, традицій) на основі її діяльності, спілкування і відносин» [31, с. 834]. Очевидним є те, що під час цього процесу дитина збагачує свій соціальний досвід та реалізує соціальні зв'язки, що зрештою допомагає розвивати і виховувати дитину. Вагому роль в цьому процесі відіграють батьки, а в контексті даного дослідження також вітчим, мачуха.

Вища цінність та призначення освіти змістовно виражені ч. 2 ст. 26 Загальної декларації прав людини, в якій зазначено, що освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особистості та збільшення поваги до прав людини і її основних свобод [85, с. 834].

До того ж, в преамбулі Закону України «Про освіту» прямо наголошено, що освіта є основою інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави.

Варто також вказати, що право на освіту зумовлюється тією обставиною, що його носіями найчастіше виступають малолітні, неповнолітні діти, а обов'язок щодо його забезпечення покладається на батьків або осіб, які їх замінюють, а інколи – й саму державу. Відповідно до ст. 18 Конвенції ООН про права дитини батьки несуть основну відповідальність за виховання дитини [328].

У ст. 55 Закону України «Про освіту» визначається обсяг прав та обов'язків батьків щодо права дитини на освіту. Так, батьки мають право захищати відповідно до законодавства права та законні інтереси здобувачів освіти (дітей); звертатися до закладів освіти, органів управління освітою з питань освіти; обирати заклад освіти, освітню програму, вид і форму здобуття дітьми відповідної освіти; брати участь у громадському самоврядуванні закладу освіти, зокрема обирати і бути обраними до органів громадського самоврядування закладу освіти; завчасно отримувати інформацію про всі заплановані у закладі освіти та позапланові педагогічні, психологічні, медичні, соціологічні заходи, дослідження, обстеження, педагогічні експерименти та надавати згоду на участь у них дитини; брати участь у розробленні індивідуальної програми розвитку дитини та/або індивідуального навчального плану; отримувати інформацію про діяльність закладу освіти, у тому числі щодо надання соціальних та психолого-педагогічних послуг особам, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування), про результати навчання своїх дітей (дітей, законними представниками яких вони є) і результати оцінювання якості освіти у закладі освіти та його освітньої діяльності; подавати керівництву або засновнику закладу освіти заяву про випадки булінгу (цькування) стосовно дитини або

будь-якого іншого учасника освітнього процесу; вимагати повного та неупередженого розслідування випадків булінгу (цькування) стосовно дитини або будь-якого іншого учасника освітнього процесу.

Батьки здобувачів освіти також зобов'язані: виховувати у дітей повагу до гідності, прав, свобод і законних інтересів людини, законів та етичних норм, відповідальне ставлення до власного здоров'я, здоров'я оточуючих і довкілля; сприяти виконанню дитиною освітньої програми та досягненню дитиною передбачених нею результатів навчання; поважати гідність, права, свободи і законні інтереси дитини та інших учасників освітнього процесу; дбати про фізичне і психічне здоров'я дитини, сприяти розвитку її здібностей, формувати навички здорового способу життя; формувати у дитини культуру діалогу, культуру життя у взаєморозумінні, мирі та злагоді між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами, представниками різних політичних і релігійних поглядів та культурних традицій, різного соціального походження, сімейного та майнового стану; настановленням і особистим прикладом утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства; формувати у дітей усвідомлення необхідності додержуватися Конституції та законів України, захищати суверенітет і територіальну цілісність України; виховувати у дитини повагу до державної мови та державних символів України, національних, історичних, культурних цінностей України, дбайливе ставлення до історико-культурного надбання України; дотримуватися установчих документів, правил внутрішнього розпорядку закладу освіти, а також умов договору про надання освітніх послуг (за наявності); сприяти керівництву закладу освіти у проведенні розслідування щодо випадків булінгу (цькування); виконувати рішення та рекомендації комісії з розгляду випадків булінгу (цькування) в закладі освіти.

Про обов'язок батьків забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя зазначається і в ч. 3 ст. 150 СК України [277].

Варто також зазначити, що оскільки діти внаслідок їх фізичної і розумової незрілості не мають змоги всебічно оцінити свої можливості та потреби, відповідальність за їх освіту і навчання несуть батьки (принцип 7 Декларації прав дитини) [329], і саме батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх дітей, як це передбачено у Загальній декларації прав людини [331, Art. 26], і в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права [331, Art. 13].

Аналіз наведених вище норм законодавства дає підстави для висновку про наявність у вітчима, мачухи права та обов'язку на забезпечення здобуття дитиною освіти, хоча прямо про це і не йдеться [107, с. 204].

Дослідження сімейно-правового статусу вітчима, мачухи, у тому числі їх особистих прав і обов'язків у сімейних відносинах за участю пасинка, падчерки вказує на їх безпосередню участь у реалізації дитиною права на освіту на рівні з біологічними батьками.

Отже, специфіка правового регулювання права та обов'язку на забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти в основному, може бути визначена лише на підставі комплексного аналізу міжнародного та національного законодавства. Ми солідарні з тими фахівцями, які наголошують, що це питання потребує вдосконалення та деталізації положень щодо здійснення та захисту особистих немайнових прав дитини [194, с. 86]. При цьому слід пам'ятати, що діти – це особлива категорія, становище та благополуччя якої залежить не тільки від обсягів наявних ресурсів та інвестицій у їх розвиток. Забезпечення повноцінних умов для розвитку кожної дитини можливо завдяки впровадженню ефективних і прозорих політичних інструментів та створенню повноцінного інституціонального середовища [27, с. 33], у якому важлива роль належить вітчиму, мачусі, тобто тим особам, які фактично реалізують права і обов'язки біологічних батьків, забезпечуючи дитині повноцінне здорове зростання у сімейному середовищі.

2.3. Майнові права та обов'язки вітчима, мачухи як елемент їхнього сімейно-правового статусу

Дослідження питання майнових прав та обов'язків вітчима і мачухи як елементу їх сімейно-правового статусу займає особливе значення в контексті сімейних правовідносин, учасниками яких є вітчим, мачуха, пасинок, падчерка. Оскільки, як зазначає І. В. Жилінкова, саме зміст визначає особливості того чи іншого правовідношення, його природу та видову приналежність [76, с. 254].

Загальновизнаний авторитет у галузі теорії права С. С. Алексєєв юридичний зміст правовідношення визначає як сукупність юридичних прав та юридичних обов'язків учасників цього правовідношення [224, с. 272]. Тому майнові права і обов'язки матері, батька і дитини (у нашому випадку - вітчима, мачухи та пасинка, падчерки) складають значну частину змісту відповідного батьківського правовідношення. Ми погоджуємося і підтримуємо таку позицію вченого, оскільки вважаємо, що за сучасних умов існування і розвитку інституту сім'ї, зміст сімейного правовідношення за участю вітчима, мачухи та пасинка, падчерки слід розглядати як максимально наближений до відповідних правовідносин за участю батьків і дітей. Звичайно мова йде про ті правовідносини, що відтворюють зміст нормальних повноцінних сімейних стосунків.

Якнайкраще загальні засади здійснення сімейних прав та виконання сімейних обов'язків визначенні нормами ст. ст. 14-15 СК України, згідно змісту яких, сімейні права тісно пов'язані із особою та не можуть бути передані іншому суб'єкту. Закономірним є також те, що у процесі здійснення майнових прав та обов'язків вітчима, мачухи виникають окремі проблемні питання, які зумовлені невизначеністю теоретичного змісту та специфічного характеру досліджуваних відносин.

Відтак, виявляється, що в реальному житті формально мати право та набувати можливості реалізувати, закладені в ньому правомочності – не завжди однакові явища. Саме тому самотійного значення набуває процес здійснення

(реалізації) суб'єктивних цивільних прав, тих правомочностей, які становлять його сутнісний, змістовний елемент [78, с. 91].

О. М. Нечаєва вважає, що сутність будь-якого шлюбно-сімейного права слід визначати шляхом виявлення його соціального призначення [189, с. 95]. Можемо припустити, що мова йде про цінність інституту сім'ї як гарантії обов'язкового, повноцінного розвитку і виховання дитини. В сенсі наведеного нам імпонує точка зору Л. Б. Шнейдера, який зазначає, що сімейні відносини та сімейна життєдіяльність тісно вплетені в соціально-економічну реальність, а стан інституту сім'ї є одним із найважливіших індикаторів соціальної стабільності й благополуччя [319, с. 67]. В. П. Грибанов також наголошував, що будь-яке суб'єктивне право становить соціальну цінність лише остільки, оскільки його можна реалізувати, тобто скористуватися можливостями, які надаються цим суб'єктивним правом, для задоволення матеріальних і культурних потреб управомоченої особи [56, с. 22].

І, тому, особливого значення у встановленні сутності батьківських прав, на переконання представників харківської правничої школи М. В. Цвіка та О. В. Петришина, набуває саме формально-юридичний метод, який використовується для пізнання внутрішньої форми правових явищ і процесів, що дозволяє на основі узагальнення та виявлення ознак формулювати поняття, дефініції, визначення [86, с. 33], а сам характер реалізації суб'єктивного права залежить від його функціональної ролі [187, с. 23].

Більш того, хоча і зміст сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи та пасинка, падчерки майже не досліджено, в юридичній літературі висловлюється й думка щодо можливості наділення батьківськими правами мачухи, вітчима [50, с. 83-84]. Втім, Є. М. Ворожейкін відмічав, що характерною ознакою сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи та пасинка, падчерки є те, що вітчим, мачуха не володіють усіма правами та обов'язками батьків [47, с. 239].

Така правова невідповідність чітко і вірно підкреслена вченим ще у минулому столітті, має вкрай актуальне значення і сьогодні. Адже невиписані

належним чином норми в сімейному законодавстві завідомо нівелюють зміст відповідних сімейних правовідносин, позбавляючи вітчима, мачуху повноцінно реалізувати свій сімейно-правовий статус нерідного (нерідної) батька (матері), а особливо тоді, коли вітчим, мачуха добровільно, відповідально і усвідомлено покладають на себе батьківські функції щодо паи́ска, падчерки. У цьому значенні слушним є зауваження Н. С. Кузнецової, яка вказує, що саме юридичні факти «запускають» процес реалізації суб'єктивних прав та обов'язків, створюючи правовідносини [141, с. 46]. Тому в механізмі здійснення сімейних прав за участю вітчима, мачухи, пасинка, падчерки відправною точкою є виникнення особистого немайнового чи майнового права вітчима, мачухи і дитини.

Таку ж позицію займає Л. В. Красицька, яка досліджуючи проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей, вказує на те, що надання батьківських прав вітчиму, мачусі, є недоцільним, оскільки такі дії суперечитимуть сімейному законодавству. Свою позицію науковиця обґрунтовує наступним: такий стан речей може спричинити ситуацію, за якої одні й ті ж права будуть належати двом особам одночасно, наприклад батькові та вітчиму дитини, оскільки укладення матір'ю дитини шлюбу з іншим чоловіком (вітчимом дитини) не тягне за собою позбавлення батька дитини батьківських прав, та у зв'язку з чим виникатимуть проблеми у здійсненні батьківських прав, зокрема такого майнового права, як право на управління майном малолітньої дитини. Вітчим, мачуха наділені власними сімейними правами щодо пасинка, падчерки. Так, якщо мачуха, вітчим проживають однією сім'єю з малолітніми, неповнолітніми пасинком, падчеркою, вони мають право брати участь у їх вихованні (ст. 260 СК України), вони мають право на самозахист своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних пасинка, падчерки та на захист їхніх прав та інтересів (ст. 262 СК України). Відповідно, у мачухи, вітчима виникає й право на утримання від повнолітніх падчерки, пасинка за наявності підстав, визначених законом (ст. 270 СК України)» [146, с. 55-56].

Позиція вченої цілком зрозуміла, оскільки повністю відповідає нормам чинного сімейного законодавства України. Разом з тим, виникає достатня кількість питань, які потребують чіткої та однозначної відповіді. Наприклад, чому СК України не врегульовані правові засади здійснення своїх особистих та майнових прав та обов'язків вітчима, мачухи як безпосереднього учасника сімейних правовідносин та дитини; як врегульовуються окреслені питання, якщо біологічні батьки свідомо, без поважної причини усуваються від обов'язку утримувати або дбати про матеріальне забезпечення своєї дитини; у який спосіб врегульовуються витрати вітчима, мачухи пов'язанні із належним виконанням функцій щодо виховання, морального і фізичного розвитку дитини; як врегульовується право вітчима, мачухи на управління майном дитини, набуте за кошти сімейного бюджету подружжя для розвитку, навчання та виховання дитини; як врегульовуються майнові правовідносини у змішаних сім'ях, коли батьки одночасно здійснюють свої обов'язки щодо виховання та утримують як рідних, так і нерідних дітей. На наше переконання, важливість цих питань, як з теоретичної точки зору, а ще більше з практичного боку, не підлягає сумніву, а отже вимагає подальших ґрунтовних досліджень.

В. І. Борисова та І. В. Жилінкова також прямо вказують на те, що майнові правовідносини за участю інших членів сім'ї та родичів (до яких законодавець відносить вітчима, мачуху) виникають у випадках, коли законодавством прямо визначаються обов'язки щодо утримання, які стосуються цих осіб [270, с. 161].

Законодавець, згідно ст. 268 СК України покладає на мачуху вітчима обов'язок утримувати малолітніх, неповнолітніх падчерку, пасинка, які з ними проживають, якщо в останніх немає матері, батька, діда, баби, повнолітніх братів та сестер, або ці особи з поважних причин, не можуть надавати їм належного утримання, за умови, що мачуха, вітчим можуть надавати матеріальну допомогу [110, с. 127].

На рівні закону також встановлено, що суд може звільнити вітчима, мачуху від обов'язку з утримання падчерки, пасинка або обмежити його

певним строком, зокрема у разі: нетривалого проживання з їх матір'ю, батьком або негідної поведінки у шлюбних відносинах матері, батька дитини [277].

Відразу зауважимо, що норма ст. 268 СК України має зворотний обов'язок з боку пасинка, падчерки щодо утримання вітчима, мачухи. Так, у ст. 270 СК України встановлено ряд умов виникнення цього обов'язку, а саме: 1) падчерка, пасинок мають бути повнолітніми; 2) мачуха, вітчим мають бути непрацездатними; 3) мачуха, вітчим мають потребувати матеріальної допомоги; 4) падчерка, пасинок мають бути матеріально забезпеченими; 5) за час неповноліття мачуха, вітчим надавали падчерці, пасинкові систематичну матеріальну допомогу, тобто утримували їх не менше як протягом п'яти років; 6) обов'язок по утриманню виникає у пасинка, падчерки лише за умови, коли мачуха, вітчим не мають чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина, сестри чи брата або якщо ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання [277].

Слід також наголосити, що в сучасній цивілістиці, аліментні зобов'язання мачухи, вітчима, падчерки, пасинка науковці відносять до третьої черги аліментних зобов'язань і розглядають їх як додаткові (субсидіарні) зобов'язання [43, с. 32-36].

Зауважимо, що ч. 2 ст. 270 СК України міститься виняток: обов'язок по утриманню мачухи, вітчима може виникнути і тоді, коли є хоча б хтось із зазначених осіб (баба, дід, внуки, брати, сестри), але вони недостатньо матеріально забезпечені. Тобто, стверджує З. В. Ромовська, і ми доєднуємося до такого висновку, падчерка та пасинок стають аліментнозобов'язаними не третьої, а - другої черги [241, с. 497; 238, с. 388].

Досліджуючи сімейно-правове регулювання відносин щодо надання утримання членам сім'ї, О. Ю. Косова вказувала, що право на утримання розглядається у доктрині права у широкому значенні, як юридично гарантована можливість життєзабезпечення одних осіб за рахунок інших, втілена у формі специфічного галузевого суб'єктивного права, наприклад: на відшкодування шкоди, завданої в результаті смерті годувальника; на довічний догляд з

утриманням; на аліментування; на одержання пенсій, допомог, компенсацій у праві соціального забезпечення та ін. [135, с. 13]. Саме в цьому значенні, право на утримання дитини є передбачена й гарантована сімейним законодавством можливість дитини одержувати від батьків утримання до досягнення нею повноліття.

В науковій літературі з сімейного права відносини батьків і дітей щодо надання утримання, як правило, прийнято називати аліментними, тому виникає питання щодо співвідношення таких понять, як «аліменти» та «утримання». Втім, варто зазначити, що у сучасній науці щодо понять «утримання дитини», «аліменти на дитину», «аліментне зобов'язання» не існує певної однозначності, а серед науковців точиться суперечка щодо змісту цих понять. З. В. Ромовська, наприклад, визначає, що «аліментне зобов'язання - це не тільки обов'язок однієї сторони. Це насамперед правовідносини, в яких обов'язку однієї сторони кореспондує право іншої. Аліментні зобов'язання можуть бути визначені як правовідносини, в яких одна сторона зобов'язана за наявності умов, передбачених законом, утримувати іншу сторону - члена своєї сім'ї чи родича, а остання може вимагати виконання даного обов'язку» [237, с. 74]. Так, праву дитини на утримання кореспондує обов'язок батьків утримувати її. Науковці також звертають увагу на те, що законодавець не розрізняє поняття «утримання» та «аліменти» і застосовує їх як синоніми (ст. ст. 75, 78 СК України).

Тому, наразі, в юридичній літературі наголошується на необхідності розмежування таких понять, як «аліменти» і «утримання». Пропонується термін «аліменти» вживати до ситуацій, коли втрачені нормальні сімейні відносини, а у разі, коли зобов'язана за законом особа добровільно бере на себе зобов'язання, доцільно вживати термін «утримання» [231, с. 156], що є припустимим і у відносинах між вітчимом, мачухою та пасинком, падчеркою.

О. О. Дерій визначає аліменти, з одного боку, як утримання, яке надається добровільно одним членом сім'ї іншому і яке може здійснюватися як шляхом постачання їжі, забезпечення одягом, доглядом тощо, у натурі й у грошах, а з

другого боку, аліменти – це кошти або майно, що надається аліментнозобов’язаною особою примусово, на утримання іншої особи [336, с. 286]. В. П. Мироненко під аліментами визначає зобов’язання, зміст яких становить обов’язок осіб, що пов’язані сімейно-правовими відносинами надавати матеріальне утримання один одному, іншим членам сім’ї або родичам [169, с. 305]. Дещо іншої точки зору притримуються Л. В. Сапейко та В. А. Кройтор зазначаючи, що у сучасному законодавстві України не розмежовується поняття «утримання» та «аліменти», і в перше, і в друге вкладається одне й теж розуміння – кошти на утримання певного члена сім’ї, незалежно від того, добровільне це утримання чи на підставі рішення суду [248, с. 10]. Л. В. Афанасьєва розглядає аліменти як матеріальну допомогу, що надається в силу закону подружжю, дітям, родичам, своякам, фактичним вихователям (вихованцям). Ця допомога може надаватись як у добровільному, так і в примусовому порядку [12, с. 5].

В свою чергу, Л. В. Сапейко висловлює припущення, що «підвищення рівня соціального захисту громадян має вплинути на поступове скасування інституту аліментних зобов’язань інших членів сім’ї» [247, с. 57]. Слушною є позиція і Т. В. Боднар, яка, виходячи із національної традиції побудови сімейних правовідносин нерідних батьків і дітей у повторних шлюбах – виховання і утримання чужих дітей, сімейне законодавство передбачає не лише право на утримання, а й покладає на учасників таких відносин відповідні обов’язки [272, с. 386].

І. В. Жилінкова з цього приводу акцентує увагу на тому, що вітчим, мачуха можуть набувати свого правового статусу тільки після реєстрації шлюбу з одним з рідних батьків дитини. Проживання однією сім’єю жінки або чоловіка з батьком, матір’ю дитини не призводить до набуття статусу мачухи, вітчима і, відповідно, виникнення аліментного обов’язку [278, с. 812]. З. В. Ромовська свого часу також наголошувала, що учасниками аліментних правовідносин є тільки громадяни і притому ті, які за загальним правилом є в близькому кровному спорідненні між собою, у відносинах усиновлення,

перебувають чи перебували у шлюбі, і лише в окремих виняткових випадках аліментний обов'язок щодо неповнолітніх та непрацездатних членів сім'ї може бути покладено на вітчима, мачуху, пасинків, падчерок та інших осіб [236, с. 10].

Очевидно, законодавець, прописуючи відповідні норми СК України щодо утримання, виходив з того, що дитина та вітчим (мачуха) проживали однією сім'єю, у процесі спільного проживання вітчим (мачуха) робили свій безпосередній внесок у виховання, розвиток дитини, і такі відносини за своєю природою загалом подібні до батьківських. Однак, як вбачається із того ж закону у разі, якщо відсутня хоча б одна з названих вище умов, що утворюють юридичний склад, необхідний для виникнення у пасинка, падчерки суб'єктивного права на утримання, ставити питання стосовно його стягнення, не є необхідним.

Як бачимо, СК України спільному проживанню вітчима, мачухи, пасинка, падчерки надає переважне юридичне значення, при цьому чітко простежується умовна етапність побудови правових відносин вітчима, мачухи і пасинка, падчерки: реєстрація шлюбних відносин між батьком (матір'ю) дитини та вітчимом (мачухою); спільне проживання вітчима (мачухи) та пасинка, падчерки; виникнення взаємних особистих та майнових прав і обов'язків між вітчимом (мачухою) та пасинком (падчеркою). Ми повністю солідарні із М. В. Бориславською, яка зазначає: «Наявність подібної правової норми та обізнаність про неї мачухи, вітчима навряд чи сприятиме покращенню відносин з дитиною. А у кінцевому рахунку це навіть може загрожувати реалізації права дитини жити та виховуватись у сім'ї. Тобто, справедливо закріпленому законодавством цього права дитини може загрожувати інша непродумана, невдала стаття закону» [33, с. 57].

Приміром із законодавства деяких зарубіжних країн взагалі виключені норми щодо обов'язку вітчима, мачухи утримувати пасинка, падчерку, вважаючи, що відносини свояцтва (до яких прирівнюються правовідносини між вітчимом, мачухою, пасинком, падчеркою) є недостатніми для виникнення

аліментних зобов'язань. А у разі виникнення між цими особами сімейних відносин, пасинок та падчерка набувають право на утримання як вихованці [312, с. 90].

Таку саму позицію займає, зокрема, і М. В. Антокольська, наголошуючи, що такі особи не зобов'язані були починати утримувати дітей і робили це виключно з доброї волі, тому неможливо допустити, щоб закон дозволяв повернути будь-який гуманний вчинок проти цієї особи [6, с. 297]. Аналогічної точки зору дотримується також і Ю. О. Заїка, зазначаючи, що якщо особа з моральних міркувань вирішила допомогти чужій дитині (надала їй харчування, одяг, місце для проживання), її не повинно лякати, що законодавець надалі примусить її піклуватись про таку дитину до досягнення нею повноліття [273, с. 284]. Більше того, Л. В. Афанасьєва взагалі запропонувала виключити із СК України норму, передбачену ст. 268 СК України, яка встановлює обов'язок вітчима та мачухи утримувати падчерку, пасинка, [11, с. 123].

Ми не можемо погодитися із міркуваннями вище згадуваних науковців, оскільки особливістю більшості сімейних правовідносин є, на наше переконання, досить тонка межа між мораллю і правом, а побудова правових відносин між нерідними батьками і дітьми, якраз ґрунтується на свободі волевиявлення, усвідомленні відповідальності, готовності вітчима, мачухи у певному розумінні замінити дитині батька, матір та взяти на себе їх функції і створити якраз ті повноцінні сімейні умови для розвитку особистості, які є пріоритетними та гарантуються державою.

Відомий цивіліст О. І. Загоровський ще у минулому столітті зазначав, що сімейні відносини, подібні з іншими відносинами цивільного права – майновими, внаслідок приватно-правового характеру тих та інших істотно відрізняються від останніх наступними рисами: підставою майнових відносин є господарсько-економічні потреби, підставою правовідносин сімейних – потреби фізичної природи і морального почуття. Сімейні відносини породжують сімейні права, що ставлять у певну особисту залежність одного члена сімейного союзу від іншого, і створюють певне юридичне положення

(status) для цих членів. У відносинах сімейних міра та рахунок прав неможливі в силу особливих властивостей цих відносин, більше моральних, чим юридичних. Звідси, регулювання правом відносин сімейних набагато складніше, ніж відносин майнових [87].

Отже, пропозиція Л. В. Афанасьєвої виключити норму ст. 268 СК України та відмовитись від встановлення правового обов'язку утримувати падчерку (пасинка) взагалі суперечить положенню ч. 8 ст. 7 СК України, відповідно до якої регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини.

Аналіз норми вже згадуваної ст. 268 СК України дає можливість також виокремити певну колізію, оскільки підставами звільнення вітчима, мачухи від обов'язку з утримання падчерки, пасинка законодавець вказує нетривалість шлюбних відносин з матір'ю, батьком дитини або негідну поведінку останніх. Як бачимо, в основі даного положення закону покладено не сімейні правовідносини вітчима, мачухи та пасинка, падчерки, а саме шлюбні відносини між вітчимою, мачухою та матір'ю, батьком дитини.

Ст. 268 СК України також не врегульовано і обов'язок вітчима, мачухи утримувати пасинка, падчерку (як неповнолітніх, так і повнолітніх) і у разі їх окремого проживання, якщо це пов'язано, наприклад, з навчанням (здобуття передвищої професійно-технічної або вищої освіти) тощо [277].

Згідно з роз'ясненнями, викладеними в п. 20 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» обов'язок батьків утримувати повнолітніх дітей, які продовжують навчання, виникає за наявності сукупності юридичних фактів: кровне споріднення (незалежно від добровільного чи судового встановлення батьківства) чи наявність родинних відносин (усиновлення) між батьками та дитиною; продовження навчання повнолітньою дитиною; потреба дитини у матеріальній допомозі; можливість батьків надавати повнолітній дитині матеріальну допомогу [221].

Обов'язок батьків надавати матеріальну допомогу згідно СК України триває лише до досягнення дитиною 23 років і не може бути продовжений. Право на утримання припиняється у разі припинення навчання. Якщо навчання було припинене і знову відновлене, повнолітній може знову вимагати від батьків надання йому утримання протягом продовження навчання. Тобто обов'язок батьків за наявності інших необхідних підстав виникне знову, але триватиме лише до досягнення повнолітнім 23 років, навіть якщо навчання до цього часу і не буде закінчено.

З огляду на зазначене, пропонуємо доповнити зміст ч. 1 ст. 268 СК України абз. 2 і викласти його у такій редакції: «Мачуха, вітчим зобов'язані утримувати неповнолітніх та повнолітніх падчерку, пасинка, які з ними не проживають у випадках, визначених законом, якщо в останніх немає матері, батька, діда, баби, повнолітніх братів та сестер, або ці особи з поважних причин, не можуть надавати їм належного утримання, за умови, що мачуха, вітчим можуть надавати матеріальну допомогу».

Окрім утримання, не можемо залишити поза увагою й інші майнові права та обов'язки вітчима, мачухи. Наразі, дослідники називають ряд майнових відносин, об'єктами яких виступає майно, та яке належить батькам і дітям на принципі роздільності майна. Зокрема, до таких належать: відносини щодо управління батьками майном своїх малолітніх дітей; відносини з приводу укладення неповнолітніми дітьми правочинів із застосуванням майна, яке належить їм на праві приватної власності, за яким батьки дитини здійснюють контроль; відносини між батьками і дітьми, які проживають разом, з приводу користування майном, яке їм належить на праві спільної (часткової або сумісної) власності [81, с. 271].

Варто наголосити, що для належного здійснення даної категорії майнових відносин, найважливішим є зв'язок між правовими гарантіями, наданими законом, і практичною реалізацією вказаних прав. Більш того, в контексті досліджуваної теми, зазначені права не знаходять ніякого законодавчого врегулювання, що й впливає із змісту глави 22 «Обов'язок по утриманню

інших членів сім'ї та родичів» СК України. Можемо констатувати, що відсутність у чинному сімейному законодавстві необхідних норм правового регулювання таких інститутів, як право особистої приватної власності вітчима, мачухи, пасинка, падчерки; право спільної сумісної власності вітчима, мачухи, пасинка, падчерки; право користування майном зазначених учасників правовідносин; право вітчима, мачухи на управління майном дитини; право використання вітчимом, мачухою доходу від майна дитини призводять до унеможливлення останніми реалізувати свої майнові права та обов'язки по відношенню до дітей на належному рівні та що, як наслідок, нівелює законні державні гарантії, визначені у ст. 5 СК України [277].

Л. В. Красицька зазначає, що батьки і діти, як самостійні власники майна здійснюють повноваження власника відповідно до ст. 319 ЦК України в межах обсягу своєї сімейної та цивільної дієздатності з урахуванням положень ст. ст. 31, 32, 35 ЦК України. Тому здійснення батьками права на управління майном малолітньої дитини становить особливий науковий інтерес. Відповідно до ч. 1 ст. 177 СК України батьки управляють майном, належним малолітній дитині, без спеціального на те повноваження. Батьки зобов'язані дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах. Якщо малолітня дитина може самостійно визначити свої потреби та інтереси, батьки здійснюють управління її майном, враховуючи такі потреби та інтереси [146, с.239]. Після припинення управління батьки зобов'язані повернути дитині майно, яким вони управляли, а також доходи від нього [271, с. 91].

У доктрині сімейного права наголошується й на тому, що управління батьками майном дитини не може розглядатися як право титульного володіння, а тим більше як право власності, хоча і є самостійним правом, що належить батькам у силу закону і може визначатися як право на управління майном малолітньої дитини, що полягає у можливості здійснення комплексу юридичних та фактичних дій, спрямованих на реалізацію майнових прав дитини щодо володіння, користування і розпорядження належним їй майном виключно в інтересах дитини [79, с. 65]. При цьому Р. А. Майданик вказує, що

визначальну складову управління майном малолітньої дитини становить передбачений ч. 1 ст. 177 СК України обов'язок батьків дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах [157, с. 70]. З. В. Ромовська управління майном взагалі розглядає як комплекс дій, спрямованих насамперед на його збереження, забезпечення можливості користування ним самим власником або іншою особою, а в окремих випадках – у можливості одержання доходу [238, с. 357].

Принагідним буде також наголосити, що вживання у сімейному законодавстві (ст. 177 СК України) терміна «зобов'язані» дає підстави вважати, що СК України передбачає саме юридичний обов'язок батьків відносно дитини. У свою чергу дитина набуває певних прав стосовно батьків, [80, с. 212]. Тобто, дитина наділяється правом вимоги здійснення управління її майном, а саме: збереження майна та його використання в її інтересах.

В силу вище наведеного виникає питання, яким же чином зазначені відносини врегульовуються між вітчимом, мачухою та пасинком, падчеркою, адже згідно до закону вітчим, мачуха не наділяються відповідними правомочностями. До того ж, аналіз ст. 177 СК України вказує на невизначеність правової норми, особливо, коли управління майном малолітньої дитини припускає і вчинення рідними батьками правочинів щодо цього майна. Вбачається, що нормативні положення стосовно управління майном дитини та вчинення правочинів щодо нього в інтересах дитини не має по суті жодного правового механізму для його реалізації. А відтак, такі правочини щодо розпорядження майном малолітньої дитини будуть визнаватися недійсними, оскільки це буде суперечити вимогам СК України щодо врахування потреб та інтересів малолітньої дитини, яка може самостійно їх визначити.

З огляду на правовідносини, що досліджуються, ми припускаємо, що вітчим, мачуха, поклавши на себе обов'язок сімейного піклування і виховання також зобов'язуються і дбати про майно дитини. В цьому сенсі достатньо позитивним є досвід Чехії, де законом на батьків покладається управління майном дитини з позиції дбайливих господарів. Доходи від майна дитини

дозволено використовувати в першу чергу на її утримання і вже потім – на потреби сім'ї. Після досягнення дитиною повноліття батьки зобов'язані передати їй майно і за її вимогою протягом року з дати закінчення управління надати підсумковий звіт. Це положення не позбавляє дитину права пред'явити до батьків позов про відшкодування збитків або позов із безпідставного збагачення [256, с. 240].

На нашу думку, згадуване положення може отримати обґрунтованого застосування в сімейному законодавстві України, що надасть можливість на належному рівні забезпечити правову реалізацію відповідних майнових правовідносин щодо управління майном дитини вітчимом, мачухою. Ще більшого правового забезпечення у цих питаннях надасть і участь органів опіки та піклування.

Відповідно до СК України, управління майном малолітньої дитини у класичних відносинах між батьками та дітьми здійснюється під контролем органу опіки та піклування, враховуючи, що ч. 2 ст. 177 СК України передбачає, що батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав: укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, у тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири; видавати письмові зобов'язання від імені дитини; відмовлятися від майнових прав дитини. Дозвіл на вчинення правочинів щодо нерухомого майна дитини надається органом опіки та піклування після перевірки, що проводиться протягом одного місяця, і лише в разі гарантування збереження права дитини на житло (ч. 4 ст. 177 СК України).

Окреслені питання, не перебувають і поза увагою науковців та достатньо активно обговорюються у літературі [68, с. 272-275; 93, с. 323-327], а норми, закріплені у ст. 177 СК України та ст. 32 ЦК України свідчать про поступове напрацювання надійного механізму захисту права дитини на житло.

Ч. 6 ст. 177 СК України також передбачає, що при вчиненні одним із батьків правочинів щодо майна малолітньої дитини вважається, що він діє за

згодою другого з батьків. Другий з батьків має право звернутися до суду з вимогою про визнання правочину недійсним як укладеного без його згоди, якщо цей правочин виходить за межі дрібного побутового. Відповідно, і у змішаних сім'ях дане положення закону знаходить своєї актуалізації, особливо в ситуаціях, коли рідні батьки в силу певних життєвих обставин чи трудових відносин тимчасово залишають дітей з вітчимою, мачухою.

У такому контексті достатньо вдалою є позиція І. В. Жилінкової, яка справедливо зауважує, що в тексті ч. 6 ст. 177 СК акценти мали б ставитися по-іншому. Необхідно було позначити два основні моменти: 1) батьки вирішують питання про управління майном дитини спільно; 2) батьки мають право укласти договір, в якому визначають порядок спільного управління майном дитини, роздільного управління майном дитини одним із них або передання майна дитини (частки майна) в управління іншій особі [81, с. 93]. Окреслені вченою законодавчі конструкції забезпечують надійний механізм захисту майнових прав дитини на період відсутності рідного батька чи матері.

Саме на спільності здійснення права батьків на управління майном малолітньої дитини, якщо інше не передбачено договором між ними, наголошується й у ч. 7, 8 ст. 177 СК України, які передбачають, що батьки вирішують питання про управління майном дитини спільно, якщо інше не передбачено договором між ними. Спори, які виникають між батьками щодо управління майном дитини, можуть вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Після припинення управління майном, батьки зобов'язані повернути його дитині, а також доходи, отримані від управління ним.

Досліджуючи сімейно-правовий статусу вітчима, мачухи у сімейному праві України, ми переконані, що майновий зміст прав та обов'язків вітчима і мачухи по відношенню до пасинка, падчерки слід розглядати у широкому значенні, в першу чергу, через надання утримання, тобто - забезпечення дитини необхідними першочерговими речами (продукти харчування, одяг, лікарські засоби, умови проживання), речами, необхідними для повноцінного розвитку і виховання (спортивний одяг та приладдя, музичний інструмент та інш.), кошти

(організація культурного дозвілля, оплата додаткових освітніх послуг та навчання). А з огляду на зміст сімейно-правових відносин між вітчимою, мачухою та пасинком, падчеркою, ми також припускаємо про неможливість одночасного виникнення одних й тих же прав у двох осіб одночасно (біологічних батьків та вітчима (мачухи)), оскільки зміст правового статусу вітчима, мачухи, відповідно до здійснюваної наукової розвідки якраз і передбачає покладення на себе тих фактичних батьківських прав і обов'язків, від яких відмовляються рідні батьки дитини.

Отже, дотримуючись раніше розглянутих у дисертаційному дослідженні положень щодо визначення змісту сімейно-правового статусу вітчима, мачухи, ми наполягаємо на тому, що і майнові права та обов'язки згадуваних суб'єктів повинні бути наближені до батьківських і виходити із такої правової концепції: подружжя (мати, батько + вітчим, мачуха) + дитина (рідні та (або) від попередніх шлюбів) = сім'я, а тому, майнові права та обов'язки слід розглядати не лише, як обов'язок утримувати, про що зазначено у ст. 268 СК України, а й як сукупність прав, закладених у доктрину сімейного права: право на утримання (ст. 180); право особистої приватної власності (ст. 174); право спільної сумісної власності (ст. 175); право користування майном (ст. 176); право на управління майном дитини (ст. 177); право використання доходу від майна дитини (ст. 178) [277].

Висновки до Розділу 2

Дослідження сімейно-правового статусу вітчима і мачухи, їхніх особистих немайнових та майнових прав дозволило нам сформулювати такі висновки:

1. Єдиною підставою виникнення сімейно-правових відносин за участю вітчима, мачухи є укладення між ними шлюбу за умов та в порядку, передбаченого Сімейним кодексом України. Жодна з інших підстав створення сім'ї, як от: кровне споріднення, усиновлення, прийняття дитини на виховання,

фактичне проживання однією сім'єю не призводить до виникнення сімейного правовідношення, де в якості суб'єктів виступають вітчим, мачуха.

2. Офіційного статусу «вітчим», «мачуха» набувають особи, після реєстрації ними шлюбу у встановленому законом порядку та які мають дітей від попередніх відносин, відповідно статус «пасинка», «падчерки» набувають діти у разі реєстрації їхніми батьком (матір'ю) шлюбу за умови проживання однією сім'єю.

3. Під правовим статусом вітчима, мачухи слід розуміти правовий стан особи, яка добровільно, але на визначених законом підставах, виконує функції виховання та утримання пасинка, падчерки. Правовий статус вітчима, мачухи визначається як за допомогою правових категорій, так і з урахуванням моральних засад, дотримання яких є необхідним для забезпечення пасинку, падчерці належних умов для виховання та розвитку.

4. Правовий статус вітчима, мачухи належить до категорії спеціального правового статусу особи та характеризується такими ознаками: по-перше, вітчимом, мачухою є особа, яка перебуває в зареєстрованому шлюбі з біологічним батьком (матір'ю) пасинка, падчерки, отже – це пов'язано із сімейним станом особи; по-друге, правовий статус вітчима, мачухи пов'язується із виконанням ними функцій щодо виховання та утримання дитини, з якою вони не пов'язані кровною родинністю; по-третє, такий статус зберігається за вітчимом, мачухою на період, коли вони фактично проживають з дитиною та наділені щодо неї певними правами і обов'язками; по-четверте, сімейно-правовий статус вітчима – це права і обов'язки, які включають індивідуальні якості, особисту культуру та соціальну свідомість вітчима, мачухи, що впливають на виховання пасинка, падчерки та ґрунтуються на приписах СК України, однак не обмежені ним;

5. Можливість реалізації вітчимом, мачухою особистих немайнових та майнових прав виникає з моменту реєстрації шлюбу з біологічним батьком (матір'ю) малолітньої, неповнолітньої дитини. Основним критерієм, за яким вітчим, мачуха пасинок, падчерка відносяться до членів сім'ї є: спільне

проживання, спільне виховання та утримання дітей (рідних та пасинка, падчерки).

6. Вітчим, мачуха є фактичними вихователями пасинка, падчерки, які не лише мають право брати участь у вихованні пасинка, падчерки, а на яких поширюються вимоги законодавства про права та обов'язки батьків щодо належного виховання дитини.

7. Зміст майнових прав та обов'язків вітчима і мачухи по відношенню до пасинка, падчерки слід розглядати у широкому значенні, в першу чергу, через надання утримання, тобто - забезпечення дитини необхідними першочерговими речами (їжа, одяг, медикаменти, житло), речами, необхідними для повноцінного розвитку і виховання (спортивний одяг та приладдя, музичний інструмент та інш.), кошти (організація культурного дозвілля, оплата додаткових освітніх послуг та навчання).

8. Обов'язок щодо утримання малолітніх, неповнолітніх або повнолітніх непрацездатних пасинка, падчерки, може бути покладено на вітчима, мачуху за відсутності у них осіб, на яких за законом у першу чергу покладається обов'язок утримання або ж якщо вони з поважних причин не можуть надавати такого утримання, а також за умови, що вітчим, мачухи спроможні надати таку матеріальну допомогу.

9. Вітчим, мачуха мають право здійснювати управління майном пасинка, падчерки та спрямовувати отримані доходи на їх виховання та розвиток на умовах та в порядку, визначених договором про спільне управління майном дитини з рідним батьком (матір'ю) , а у разі їх відсутності – за погодженням з органами опіки та піклування.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ ПРИВАТНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН ЗА УЧАСТЮ ВІТЧИМА, МАЧУХИ

3.1. Правові підстави та зміст участі вітчима, мачухи у захисті прав та охоронюваних законом інтересів пасинка, падчерки

Відповідно до ст. 3 Конституції України, права та свободи людини є вищою соціальною цінністю, а їх визнання, виконання та захист є обов'язком держави [131]. Цей конституційний принцип втілений та знайшов відображення і розвитку у ст. ст. 5, 7 СК України, в яких зазначено, що учасники сімейних правовідносин на власний розсуд розпоряджаються належними їм сімейними правами, у тому числі й правом на захист цих прав [277].

Вагомим здобутком нашого суспільства є те, що дитина визнана повноцінним суб'єктом права та те, що дотримання цих прав гарантується державою. При чому такі гарантії мають місце, як у сфері внутрішньосімейних відносин, так і в інших відносинах, суб'єктом яких може виступати дитина. Права дитини – є абсолютними правами. Це означає, що всі інші суб'єкти повинні дотримуватись цих прав і не порушувати їх під загрозою бути притягнутим до відповідальності.

З точки зору правового статусу дитини, вірним є твердження Є. М. Ворожейкіна про те, що неповнолітні діти особливі суб'єкти сімейних правовідносин. У сфері сімейних правовідносин вони мають різні права, але не завжди здатні їх самотійно реалізувати. Здійснення і захист покладається на дорослих суб'єктів [21, с. 15].

З правової точки зору, реалізація сімейних прав - це дії дитини і (або) її законних представників, що полягають в розпорядженні належними їй по закону правами (юридичними можливостями) у відповідності з їхнім призначенням та з дотриманням прав і законних інтересів інших осіб на свій і

(або) розсуд законних представників, який визначається інтересами дитини. На нашу думку, таке трактування реалізації сімейних прав дитини має право на існування. Реалізація сімейних прав включає в себе форму, способи, засоби, межі і інші явища юридичного та фактичного порядку. Зміст поведінки дітей та законних представників як осіб, що приймають участь в реалізації прав дітей, складають сімейні права дитини, а також права та обов'язки батьків (осіб, що їх замінюють). Особливості реалізації прав дитини полягають у тому, підкреслює Ю. Ф. Беспалов, що поряд з нею в розпорядженні її правами приймають участь законні представники або установи, на які законом покладений обов'язок по охороні її прав [23, с. 32].

На сьогоднішній день права дитини закріплені не тільки нормами національного законодавства (Конституція України, Сімейний кодекс, Закон України «Про охорону дитинства» тощо), а й нормами міжнародного права (в першу чергу Конвенція ООН про права дитини).

Так, дитині гарантовано: право на належне батьківське сімейне виховання (виникає в силу народження і з моменту народження; за своєю природою схоже з правом на ім'я, громадянство. Реалізація цього права специфічна – неможлива без встановлення батьківських прав, зміст яких аналогічний змісту, покладених на них обов'язків по вихованню; право на життя та охорону здоров'я; право на ім'я та громадянство; право на достатній життєвий рівень; право на вільне висловлювання думки та отримання інформації; право на захист від усіх форм насильства; право на житло; право на освіту та ін. Крім того, дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків; дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій. Якщо дитині виповнилося 14 років вона має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду.

Чинне законодавство оперує не лише поняттям «право дитини», воно визначає іще один напрям діяльності батьків, інших осіб, задіяних у процесі виховання. Всі дії, які вчиняються названими особами повинні відповідати

інтересам дитини. Про «інтереси» дітей йдеться в ряді важливих, з точки зору регульованих відносин, актах законодавства. Зокрема, така норма закріплена Сімейним кодексом України, ЗУ «Про охорону дитинства», ЗУ «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та в багатьох інших.

Можна з упевненістю сказати, що право та інтерес дитини є певним індикатором, який визначає сферу діяльності батьків, сферу відповідальності батьків та інших осіб, які порушують права та інтереси дитини.

В юридичній літературі питанню щодо тлумачення поняття «інтереси дитини» приділено значної уваги. Основним, що виділяється доктриною є те, що, по-перше, батьки, особи, які їх замінюють, реалізуючи свої повноваження, тим самим забезпечують у матеріальному виразі інтереси дітей, задовольняючи їх потреби; по-друге, інтереси дітей є умовою належного виконання батьками своїх обов'язків щодо них; по-третє, інтересами дитини буде все те, що сприяє їх становленню та розвитку.

Законний інтерес – це в певному ступені гарантований державою простий юридичний дозвіл, який відображається в об'єктивному праві або впливає із його загального змісту, і який полягає в намаганні суб'єкта користуватися конкретним соціальним благом, а також в деяких випадках звертатися за захистом до компетентних органів з метою задоволення своїх потреб, що не суперечать потребам суспільним [225, с. 375].

На думку, В. О. Рясенцева, під інтересами дитини слід розуміти її здоров'я, нормальний фізичний і психічний розвиток, виховання в ній таких якостей, які вимагаються від нового громадянина; в поняття інтересів включаються і належні матеріально-побутові умови життя дитини [244, с.153]. Л. А. Савченко, під інтересами дітей розуміє інтереси їх правильного виховання, турботи про їх фізичний розвиток та навчання, підготовку до суспільно-корисної праці, формування з них гідних громадян [275, с.136]. Слід погодитись і з Є. М. Ворожейкіним, який стверджував, що інтереси дитини не є раз і назавжди визначена категорія. Зміст даного поняття постійно змінюється. Він залежить від віку дітей, від стану їх розвитку. На його думку «здійснення

прав не в суперечності з інтересами дитини включає два критерії: об'єкт – співпадіння інтересів неповнолітнього з інтересами суспільства,; суб'єкт – відображає у змісті інтересу особисті якості індивіда» [21, с. 16].

Зрозуміло, що дитина в силу віку та психічного розвитку (природні показники) може не розуміти значення свого інтересу, своїх потреб, але це зовсім не означає, що інтересами таких дітей можна нехтувати. Як слушно зазначає В. О. Рясенцев, визнання існування інтересів дитини зовсім не передбачає обов'язковості усвідомлення їх (інтересів) самою дитиною [244, с.153]. Інтерес дитини, яка є неповнолітнім суб'єктом правовідносин, характеризується тим, що він не усвідомлений самим суб'єктом, оскільки в силу неповноліття дитина іще не здатна до оцінки своїх вчинків. Більше того він (інтерес дитини) може бути взагалі неправильно сприйнятий неповнолітнім суб'єктом. Відповідно поняття інтерес дитини формується самими батьками. Батьки в свою чергу, повинні самотійно виявити інтерес дитини, визначити його і забезпечити свою поведінку з урахуванням його характеру і змісту [46, с. 180]. З цим важко не погодитись, оскільки такий стан речей впливає з того, що дитина іноді не в змозі оцінити тих благ, які встановлені і гарантовані їй державою. Наприклад, збереження за дитиною, над якою встановлено опіку не припиняє права дитини на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати (ч. 2 ст. 247 СК), здійснення контролю органами опіки та піклування за цільовим витрачанням аліментів (ст.186 СК), збереження дитиною правового зв'язку у разі її усиновлення з родичами померлого батька (визнаного недієздатним) (ч. 2 ст. 232 СК) тощо.

Встановлення законом вимоги про здійснення батьківських прав та обов'язків в інтересах дитини, не передбачає жодних винятків, при яких інше здійснення могло б бути виправданим. Але в той же час, в розпорядженні батьків залишається можливість вибору способів здійснення прав з таким розрахунком, щоб не порушуючи інтересів дитини, врахувати належним чином і свої батьківські інтереси.

Суб'єктивний момент (усвідомлення дитиною своїх потреб, і відповідність їх своїм інтересам) відіграє важливу роль при вирішенні питання щодо місця проживання дитини. Відповідно до ч. 1 ст. 161 СК України, під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруть до уваги, крім ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, віку та стану здоров'я дитини, ще і особисту прихильність дитини до кожного з них. Особливо важливим вирішення цього питання є в тих випадках, коли обоє з батьків належним чином виконували свої батьківські обов'язки і до обох батьків дитини ставиться з прихильністю. Вважається, що дитина, яка досягла 14 років спроможна самотійно усвідомлювати свої інтереси, і тому законом встановлено, що у разі окремого проживання батьків, місце свого проживання вирішується нею самою (ч. 3 ст. 160 СК). З'ясування думки дитини також є обов'язковим при вирішенні питань, пов'язаних із її вихованням.

Таким чином, інтереси дітей, є тією обставиною, яка визначає загальний напрямок діяльності батьків щодо здійснення своїх прав та виконання обов'язків. Інтереси дітей – є критерієм, яким повинні керуватися батьки, тим більше, що на цьому наполягає закон.

Такими є загальні засади щодо необхідності дотримання прав та інтересів дитини батьками та іншими суб'єктами виховання.

Висвітлюючи питання щодо особистих немайнових права вітчима, мачухи, нами обґрунтовано, що вітчим, мачуха, укладаючи шлюб та здійснюючи фактичне виховання пасинка, падчерки, беруть на себе увесь комплекс батьківських повноважень, визначених Сімейних кодексом України, іншими актами сімейного законодавства. Отож, одним із повноважень вітчима, мачухи може бути – здійснення захисту особистих немайнових та майнових прав та інтересів пасинка, падчерки.

Дитина, як суб'єкт права, наділена рядом особистих немайнових прав та майнових прав, які у визначених ситуаціях, можуть бути порушені з боку інших осіб. Порушення права в цьому випадку виступає тим фактом, що породжує

відносини, направлені на захист порушеного особистого чи майнового права [78, с. 90].

Варто зазначити, що доктрина цивільного права розрізняє поняття охорони та захисту суб'єктивних прав. Так, В. О. Тархов вважає, що правова охорона існує постійно, має своєю метою забезпечення прав та запобігання їх порушенню. Захист, на відміну від охорони, використовується в разі порушення права, погрози його порушення або оспорування такого права [287, с. 259-260]. О. П. Сергєєв пропонує розглядати поняття охорони права в широкому та вузькому сенсі. На його думку, охорона права в широкому сенсі включає в себе міри не тільки правового, а й економічного, політичного, організаційного та іншого характеру, які спрямовані на створення необхідних умов для здійснення суб'єктивних прав. У вузькому сенсі під охороною розуміються передбачені законом міри, направлені на поновлення або визнання права, а також на захист цих прав у разі їх порушення чи оспорування [54, с. 240.] М. С. Малєїн розрізняв поняття охорони та поняття захисту. На його думку, охорона включає в себе всі юридичні правила, що стосуються певного блага. Під захистом він розумів міри, передбачені законом на випадок порушення права [72, с. 18-19]. Як бачимо, поняття «охорона» та «захист» є взаємопов'язаними, але не тотожними поняттями.

В контексті даного дослідження під захистом ми пропонуємо розуміти встановлені законом способи, спрямовані на відновлення порушеного чи оспоруваного права. Під захистом прав та інтересів пасинка, падчерки слід розуміти правомірні дії вітчима, мачухи, які здійснюються шляхом звернення до юрисдикційної або неюрисдикційної форми захисту з використанням визначених законом способів захисту. Під способами захисту суб'єктивних цивільних прав розуміються закріплені законом матеріально-правові засоби примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспоруваних) прав.

Відповідно до ст. 16 ЦК України способами захисту цивільних прав та інтересів можуть бути: визнання права; визнання правочину недійсним;

припинення дії, яка порушує право; відновлення становища, яке існувало до порушення; примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення; припинення правовідношення; відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди; визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб [298].

Ст. 18 СК України до способів захисту сімейних прав та інтересів віднесено: встановлення правовідношення; примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; припинення правовідношення, а також його анулювання; припинення дій, які порушують сімейні права; відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; відшкодування матеріальної та моральної шкоди; зміна правовідношення; визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [277].

Отже, захищаючи права та законні інтереси пасинка, падчерки вітчим, мачуха можуть звернутися до будь-якого із визначених законом способів захисту цивільних та сімейних прав.

Інше питання – на яких правових засадах вони можуть здійснити такий захист. Відповідь, у принципі, не передбачає довгих пошуків, адже в цивільному та в цивільному процесуальному праві існує інститут представництва.

Права та обов'язки батьків, а отже і вітчима або мачухи, не зводяться лише до вчинення тих дій, які безпосередньо можуть підпадати під ознаки виховного процесу, спрямованого на формування повноцінної особистості дитини. Такої ж мети можна досягнути і іншими діями, зокрема і тими, які дають зрозуміти дітям (пасинку, падчерці), що вітчим, мачуха відстоюють їхні права, чи це образа з боку будь-якої сторонньої особи (самозахист) чи, наприклад, пред'явлення позову до суду про визнання дитини як обов'язкового

спадкоємця тощо. Іншими словами вітчим, мачуха повинні вживати будь-яких заходів для того, щоб забезпечити охорону, недоторканість особистих, майнових прав падчерки (пасинка), їх інтересів, поки вони не досягнуть того ступеню фізичної і духовної зрілості, з якою закон пов'язує повну самостійність людини. Саме так, зазначає О. М. Нечаєва, повинно тлумачитися право вітчима, мачухи на захист дитини, з матір'ю (батьком) якої їх пов'язують сімейні відносини [190, с. 34], і ми не бачимо підстав спростовувати таке твердження. Тобто, з обов'язків по вихованню, безпосередньо впливають і обов'язки вітчима, мачухи щодо захисту прав та інтересів падчерки (пасинка), в силу чого, вітчим, мачуха, поряд з рідним батьком (матір'ю) в першу чергу є особами, на яких покладається захист та представництво прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх дітей. При цьому, як вірно зауважує Є. М. Ворожейкін, «захист не передбачає дій як лише наслідку порушення прав дитини. Навпаки, основне завдання щодо захисту прав та інтересів дітей повинно зводитись до запобігання порушення цих прав та інтересів» [47, с.192-193].

Очевидним є факт, що особливою категорією повноважень вітчима (мачухи), в загальній системі виконання сім'єю своїх функцій, є захист прав та інтересів дітей – падчерки (пасинка) поза сім'єю [105, с.74]. З цієї точки зору уявляється справедливим твердження, що «право на представництво, яке входить до змісту ряду сімейних правовідносин і нерозривно пов'язане з обов'язками батьків, усиновлювачів, опікунів, по захисту прав та інтересів дітей, реалізується за межами цих відносин – у сфері цивільного обороту, по відношенню до третіх осіб, тобто в рамках зовнішніх цивільно-правових відносин представництва в якості повноваження, заснованого безпосередньо на законі (повноваження батьків) або адміністративному акті (повноваження усиновлювачів, опікунів)» [184, с. 63]. Покладення на батьків, а отже, і вітчима, мачуху обов'язку захищати права та інтереси падчерки (пасинка) обумовлено тим, що останні обмежені (в силу віку, а відповідно і розвитку) у можливості самостійного здійснення і захисту своїх прав та інтересів. Але навіть у тих

випадках, коли діти, відповідно до закону наділені правом самостійного захисту своїх прав та інтересів, вітчим, мачуха не позбавляються такого права і можуть звернутися за захистом прав та інтересів пасинка, падчерки до компетентних органів [116, с. 93].

Традиційно в науці цивільного права, представництвом вважається правовідношення, відповідно до якого одна сторона (представник) на підставі набутих нею повноважень виступає і діє від імені особи, яку представляє, створюючи, змінюючи або припиняючи безпосередньо для неї цивільні права та обов'язки [88, с. 225].

З точки зору цивільного процесуального права, представництво в цивільному процесі — це процесуальна діяльність, яка відбувається у межах правовідношення між представником та судом, однієї особи (представника) від імені та в інтересах іншої особи (яка бере участь у справі), що здійснюється з метою захисту та охорони прав, свобод та інтересів у суді особи, яку представляють, і надання допомоги суду в установленні дійсних прав і обов'язків осіб, які беруть участь у справі [299, с. 211].

Залежно від підстав (юридичних фактів), з наявністю яких закон пов'язує виникнення правовідносин представництва, виділяють два його види - законне (обов'язкове) та добровільне (договірне).

Батьки є законними, тобто уповноваженими уже в силу свого правового статусу, представниками своїх неповнолітніх дітей і виступають по відношенню до будь-яких інших осіб без особливих на те повноважень [99, с.258]. Як уточнюють В. П. Маслов та О. О. Пушкін, батьки є природніми опікунами (піклувальниками) дітей, і діючи в якості таких, вони одночасно є і законними представниками, представництво яких не потребує спеціального оформлення повноважень [163, с.137]. Розглядаючи питання щодо такого виду судового представництва, Г. П. Осокіна, називає його законним тому, що «той, кого представляють, в силу різноманітних причин не в змозі самостійно обрати собі представника. У зв'язку з чим представника визначено законом» [202, с.43]. Я. М. Шевченко також наголошує, що батькам надані широкі права щодо

дітей, тому в законі визначено, що батьки здійснюють захист прав та інтересів своїх неповнолітніх дітей і виступають як їх законні представники в усіх установах без особливих на те повноважень. У разі, якщо неповнолітнім укладено шлюб, він стає повністю дієздатним і здійснює захист своїх прав самостійно [314, с. 61]. Таким чином, для того, щоб представляти інтереси дитини, батькам особливих повноважень не потрібно, оскільки вони є представниками дитини уже в силу походження останніх.

Щодо другого виду представництва – добровільного (договірного), то воно визначається як правовідношення, в основі якого лежить погоджене волевиявлення представника і особи, яку він представляє [88, с. 232].

Зважаючи на наведені поняття представництва, можна стверджувати про неможливість здійснення договірної представництва вітчимою, мачухою щодо пасинка, падчерки. І ось чому. Договірне представництво передбачає укладення відповідного договору (або видачу довіреності) з особою, інтереси якої має представляти (захищати) представник. В нашому випадку - такою стороною є пасинок, падчерка, які в силу свого віку чи стану психічного здоров'я не можуть вчиняти подібні дії, а отже це унеможлиблює в цілому виникнення представницьких відносин.

З позицій чинного законодавства, представництво вітчима, мачухи не підпадає і під ознаки законного, оскільки відсутня єдина, по суті, кваліфікаційна ознака – походження дитини від даних осіб, а також відсутній документ, який би підтверджував наявність факту усиновлення, опіки чи піклування, створення прийомної сім'ї тощо.

Однак, ми категорично не погоджуємося, що така ситуація відповідає реальному стану речей, і не може бути змінена тим же законом. На сьогоднішній день потрібним є закріплення в законодавстві як поняття законного представника малолітніх, неповнолітніх пасинка, падчерки, так і доповнення переліку осіб, які можуть бути представниками дитини такими суб'єктами сімейно-правових відносин як вітчим, мачуха. Законодавче закріплення таких позицій, в першу і дуже важливу чергу, обумовлене тим, що представництво

дитини та захист її прав та законних інтересів – нерозривно пов'язані між собою явища. Вкрай важливо також усвідомлювати, що не завжди той із батьків, хто проживає із дитиною може в силу різноманітних життєвих обставин, здійснити захист своєї дитини [109, с. 202]. До того ж, можуть мати місце випадки, коли інший з батьків дитини (біологічний батько чи мати) взагалі не приймають участі у вихованні та утриманні дитини, місце його знаходження не відоме, або ж коли він (вона) позбавлений (позбавлена) батьківських прав. Представництво виявляється не можливим, бо не має суб'єкта, який би по закону взяв на себе такі функції, або ж він позбавлений законом на здійснення таких правомочностей щодо дитини (рішення суду про позбавлення батьківських прав). Заслуговує на увагу думка О. М. Пономаренка, який відносить вітчима, мачуху до представників другого рівня, які можуть здійснювати представництво тільки «при нездійсненні своїх повноважень представниками першого рівня» [212, с. 116]. Очевидно представниками першого рівня, автор називає рідних батьків дитини.

Ми повністю погоджуємося із точкою зору Д. Г. Попової, яка слушно вказує, що поняття законного представника та спеціального правового статусу представника не є тотожними. Оскільки в першому випадку він здійснює відповідні дії від власного імені, а в другому випадку – в матеріальних і процесуальних відносинах набуває самостійного статусу [214, с. 299].

Отже, в силу того, що законне представництво малолітнього, неповнолітнього фактично встановлюється, є потреба в легальному визначенні цього поняття в нормах матеріального та процесуального права. Ми вважаємо, законним представником малолітніх, неповнолітніх пасинка, падчерки слід вважати осіб, які наділені сімейно-правовим статусом вітчима, мачухи, і на яких за законом покладені спеціальні права (обов'язки) щодо представництва та захисту прав та охоронюваних законом інтересів пасинка, падчерки у всіх органах, установах, організаціях, у відносинах з будь-якими фізичними чи юридичними особами, в тому числі в судах, і на яких у випадках та в порядку, встановлену законом, покладено повну чи субсидіарну майнову

відповідальність за правочини, укладені малолітніми, неповнолітнім, а також за шкоду, завдану малолітніми, неповнолітніми пасинками, падчерками третім особам.

З огляду на це, питання щодо закріплення за вітчимом, мачухою спеціального правового статусу законного представника пасинка, падчерки є важливим, навіть, спочатку з практичного боку, а потім уже з – теоретичного.

Як бачимо, спеціальний правовий статус законного представника тісно пов'язаний зі сімейно-правовим статусом вітчима, мачухи як батьків та осіб, що їх замінюють і набуває самостійного значення в матеріальних та процесуальних відносинах. До спеціального правового статусу можуть бути включені: спеціальна правоздатність, спеціальні права та обов'язки, відповідальність представника, які реалізуються в матеріальних та процесуальних відносинах представництва, а також у відносинах, які не охоплюються відносинами представництва.

Отже, ми вважаємо, що для здійснення представництва прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх пасинка, падчерки вітчим, мачуха повинні бути наділені спеціальним правовим статусом, який дозволить їм виступати представниками в конкретному правовідношенні. Коли мова йде про здійснення представницьких повноважень у суді, спостерігається деяке змішування двох процесуальних статусів – законного і судового представника. Тому, вітчим, мачуха можуть виступати в якості заінтересованих осіб, тим більше така категорія визначена чинним ЦПК України.

Ст. 262 СК України прямо вказано, що мачуха, вітчим мають право на самозахист пасинка, падчерки та мають право звернутися за захистом прав та інтересів пасинка, падчерки до органу опіки та піклування або до суду без спеціальних на те повноважень [277].

Таким чином, сам закон називає принаймні два легальних способи захисту вітчимом, мачухою прав та законних інтересів пасинка, падчерки – самозахист та звернення до органів опіки та піклування, суду.

Варто визнати, що доктрина цивільного та сімейного права представлена значною кількістю доробок, присвячених визначенню поняття та змісту самозахисту, як способу захисту суб'єктивних прав та охоронюваних законом учасників цивільно-правових та сімейно-правових відносин.

Так, зокрема В. П. Грибанов вважає, що застосування самозахисту має місце лише у позадоговірних відносинах [57, с. 209]. М. І. Брагінський під самозахистом розуміє дії, спрямовані на захист цивільних прав як у позадоговірних, так і в договірних відносинах [37, с. 225-227]. Самозахист цивільного права, на думку Д. В. Горбася, – це самостійне вчинення уповноваженою особою відповідних дій, спрямованих на припинення порушення та поновлення порушеного суб'єктивного цивільного права, без звернення до компетентних державних органів із вимогою про захист [297, с. 225].

Аналізуючи загальні способи захисту цивільних прав, Д. В. Мікшис називає три основні підходи до визначення сутності самозахисту, які вироблені цивілістичною доктриною. Зокрема, це так званий «фактичний» підхід, за якого самозахист видається можливим лише у стані необхідної оборони та крайньої необхідності; «юридичний» підхід, змістом якого є можливість застосування заходів оперативного впливу в договірних відносинах; «змішаний», який об'єднує усі існуючі дії, спрямовані проти порушення цивільних прав [168, с.40].

Л. І. Ляшевська та О. В. Хлистун, розглядаючи питання щодо правової природи самозахисту, розглядають його як дії фактичного та/або юридичного характеру із визначеними межами реалізації, що вчиняються з метою протидії наявному правопорушенню чи недопущенню його вчинення в майбутньому, його припинення та/або ліквідації його наслідків, власними зусиллями управненої особи стосовно належного їй суб'єктивного цивільного права чи законного інтересу (у відносних або абсолютних правовідносинах) або суб'єктивного цивільного права чи законного інтересу інших учасників

правовідносин (у абсолютних правовідносинах), і порушення меж вчинення яких є підставою для відповідальності суб'єктів їх здійснення [155, с. 113].

Класик українського сімейного права З. В. Ромовська, під самозахистом розуміє застосування уповноваженою особою у встановлених законом випадках заходів примусового характеру без втручання державних та громадських органів [234, с. 32–33]. Представниця зарубіжної доктрини сімейного права - О. М. Нечаєва визначає самозахист як особливу реакцію індивіда на порушення своїх прав. Тобто його сутність полягає у здійсненні суб'єктом права вольового акту, який вказує на те, що він має намір себе захищати [188, с. 26].

Предметно досліджуючи питання щодо самозахисту особистих немайнових прав інших членів сім'ї та родичів, І. Л. Сердечна, визначає самозахист особистих немайнових прав інших членів сім'ї та родичів як фактичні дії баби, діда, прабаби, прадіда, брата, сестри, мачухи, вітчима, особи, яка взяла дитину у свою сім'ю, які мають неюрисдикційний характер, спрямовані на захист порушеного права або усунення загрози такого порушення, вчинені відповідно до чинного законодавства. Названа авторка також пропонує виділити два способи здійснення права на самозахист іншими членами сім'ї та родичами: 1) право інших членів сім'ї та родичів на самозахист свого суб'єктивного права; 2) право інших членів сім'ї та родичів на самозахист права іншої особи, оскільки вважає, що інші члени сім'ї та родичі здійснюють право на самозахист не лише щодо свого суб'єктивного права (наприклад, на спілкування з онуками), а також щодо прав онуків, інших осіб (наприклад, на належне утримання та догляд). Ознаками самозахисту особистих немайнових прав інших членів сім'ї та родичів є такі: це завжди правомірне діяння особи; здійснюється виключно шляхом активної поведінки; право на самозахист дитини здійснюється іншими членами сім'ї та родичами, незалежно від того, чи мають змогу батьки або інші особи, в сім'ї яких вона проживає, здійснити це право; під час здійснення права на самозахист дитини іншими членами сім'ї та родичами враховується її вік; самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам

суспільства; самозахист не передбачає звернення суб'єкта за допомогою до компетентних органів [265, с. 125].

Б. К. Левківський, аналізуючи окремі аспекти захисту дитини, самозахист у широкому розумінні визначає як активну дію уповноваженої особи у межах чинного законодавства, спрямовану на припинення або зміну правовідносин, з урахування позиції залежної (зацікавленої) особи з метою захисту своїх або/ її прав та законних інтересів [149, с.142].

Вірною, з точки зору правової кваліфікації є і тлумачення поняття «самозахист» О. В. Некрасовою, яка вказує, що самозахист – це здійснення особою дій з метою припинення порушення прав і дії, спрямовані на відновлення своїх прав. При цьому можливий самозахист не лише сімейних прав, але і охоронюваних законом інтересів [186, с. 57]. Заслуговує на увагу і думка О. В. Каймакової, яка визначає самозахист як можливість уповноваженої особи використовувати дозволені законом способи примусового впливу на правопорушника та примирні процедури погоджувального характеру, спрямовані на припинення можливого правопорушення прав і виникнення сімейно-правового спору, а також захищати належні їй права власними діями фактичного характеру [101, с. 9].

Фактичними і юридичними діями характеризує самозахист і О. В. Некрасова [186, с.38]. В цьому випадку можна погодитись із даною точкою зору, адже таке розуміння самозахисту повністю відповідає змісту ч. 2 ст. 19 ЦК України, згідно з якою способи самозахисту можуть встановлюватись договором або актами цивільного законодавства. Крім того, ч. 2 ст. 19 ЦК України визначені критерії, за якими певна дія, яка не суперечить закону чи моральним засадам суспільства, може вважатися способом самозахисту, а саме: відповідність до змісту порушеного права; відповідність до дії, якою порушене право; співмірність з наслідками порушення права [298].

З точки зору М. А. Геворгян, самозахист сімейних прав – це дії, спрямовані на недопущення чи на припинення порушення всупереч волі порушника. Автор також вважає, що правову категорію «самозахист» слід

розглядати як конкретний інститут, який має свій правовий режим, свою визначену систему засобів, способів здійснення суб'єктом захисту своїх прав у випадку їх порушення чи загрози такого порушення [49, с. 7].

Предметом обговорень в наукових колах є і питання щодо способів здійснення самозахисту сімейних прав. Так, наприклад, О. А. Душкіна, в якості способу самозахисту в сімейному праві називає міру впливу компетентної особи, спрямовану на відновлення порушеного права, припинення дій по його порушенню чи на визнання оспорюваного права шляхом застосування до порушника встановлених законом несприятливих для нього наслідків [70, с. 14].

В. Д. Шалонін визначає самозахист як здійснення особою дій з метою припинення порушення прав і дій, спрямованих на поновлення своїх прав. При цьому, зауважує автор, способи самозахисту повинні бути співмірними порушенню та не виходити за межі дій, необхідних для його припинення [311, с. 267].

Деякі науковці вважають, що саме поняття самозахисту передбачає можливість уповноваженої особи використовувати дозволені законом способи примусового впливу на правопорушника, захищати свої права власними діями фактичного порядку [245, с. 148]. Інші під самозахистом сімейних прав розуміють можливість звертатися до будь-якого компетентного органу за захистом сімейного права, а у деяких, передбачених законом випадках, можливість особи самотійно власними діями захищати належне їй право [64, с. 182]. Так, наприклад, М. С. Іванова під правом на захист розуміє сукупність передбачених законодавством дій (процесуальних, адміністративних, фактичних), які спрямовані на усунення загрози порушення, на поновлення оспорюваного, порушеного права та інтересу. При цьому, під захистом, авторка, пропонує розуміти комплекс передбачених законом заходів щодо визнання і поновлення сімейних прав, припинення правопорушення та застосування до порушників сімейно-правових санкцій, а також механізм реалізації цих заходів [98, с. 101].

Л. М. Пчелінцева визначає способи захисту сімейних прав, як закріплені матеріально-правові міри примусового характеру за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на правопорушника [227, с. 79]. На її думку, способи захисту сімейних прав визначаються специфікою права і характером порушення та вказуються в конкретних нормах. Тому носій порушеного сімейного права може скористатися не будь-яким, а цілком конкретним способом, передбаченим у сімейному законодавстві [227, с. 69-70]. Н. М. Опольська поділяє способи захисту прав та свобод дитини на державно-правовий захист та захист громадянським суспільством. Державно-правовий захист, в розумінні автора, це діяльність органів, посадових осіб, батьків або самої дитини, спрямована на відновлення порушеного права, припинення правопорушення, відшкодування завданої шкоди. Характерними ознаками такого способу є: існує до досягнення дитиною повноліття; виникає після порушення (оскарження) права дитини; визначає засоби захисту; закріплений у нормах права; має регулятивний, карально-відновлювальний характер; виводить права дитини із площини декларативних у площину реальних. Захист громадянським суспільством – це діяльність усього суспільства, недержавних організацій, зумовлена необхідністю захисту потреб та інтересів дитини. Ознаками такого способу захисту є: існує разом з державно-правовим; передбачає утвердження непорушності прав та свобод дитини у суспільній свідомості; може здійснюватися як в юрисдикційній так і в неюрисдикційній формах; передбачає захист як визнаних прав дитини, так і формально не закріплених (моральних) прав; є важливим стимулом удосконалення забезпечення прав та свобод дитини державно-правовими інститутами, силою впливу соціальних суб'єктів [199, с. 14].

І. В. Апопій до способів захисту сімейних прав відносить самозахист, судовий захист, захист органами опіки та піклування, захист, що здійснюється прокурором та нотаріусом [7, с. 32-34]. А. О. Негода до способів самозахисту відносить: фактичні дії (необхідна оборона і крайня необхідність); фактичні дії

та утримання; заходи оперативного впливу; фактичні дії та заходи оперативного впливу; фактичні заходи, заходи оперативного впливу та притримання [185, с. 392]. Однак, наведена класифікація способів захисту видається дещо сумнівною, адже в одному випадку автор називає утримання, а в іншому притримання, і на наш погляд не може бути застосована до сімейних відносин.

Більш прийнятною уявляється класифікація способів самозахисту, запропонована І. А. Кондраковою. Автор пропонує поділити їх за спрямованістю на такі види: способи самозахисту, спрямовані забезпечення недоторканості права; способи захисту, спрямовані на припинення порушення права; способи захисту, спрямовані на відновлення порушеного права чи компенсацію шкоди, завданої порушенням права [128, с. 51].

Щодо законодавчого закріплення поняття самозахисту, то воно визначене ст. 19 ЦК України, як застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства [298].

Отже, способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. У зв'язку з цим заслуговує на підтримку думка Л. О. Золотухіної, яка вказує, що можливість звертатися за захистом у випадку порушення не тільки прав, а й законних інтересів – гарантія, яка забезпечує здійснення останніх [95, с. 109].

До ознак самозахисту відносять наступне: самозахист здійснюється у односторонньому порядку у випадку порушення суб'єктивного права або реальної загрози його порушення; конкретний спосіб самозахисту має бути передбачений в законі; направленість самозахисту на припинення порушення, ліквідацію його причин, забезпеченість недоторканості права; можливість оскарження до компетентних органів дій особи, яка здійснює самозахист; здійснення самозахисту лише у формі дії.

Такими є загальнотеоретичні засади визначення поняття самозахисту, як способу захисту прав та охоронюваних законом інтересів учасників сімейно-правових відносин.

Аналіз правничої літератури дозволив нам сформулювати висновок, що при здійсненні самозахисту, права та інтереси дитини, повинні бути пріоритетними. Даний принцип простежується в більшості норм Сімейного кодексу України, повністю відповідає Конституції України та Концепції державної сімейної політики [132], іншим нормативно-правовим актам у сфері сімейних відносин та виражається, наприклад, у таких принципах, як пріоритетність інтересів дітей, забезпечення достатнього життєвого рівня, захист від усіх форм насильства та б. ін.

У зв'язку з цим, ми погоджуємося із точкою зору О. О. Григорова, який наполягає, що принцип «захисту інтересів дітей» є основним принципом, який повинен враховуватися при здійсненні самозахисту, щоб він не переріс в «самоправство» чи «зловживання правом», що є караним діянням [59, с. 240].

На підставі викладеного вище, нами сформульовані такі дефініції.

Під самозахистом у сімейному праві пропонується розуміти дозволена законом правомірну поведінку управненої особи, спрямовану на захист порушених (оспорюваних) прав та охоронюваних законом інтересів учасників сімейних правовідносин, яка виступає додатковою гарантією стабільності дотримання прав та сприяє їх належній реалізації.

Здійснення самозахисту вітчимою, мачухою – це допустимі та необхідні дії юридичного та фактичного характеру, які вчиняються ними щодо захисту особистих немайнових та майнових, в тому числі спадкових, житлових, пенсійних та інших прав пасинка, падчерки без спеціальних повноважень, в силу сталого, реально існуючого між ними сімейно-правового зв'язку, що виник на підставі шлюбу з рідним батьком (матір'ю) дитини [114, с. 159].

Крім визначення способів захисту сімейних прав потребує з'ясування і питання в якій формі такий захист може бути здійснений.

В науковій літературі виділяють дві основні форми захисту прав членів сім'ї, а саме, юрисдикційну та неюрисдикційну. На думку А. М. Кожухаря, основна відмінність між ними полягає в тому, що захист прав та інтересів в юрисдикційній формі здійснюється різними державними та громадськими органами, з притаманним кожному з них процесуальним або процедурним режимом діяльності, в той же час як захист шляхом неюрисдикційної форми протікає в межах спірного (безспірного) правовідношення і втілюється в життя самими сторонами, що беруть у ньому участь [126, с. 13].

До юрисдикційної форми захисту прав відносять діяльність уповноважених державою органів із захисту порушених прав або прав, що оспоруються. Уповноваженими органами можуть бути суд, прокуратури, органи опіки та піклування, органи внутрішніх справ (нині – Національна поліція України – А. К.), державні органи реєстрації актів цивільного стану, нотаріус тощо [151, с. 40]. Подібної точки зору дотримуються і В. П. Мироненко та С. А. Пилипенко [169, с. 92]. В межах юрисдикційної форми захисту сімейних прав, Л. М. Пчелінцева виділяє загальний (судовий) та спеціальний (адміністративні міри захисту сімейних прав) порядки [227, с. 43]. Н. Ф. Звенигородська вважає, що в рамках юрисдикційної форми захисту можна виділити: загальний (судовий), спеціальний (звернення до адміністративних органів) та альтернативний (наявність у суб'єктів вибору звернення чи до судових чи до адміністративних органів) порядки [92, с. 18]. О. В. Феоктистов виділяє наступні форми захисту сімейних прав: судову, адміністративну і самозахист, вказуючи при цьому, що громадяни для захисту своїх прав можуть одночасно використати декілька форм захисту [295, с. 4].

На думку деяких учених, оптимальною є класична дихотомія: юрисдикційна та неюрисдикційна форми. При цьому, автори стверджують, що механізм захисту сімейних прав на рівні юрисдикційної форми є сукупністю способів захисту порушених чи тих, що перебувають під загрозою порушення та інструментів їх реалізації, передбачених чинним законодавством – засобів захисту (наприклад, для судового захисту – позовна заява, зустрічний позов,

визнання позовних вимог тощо) [139, с. 96]. Ми згодні з подібною точкою зору, оскільки такий підхід уявляється доволі нескладним, і відповідно найбільш прийнятним для загального застосування в правозастовчій практиці. Він дозволяє розкрити особливості правової природи сімейно-правового захисту, його матеріально-процесуальну сутність.

Щодо неюрисдикційної форми, то тут слід вказати, що позиції науковців є одноставними, оскільки ключовою ознакою такої форми виступає вчинення дій захисного характеру. Так, І. В. Жилінкова вважала, що під неюрисдикційною формою захисту необхідно розуміти дії фактичного характеру, які учасник сімейних відносин вчиняє для захисту свого права та інтересу, або права та інтересу іншої особи без звернення до відповідних юрисдикційних органів [81, с. 40]. Подібне визначення неюрисдикційної форми захисту сімейних прав наведене і В. П. Мироненко [169, с. 95]. Зарубіжна доктрина теж стоїть на позиції, що неюрисдикційна форма захисту – це дії громадян і організацій щодо захисту прав та охоронюваних законом інтересів, які здійснюються ними самостійно, без звернення до компетентних органів за допомогою [227].

Таким чином, можна зробити висновок, що доктриною визначено дві форми захисту прав та охоронюваних законом інтересів – юрисдикційну та неюрисдикційну, які об'єднані спільною метою – припинити порушення і захистити право.

Ст. 262 СК України встановлено, що мачуха, вітчим мають право звернутися за захистом прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних, пасинка, падчерки до органу опіки та піклування або до суду [277]. З такою ж метою вітчим, мачуха можуть звернутися до органів прокуратури, нотаріальних органів, освітніх закладів, інших компетентних органів державних органів влади.

Не можна не погодитись з Н. В. Александровою, яка зазначає, що будь-яка цивілізована правова держава і громадянське суспільство намагаються побудувати організовану та дієву систему захисту прав неповнолітніх [2, с.

253]. Така мета досягається за допомогою ефективної діяльності різних державних органів, в тому числі і органів нотаріату, діяльність яких за слушним виразом І. Ю. Семенової є однією із правових гарантій захисту прав дітей [260, с. 70]. Заслуговує на увагу і твердження С. М. Кармишева, на думку якого в правовій державі необхідно забезпечити не лише умови для реалізації соціальних і правових можливостей, наданих особі, але і створити дієві юридичні механізми захисту, особливо неповнолітніх громадян, оскільки вони, маючи рівні права з дорослими членами суспільства (за деякими винятками) фактично наділені набагато меншими можливостями по їх реалізації і тим більше захисту [117, с. 1].

К. Ф. Білько, разом з адвокатурою та судовою гілкою влади, називає нотаріат інструментом охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина [28, с. 12].

За влучним висловом Е. В. Голоманчук, нотаріус, діючи як представник держави, здійснює таку важливу задачу, як забезпечення турботи про дитину. Нотаріус є самостійним суб'єктом права, який наділений особливим публічно-правовим статусом, що дозволяє йому вчиняти дії професійно, добросовісно і розумно, забезпечуючи дотримання законності та справедливості шляхом здійснення юридично значимих дій. Принципи діяльності нотаріуса виключають порушення прав та інтересів людини, а відповідно, і дитини [51, с. 294].

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про нотаріат», нотаріус зобов'язаний сприяти громадянам у здійсненні їх прав та захисті законних інтересів [222].

З цього випливає, що органи нотаріату також уповноважені захищати права та охоронювані інтереси неповнолітніх, в тому числі, які в силу життєвих обставин мають правовий статус пасинка, падчерки. До речі, варто наголосити, що в науковій літературі неодноразово підкреслювалось, що захист прав та законних інтересів громадян, що впливають із сімейних відносин, є одним із пріоритетних напрямків діяльності нотаріальних органів [245, с. 253].

Розглядаючи питання захисту прав неповнолітніх органами нотаріату, М. М. Дякович прямо зазначає, що нотаріат належить до тих правових інструментів, які своїм безпосереднім завданням мають передусім охорону прав та інтересів осіб як елемент запобіжного правового впливу [271, с. 71]. Такі ж засади нотаріальної діяльності визначені і К. І. Чижмар [304, с. 77]. Наведене підтверджує доцільність і необхідність віднесення вчинення дій щодо захисту прав та інтересів пасинка, падчерки з боку вітчима, мачухи, саме до неюрисдикційної форми захисту особистих немайнових та майнових прав. Що нами розцінюється і як можливість кваліфікувати вчинення таких дій, як самозахист. Тим більше, такі пропозиції зустрічаються в науковій літературі [26, с. 10; 75, с. 165-166].

Отже, звернення вітчима, мачухи до нотаріальних органів є одним із проявів самозахисту названими особами прав та охоронюваних законом інтересів пасинка, падчерки. Самозахист, здійснюваний вітчимою, мачухою може мати місце у спадкових відносинах, особливо, коли порушене право пасинки, падчерки на обов'язкову частку у спадщині, при прийнятті спадщини малолітніми, неповнолітніми пасинком, падчеркою та оформленні відповідних документів, які посвідчують право на спадщину.

Самозахист має місце і у сфері житлових відносин: визначення місця проживання дитини; збереження права користування житлом за пасинком, падчеркою, якщо вони зареєстровані за місцем проживання того з батьків, який проживає окремо, а фактично проживають за місцем реєстрації вітчима, мачухи; право на приватизацію житла, в якому зареєстровані та ін.

У сфері трудових відносин – коли неповнолітній працює, і коли, зокрема йдеться про порушення трудових прав неповнолітнього, пов'язаних із укладенням трудового договору, виплатою заробітної плати, дотримання вимог трудового законодавства щодо режиму та умов праці неповнолітнього, підстав звільнення тощо.

У сфері соціальних, пенсійних відносин – у випадку порушення цих прав або необґрунтованої відмови у призначення різного роду соціальних виплат, передбачених пенсійним, соціальним законодавством тощо.

У сфері цивільних відносин - коли йдеться про порушення особистих немайнових та майнових права пасинка, падчерки.

Аналіз наукової доктрини дозволяє нам стверджувати наступне: вітчим, мачуха, які проживають однією сім'єю з пасинком, падчеркою, ведуть спільне господарство та здійснюють їх фактичне виховання та утримання, у визначених випадках можуть виступати в якості осіб, яким в окреслених законом межах дозволено вчиняти дії, спрямовані на захист (самозахист) прав та охоронюваних законом інтересів пасинка, падчерки.

Такими випадками слід вважати: смерть біологічного батька (матері) та наявність обставин, яку не дозволяють (перешкоджають) другому з батьків (смерть, безвісна відсутність, позбавлення батьківських прав або просте ухилення від виконання своїх батьківських обов'язків) здійснити захист дитини; тяжка хвороба біологічного батька (матері) та наявність вище перерахованих обставин; тимчасова відсутність біологічного батька (матері) у зв'язку зі специфікою роботи, необхідністю догляду за родичом (чи іншою особою), які проживають в іншій місцевості тощо та за наявності вище перерахованих обставин.

Слушно зауважити, що у сімейних відносинах, в порівнянні з іншими відносинами, найбільш яскраво проявляють себе моральні засади правового регулювання. Тому, і відсутність означених обставин, а також відсутність між ними кровного споріднення не може слугувати завадою вітчиму, мачусі, сумлінно виконувати свої обов'язки щодо дітей, які є членами їхньої сім'ї – пасинком, падчеркою. Дії вітчима, мачухи, спрямовані на припинення порушення особистих немайнових чи майнових прав пасинка, падчерки, які він (вона) вчиняє по закону совісті, попри не закріплений за ними законом батьківський статус, повинні бути належно оціненими з боку суспільства. Бо, як нами уже згадувалось, нерідні батьки, іноді стають батьками з великої літери, і

вкладають в дитину навіть більше, ніж можуть, в порівнянні з особами, які в силу закону та кровного споріднення йменуються «батьком» чи «матір'ю».

З огляду на вищенаведене, вважаємо за необхідне розширити коло повноважень та підстав їх виникнення деяких суб'єктів сімейних правовідносин, які мають право здійснювати захист прав та охоронюваних законом інтересів дитини шляхом вчинення правомірних дій (способів захисту), визначених законом як за допомогою юрисдикційної, так і неюрисдикційної форми захисту. До числа таких суб'єктів ми пропонуємо додати вітчима, мачуху по відношенню до пасинка, падчерки. Ця позиція знайшла відображення у пропозиціях щодо внесення відповідних змін до Сімейного кодексу України та іншого галузевого законодавства, яким регулюються відносини у цій сфері.

3.2. Здійснення вітчимом, мачухою спадкових прав

Сучасне сімейне право в якості юридичних фактів, що призводять до виникнення, зміни та припинення сімейних відносин, а відповідно сімейних прав та обов'язків, називає різноманітні стани – шлюб, опіку та піклування, усиновлення, родинність, свояцтво. Ці стани, як правило, мають триваючий характер та неоднорідну внутрішню побудову, оскільки різняться за видом, суб'єктним складом та змістом регульованих відносин. Проте, якими б не були підстави утворення сім'ї – в результаті маємо, так би мовити, змістовне наповнення сімейних відносин, а саме – особистими немайновими та майновими правами. З матеріальної точки зору, значну частину сімейних відносин становлять відносини, які можна віднести до категорії приватно-правових. Зокрема, це житлові, земельні, спадкові правовідносини тощо.

Нами вже підкреслювалось, що коло учасників сімейних правовідносин, є доволі широким. Це можна пояснити змінами як геополітичного, так і внутрішньо-соціального характеру. Ще до недавнього часу, сімейне право, не

оперувало такими поняттями, як «прийомна сім'я», «прийомні батьки», «прийомні діти», «патронатні вихователі» та ін. Сьогодні ж ці терміни увійшли в буденне життя багатьох осіб, і стали його частиною, додаючи до загального переліку підстав виникнення сімейних відносин, ще одну – взяття на себе вітчимом, мачухою функцій фактичного виховання нерідної дитини, з матір'ю, батьком якої укладено шлюб.

Проте, не можна стверджувати, що давно відомі сімейному праву суб'єкти та відносини, що виникають за їх участю, є до кінця дослідженими, а спірні чи проблемні питання в них – до кінця вирішеними.

В певному сенсі до таких недостатньо досліджених відносин слід віднести сімейні відносини за участю вітчима, мачухи, пасинка, падчерки. А частка таких сімей, як в Україні, так і в інших країнах постійно зростає. Нові сім'ї, підкреслює Е. Ю. Петров, формуються за участю дітей від попередніх відносин [180, с. 284], а отже має місце повноцінна сім'я, особливістю якої є те, що один (або декілька) суб'єктів сімейних правовідносин, не пов'язані з іншими кровним спорідненням.

Звертаючись до чинного сімейного законодавство, бачимо, що сім'я – це деяке утворення – первинний та основний осередок суспільства (ст. 3 СК України) [277]. Однак перелік членів сім'ї, приведений у ст. 2 СК України, залишається відкритим і включає осіб, які перебувають у шлюбі, батьків і дітей, інших родичів. Кого слід розуміти під поняттям «інші родичі», СК України не дає роз'яснень. Так само СК України не роз'яснює і поняття «членів сім'ї». Більше того, в наведеній статті, взагалі не згадується про таких членів сім'ї, як вітчим, мачуха, пасинок, падчерка, що не відповідає реаліям сьогодення, і вимагає чіткого визначення даної правової категорії.

Отже, поряд із іншими суспільними відносинами, що мають в місце в сім'ї, як окремо взятій соціальній одиниці, та з огляду, на подекуди специфічний її склад, важливого значення все більше і більше набуває питання регулювання окремого виду майнових відносин за участю вітчима, мачухи (пасинка, падчерки) - спадкових відносин.

Доктриною цивільного права сформульовано висновок, що первісно спадкове право виникло на підставі переходу майна померлої особи до членів її сім'ї, притримуючись правила про кровне споріднення при спадкуванні за законом. Наприкінці ХХ-го, уже минулого століття, інститут сім'ї зазнав деяких змін, у зв'язку з чим в національних спадкових правопорядках виникла необхідність перегляду підстав віднесення певних осіб до числа спадкоємців за законом. Однією із ключових змін в спадковому праві стало значне розширення числа потенційних спадкоємців по закону, до якого потрапили майже всі родичі. Тим самим, вказує А. А. Батурцева, відбулося змішування кровного споріднення з сімейними початками в спадкуванні [18, с. 35]. На таку обставину вказує і А. В. Сегенюк. Зокрема вона пише: «У Цивільному кодексі України значно розширено коло спадкоємців за законом, причому цей термін поширюється на осіб не лише за ознакою родинних чи сімейних зв'язків, а й за ознакою членства у сім'ї. Однак, чинне законодавство не містить визначення поняття «член сім'ї» [255, с. 148].

Закріплення правових норм про спадкування за заповітом та за законом в ЦК України, яскраво демонструють значення, що надається законодавцем праву особи на вільне розпорядження майном на випадок смерті. Звичайно, що таке ставлення є закономірним, оскільки від належного правового регулювання цього інституту, залежать важливі і суттєві питання, які торкаються охорони прав та інтересів і спадкодавця, і спадкоємців.

Разом з тим, ми вважаємо, що було б помилковим вести мову про досконале та оптимальне врегулювання спадкових відносин. Особливо це стосується питання черговості при спадкуванні за законом [309, с. 136] та місця в цій «черзі» таких «потенційних» учасників спадкових відносин як вітчим, мачуха, пасинок, падчерка. Варто вказати, що це один із прикладів взаємодії цивільного та сімейного права. В цьому питанні найбільш відчутно простежується зв'язок інституту спадкового права з інститутом шлюбу, сімейних правовідносин інших членів сім'ї та родичів.

Нині в Україні чинним цивільним законодавством встановлено два види спадкування – за заповітом та за законом (ст. 1217 ЦК України), за якими визначаються спадкоємці та здійснюється розподіл спадкового майна. На думку В. В. Кобзар сучасне цивільне законодавство надає переваги спадкуванню за заповітом [122, с. 46]. При спадкуванні за заповітом – підставою є заповіт і до спадкування закликаються ті особи, яких заповідач називає як спадкоємців. Спадкування за законом має місце тоді, коли воно не змінене заповітом, тобто спадкодавець у заповідальному розпорядженні не призначив спадкоємців особисто. У цьому випадку спадкове майно розподіляється між особами, які названі у числі спадкоємців у відповідних статтях ЦК України, такі особи називаються спадкоємцями або колом спадкоємців за законом [88, с. 145]. Слушною з приводу наведеного є думка М. В. Бондарєвої, яка наголошує, що розмежування спадкування на два види (за заповітом і за законом) дозволяє найбільш повно здійснити конкретизацію кола спадкоємців, обсяг їх прав та обов'язків тощо [32, с. 75].

У відповідному контексті ми розділяємо позицію В. В. Надьон, яка акцентує увагу на тому, що спадкування за законом покликане забезпечити перехід прав та обов'язків, існування яких не припиняється зі смертю особи, до осіб, які за життя були найбільш близькими померлому в силу різних причин – шлюбу, усиновлення, утримання тощо. Забезпечення їх спадкових прав, охорона та захист самого права спадкування, а разом з тим інтересів сім'ї та суспільства в цілому – завдання держави, що виконується за допомогою чітких нормативних приписів, що становлять у сукупності інститут спадкування за законом [178, с. 1-2].

Загальновідомо, що при спадкуванні за заповітом спадкодавець завжди виражає свою волю в особливому, єдино вірному юридичному документі – заповіті. Хоча головним чином у спадкуванні за заповітом враховується воля спадкодавця, законодавець у визначених законом випадках виділяє певні моменти, які визначаються виключно законом. Існує також велика кількість норм, які відносяться як до спадкування за законом, так і до спадкування за

заповітом. Однак коли йдеться про спадкування за законом, то увесь порядок та умови переходу спадкової маси спадкодавця спадкоємцям визначені безпосередньо в самому законі. В цьому випадку майно, яке успадковується, ділиться в певних частках між особами, які перераховані в законі, і у відповідності до вказаних у ньому черг. Інших видів, ні тим більше якихось особливих умов, і особливого порядку спадкування не передбачено.

В законодавстві зарубіжних країн питання черговості спадкоємців за законом, вирішується по різному.

Деякі науковці справедливо вказують, що питання про визначення кола спадкоємців і черговості їх закликання до спадщини має першочергове значення серед інших елементів відносин щодо спадкування в законодавстві різних країн, так як без його визначення дані правовідносини не набувають свого суб'єкта [3, с. 72].

Так, ЦК РФ встановлено вісім черг спадкоємців, які можуть бути закликаними до спадщини. Більшість науковців підтримують законодавця, аргументуючи свою точку зору тим, що майно спадкодавця залишиться в сім'ї, а не перейде до держави в якості відумерлої спадщини. Разом з тим, існує і протилежна точка зору. Зокрема, досліджуючи проблематику черговості спадкування за законом, А. М. Байзігітова, пропонує обмежити число спадкоємців по закону третім ступенем споріднення, оскільки вважає, що надмірне «механічне» розширення кола спадкоємців по закону не відповідає існуючим правовим реаліям, а також не враховує специфіку сімейних відносин [15, с. 6]. Такої ж думки дотримується і А. С. Михайлова, яка пропонує обмежити коло спадкоємців за законом четвертою чергою по причині того, що в умовах політичної та економічної нестабільності, територіальної роздробленості і відсутності господарських, соціальних зв'язків, забезпечити належним чином реалізацію прав та інтересів можливих спадкоємців буде доволі нелегко [172, с. 7].

Досліджуючи аналогічну проблематику, А. М. Качур, вказує, що однією із вирізняльних рис сучасного законодавства про спадкування за законом є

безпрецедентно широке коло законних спадкоємців. Наскільки значне коло спадкоємців і кількість черг спадкування, наводить на думку, що уявлення про спадкування за законом як про спосіб виконання волі спадкодавця не зовсім відповідає реаліям дійсності. Так, вказує названий автор, нормами цивільного законодавства наділено законними спадковими правами родичів спадкодавця до п'ятого ступеня родинності включно, хоча сімейні та родинні відносини рідко виходять за межі другого та третього ступеню родинності. Крім того, по закону спадкоємцями наступних черг визнаються зовсім не родичі, що породжує в наукових колах відповідні дискусії, наприклад, про спадкування спадкоємцями сьомої черги. Вважається, що до сьомої черги спадкування по закону зазвичай не доходить. Однак, в реальності такі виняткові випадки зустрічаються і навіть існує судова практика спадкування пасинками, падчерками після померлих вітчима, мачухи, хоча і з урахуванням певних умов [119, с. 133].

Маємо наголосити, що в більшості країн пострадянського простору збережена система закликання до спадщини родичів найближчих ступенів споріднення, як це, наприклад, зроблено в нашій державі та в Республіці Білорусь.

В Цивільному кодексі Республіки Білорусь встановлена така черговість: перша черга – діти спадкодавця, той із подружжя, що пережив іншого, батьки померлого (ст. 1057 ЦК РБ); друга черга – повно рідні та неповно рідні брати і сестри спадкодавця (ст. 1058 ЦК РБ); третя черга – дід та баба померлого, як з боку батька, так і з боку матері (ст. 1059 ЦК РБ); четверта черга – повно рідні і неповно рідні брати і сестри батьків спадкодавця (ст. 1060 ЦК РБ); п'ята черга – інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі більш близького ступеня споріднення відсторонюють від права спадкування родичів дальнього ступеня споріднення (ст. 1061 ЦК РБ) [310, с. 67].

Відповідно до ст.ст. 1261-1265 ЦК України, встановлена така черговість спадкування: у першу чергу право на спадкування за законом мають діти

спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки; у другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері; у третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця; у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини; у п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення. У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї [298].

Виходячи із загальних законодавчих положень про спадкування можна припустити, що такі суб'єкти сімейних відносин як вітчим, мачуха можуть виступити в якості спадкодавців (спадкоємців); пасинок, падчерка – лише як спадкоємці. Інакше кажучи, пасинок, падчерка можуть успадковувати майно після смерті вітчима, мачухи у разі, коли останні прямо вкажуть на них у заповіті. Не виключено, що і вітчим або мачуха можуть бути спадкоємцями після смерті своїх повнолітніх пасинка, падчерки. Але, знову ж таки, за умови, що повнолітні пасинок, падчерка вкажуть вітчима, мачуху в заповіті. Загалом, коли мова йде про спадкування такими особами за заповітом, то жодних перешкод, як, наприклад, відсутність кровної родинності, для прийняття спадщини не існує.

Інша справа, коли йдеться про спадкування вітчимом, мачухою, пасинком, падчеркою за законом. Зрозуміло, що ведучи мову про перерахованих вище осіб, як можливих суб'єктів спадкового правовідношення, необхідно враховувати специфіку таких відносин в цілому.

Керуючись принципом захисту інтересів близьких родичів померлого, законодавством України встановлено ієрархічну черговість спадкування по закону, яка залежить від числа народжень, відокремлюючи народження родичів

від народження самого спадкодавця, при цьому народження самого спадкодавця не враховується. Характеризуючи спадкування за законом А. М. Кондратова робить висновок, що в основу визначення спадкування за законом покладено принцип сімейно-родинних зв'язків зі спадкодавцем [129, с. 100]. Що ж, це дійсно так, адже маємо пряму норму закону, за якою перевага у спадкуванні за законом, надається родичам ближчого до спадкодавця ступеню споріднення.

Деякі автори стверджують, що в більшості цивілізованих країн спадкування по закону виступає в якості найбільш ефективної, і як наслідок, найбільш поширеної підстави переходу майна спадкодавця до спадкоємців [293, с. 31].

З точки зору нотаріальної практики спадкування за законом залишається найбільш поширеним видом спадкування в Україні. Обставини, які сприяють домінуванню спадкування за законом, різні. Це недостатня правова культура більшості населення, іноді передчасна смерть спадкодавця та обставини психологічного характеру, адже складання заповіту пересічна людина розглядає як передумову смерті. Отже, громадяни України залишають правове регулювання проблем однієї з найважливіших сфер свого життя – сфери майнових відносин – на розгляд держави. При спадкуванні за законом функції заповідача бере на себе законодавець, який реалізує гіпотетичну волю спадкодавця щодо переходу його прав та обов'язків до певного кола спадкоємців [210, с. 95]

Що стосується доктрини, то вітчизняні науковці, так само вказують, що сьогодні практика заповідального розпорядження майном на випадок смерті не є поширеною в Україні. Саме тому у спадковому законодавстві з'являються норми, які дозволяють найбільш точно реалізувати волю спадкодавця, навіть якщо він не виразив її прямо у заповіті. Зокрема, Л. М. Баранова, зазначає, що віднесення того чи іншого спадкоємця до певної черги, здійснено з урахуванням ступеня «близькості» його до спадкодавця. Зрозуміло, пише авторка, що в житті трапляються випадки, коли, наприклад, брати (сестри),

племінники (племінниці) чи інші родичі перебувають зі спадкодавцем у більш тісному родинному зв'язку, ніж його діти. Однак, як відомо, законом врегульовуються найбільш типові ситуації. До того ж, якщо фізична особа бажає залишити своє майно далеким родичам чи іншим суб'єктам, вона може виразити свою волю, склавши заповіт [270, с.139].

Досліджуючи питання щодо реалізації вітчимою, мачухою, пасинком, падчеркою, майнових прав, О. Г. Зубарева наголошує, що при встановленні черговості спадкування за законом головним принципом є реалізація презумпції волі померлого. Спадкоємцями за законом, за винятком двох категорій, завжди виступають тільки кровні родичі. Наявність кровного споріднення, є хоча і не безспірним, та принаймні середньостатистично вірним критерієм для встановлення цієї волі [97, с.115]. В цілому погоджуючись із таким висновком, все ж таки вважаємо наголосити на наступному. Оскільки сучасний закон допускає виникнення сімейних відносин не лише на підставі кровного споріднення, шлюбу, а і інших підстав, не заборонених законом, то цілком очевидно, що питання щодо участі у спадкових відносинах вітчима, мачухи є на порядку денному і вимагає позитивного вирішення.

В силу ст. ст. 1261, 1262, 1263, 1264, 1265 ЦК України спадкоємцями по закону є: діти, дружина (чоловік), батьки (перша черга); рідні брати та сестри, дід, баба (друга черга); рідні дядько та тітка (третя черга); особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини (четверта черга) та інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї (п'ята черга) [298].

Як бачимо, вітчима, мачуху, пасинка, падчерку закон навіть не згадує. Їх, доволі умовно можна віднести до такої категорії спадкоємців четвертої черги - особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

В той же час, необхідно зазначити, що в зарубіжному законодавстві по-різному вирішене питання щодо можливості вітчима, мачухи, пасинка,

падчерки бути суб'єктом спадкових відносинах. Одні країни виступають категорично проти закріплення спадкових прав вітчима, мачуха (пасинка, падчерки), інші передбачають таку можливість лише за наявності певних умов, треті – навпаки пішли по шляху закріплення вказаних осіб в чинне законодавство, що регулює відносини спадкування.

Через складність із формулюванням критеріїв, що дозволяють врахувати гадану волю більшості спадкодавців, а також в силу того, що пасинки (падчерки) мають право спадкувати після своїх батьків, більшість зарубіжних країн, не включає зазначених осіб до складу спадкоємців. Франція та Німеччина виходять із принципу кровної родинності і зовсім не наділяють правом спадкування таку категорію осіб, як вітчим та мачуха. В законодавстві США закріплене загальне правило – відсутність у пасинків, падчерок, вітчима, мачухи права на спадкування за законом [205, с. 164-165]. Виняток хіба-що становлять Польща, штат Каліфорнія (США) та Казахстан. В цих країнах законодавством введено додатковий критерій, за наявності якого вітчим, мачуха, пасинок, падчерка можуть бути визнані спадкоємцями за законом. Наприклад, в Польщі умовою закликання до спадщини пасинка (падчерки) в якості спадкоємців четвертої черги є – рання смерть біологічних батьків. В Каліфорнії закон допускає спадкування пасинками (падчерками) за дотримання таких умов: зв'язок із раннього дитинства і протягом всього часу спільного проживання; мачуха (вітчим) усиновили б дитину, але до цього існувала певна юридична перешкода. В Казахстані додатковою умовою для закликання таких осіб в якості спадкоємців сьомої черги є спільне проживання зі спадкодавцем однією сім'єю не менше 10 років [207, с. 39-40].

Нами уже неодноразово згадувалось, що українське законодавство, не виділяє окремо такої категорії суб'єктів спадкування, як вітчим та мачуха. Це питання уже тривалий час залишається дискусійним. Воно, практично, є більш складним і малодослідженим, в порівнянні з питанням спадкування пасинком, падчеркою. Деякими фахівцями все ж таки допускається спадкування за

законом після мачухи, вітчима пасинків та падчерок, проте за умови доведення факту утримання [88, с. 153].

Як бачимо, зарубіжне законодавство є більш лояльним щодо визнання вітчима, мачухи суб'єктами спадкових правовідносин.

Відповідно до ч. 3 ст. 1145 ЦК РФ вітчим, мачуха, пасинок, падчерка є спадкоємцями сьомої черги спадкування за законом. Однак, наявність такої норми, не підтримується у російській цивілістичній доктрині. Так, на думку Д. С. Рудьмана, віднесення пасинків, падчерок, вітчимів, мачух до сьомої черги спадкування не відображає значення перерахованих суб'єктів для спадкодавця. Особливо у тих випадках, коли вітчим, мачуха не є усиновлювачами, але вони фактично замінили спадкодавцю одного з батьків і несли тяжку ношу утримання, турботи та відповідальності за його виховання та освіти. В той же час можливість реальної участі даних осіб в спадкуванні майна померлого малоймовірна. Віддаленість даної черги спадкування навряд чи може бути виправданою, так як не враховує реального ступеню близькості цих осіб зі спадкодавцем, і яка (черга) заслуговує переваги перед попередніми чергами (четвертою, п'ятою, шостою) спадкоємців, які нерідко безпосередньо не знали спадкодавця і відносини яких з останнім вичерпуються лише ступенем родинності [242, с. 14]. Висловлюючи такі міркування, згадуваний автор, погоджується із Є. В. Вавіліним, який пропонує, виходячи із принципу справедливості, віднести вітчима, мачуху (пасинка, падчерку) не до однієї із останніх черг спадкоємців по закону, а хоча б до другої черги спадкоємців [40, с. 18].

Цікавою є аргументація щодо необхідності включення вітчима, мачухи до числа спадкоємців іншої представниці зарубіжної цивілістичної доктрини А. А. Батурцевої. Зокрема, вона зазначає, що ролі вітчима, мачухи дуже складні, і вимагають від таких осіб великого терпіння і багатоденної праці. Нерідким «батькам» дуже часто вдається створити сімейну атмосферу любові, турботи і надійності, іноді найбільш позитивну, ніж напружена атмосфера в сім'ї перед розлученням. Така праця безсумнівно повинна бути відповідним

чином оцінена, в тому числі і шляхом включення цих осіб в число спадкоємців за законом. Однак, продовжує авторка, шанси стати спадкоємцем, перебуваючи в сьомій черзі, мізерні – впливає значна віддаленість черги, що є невиправданим, бо в цьому випадку не враховується реальний ступінь близьких сімейних відносин спадкоємців сьомої черги зі спадкодавцем. Спадкоємці цієї черги повинні мати більшу перевагу перед спадкоємцями третього, четвертого та п'ятого ступеню родинності, які частіше за все, у зв'язку з віддаленістю родинності не підтримували близьких відносин, а то і зовсім не були знайомими зі спадкодавцем [18, с. 37]. Вірною уявляється і точка зору Н. І. Куленко, яка визначає, що закріплені норми спадкового права сприяють збереженню сімейних традицій, зміцненню родинних зв'язків, про що свідчить значне збільшення черг спадкоємців по закону шляхом включення вітчима, мачухи, пасинка, падчерки [143, с. 35].

На наше переконання, такі погляди зарубіжних фахівців, заслуговують на увагу, адже дійсно вітчим, мачуха, які створювали родинні відносини, у спадкових відносинах так би мовити витісняються родичами, про існування яких може стати відомо лише після відкриття спадщини. Ще більшу стурбованість, з точки зору моральності, може викликати і той факт, що такі родичі-спадкоємці навіть не прибули на ритуал поховання спадкодавця та не понесли відповідних витрат.

Ми також вважаємо, що поглиблює проблему і така обставина - законодавство не містить легальних визначень понять вітчим, мачуха. Теоретична неврегульованість цього питання, породжує значні проблеми на практиці. Так, відсутність офіційних тлумачень названих понять не дозволяє конкретно визначити, які саме факти необхідно встановити законодавцю для забезпечення реалізації спадкових прав такими особами. Уявляється наступне: якщо мова йде про випадки, коли саме вітчим, мачуха претендують на спадщину, то вони повинні довести факт перебування у шлюбі з батьком (матір'ю) спадкодавця (пасинки, падчерки). В той же час, дана обставина ще не свідчить про наявність сімейного зв'язку між указаними особами. Такий зв'язок

повинен встановлюватися на підставі з'ясування широкого кола обставин. Таким чином, для реалізації вітчимою, мачухою спадкових прав, передовсім необхідно довести, що між вітчимою, мачухою та пасинком (падчеркою) дійсно склалися належні сімейні стосунки, що мачуха, вітчим турбувалися про них, як про рідних, виховували їх та надавали утримання. Словом, були повноцінними батьками у повноцінній сім'ї [115, с. 50].

Можна зробити припущення, що оцінюючи існуючі сімейні відносини між вітчимою, мачухою та пасинком (падчеркою) факт спільного проживання є одним із визначальних. Він підтверджує, що між вітчимою, мачухою, пасинком, падчеркою існував тісний зв'язок один з одним. Крім того, другий із подружжя (вітчим чи мачуха) обов'язок по вихованню та утриманню дитини (пасинка, падчерки) прийняв на себе винятково добровільно. Уявляється, що саме цей факт повинен мати пріоритетне значення для набуття правового статусу спадкоємця за законом на відміну від простої наявності шлюбних відносин. До того ж, довести належне виховання і утримання пасинка (падчерки) документально набагато складніше, ніж надати докази щодо спільного проживання.

Наступним проблемним аспектом питання, що досліджується є те, що з позиції законодавця ні вітчима, ні мачуху не можна віднести до жодної із відомих та легально закріплених форм сімейного виховання дітей. Разом з тим, як і відсутні підстави та аргументи, щоб не віднести їх до категорії фактичних вихователів.

Ст. 260 СК України вказується, що вітчим, мачуха мають право брати участь у вихованні пасинка, падчерки [277]. А отже, в буквальному розумінні про виконання подібного обов'язку не йдеться. І тут вкотре доводиться наголошувати на моральну складову існування таких правовідносин. Не будучи зобов'язаними, і за відсутності загрози покарання за невиконання обов'язку щодо виховання пасинка, падчерки, вітчим, мачуха демонструють приклад відповідального батьківства, безвідносно до закріплення/не закріплення за ними таких повноважень законом, а точніше відсутності у законі юридичного

обов'язку здійснювати належне виховання пасинка, падчерки та надавати їм утримання.

З нашої точки зору, необхідність визнання за вітчимом, мачухою правового статусу фактичного вихователя має дуже важливе значення для вирішення досліджуваної проблематики – врегулювання спадкових відносин за їх участю.

Отже, звернувшись до норм цивільного законодавства бачимо, що у четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років. У зв'язку з цим на практиці виникає питання визначення кола спадкоємців цієї черги, а в процесуальному аспекті — доказування факту проживання однією сім'єю разом із спадкодавцем не менш як п'ять років. При визначенні кола осіб, які «проживали однією сім'єю», слід виходити із приписів ст. 3 Сімейного кодексу України, за якою сім'ю складають особи, що спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. На думку О. П. Печеного, це можуть бути особи, які не пов'язані із спадкодавцем кровним спорідненням, не були його родичами, зокрема няні, домашні працівниці, інші особи, які з певних причин проживали однією сім'єю із спадкодавцем [208, с. 36-37]. Звісно можна вести мову, що зроблена деяка спроба розширити коло ймовірних спадкоємців четвертої черги, однак, і в цьому випадку прямої вказівки на можливість вітчима, мачухи бути спадкоємцями четвертої черги не згадується. Доводиться констатувати, що сама правова норма залишає простір для подальшої наукової дискусії, і практичний бік питання залишається відкритим.

Деякою мірою таку неузгодженість в законі усунуто на рівні роз'яснень Верховного Суду України (Постанова Пленуму ВСУ від 30 травня 2008 р. № 7 «Про судову практику у справах про спадкування»), в якій вказано, що до спадкоємців четвертої черги належать не лише жінка (чоловік), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу, таке право можуть мати також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були пов'язані спільним

побутом, мали взаємні права та обов'язки, зокрема вітчим, мачуха, пасинки, падчерки, інші особи, які взяли до себе дитину як члена сім'ї, тощо [221].

Ми переконані, що вітчим, мачуха заслуговують бути включеними до кола спадкоємців першої черги, поряд із біологічними батьками спадкодавця. Звичайно, що така можливість їм може бути надана за певних умов. До таких умов, ми відносимо наступні: має місце смерть повнолітнього пасинка, падчерки; між вітчимом, мачухою та пасинком, падчеркою склалися дійсно сімейні, родинні відносини, і останні вважали вітчима, мачуху своїми батьками; за наявності спадкового спору може бути врахована тривалість спільного проживання; за час існування даної сім'ї, вітчим, мачуха набули статусу непрацездатних осіб, і пасинок, падчерка за свого життя на добровільних засадах здійснювали утримання непрацездатних вітчима, мачуху. Таке утримання було, хоча і не єдиним, але основним джерелом існування вітчима, мачухи.

Ще одна умова, яку ми вважаємо належним чином обґрунтованою і повністю підтримуємо, викладена Ю. Г. Кропочєвою. На думку названого автора, обов'язковою умовою закликання вітчима, мачухи до спадкування, повинна бути встановлена неможливість отримання ними допомоги від інших членів сім'ї, від яких вони мають право її вимагати відповідного до сімейного законодавства в першу чергу [140, с. 110].

Окремої уваги для врегулювання спадкових відносин за участю вітчима, мачухи, пасинка, падчерки, потребує і питання щодо обов'язкових спадкоємців (право на обов'язкову частку при спадкуванні за заповітом).

Відповідно до ст. 1241 ЦК України право на обов'язкову частку мають: малолітні, неповнолітні, непрацездатні діти спадкодавця; непрацездатна вдова (вдівець); непрацездатні батьки [277], яких в юридичній літературі традиційно називають обов'язковими, іноді, необхідними спадкоємцями. Право на обов'язкову частку у спадщині повинно ґрунтуватися на праві утримання, яке надавалося спадкодавцем за його життя, воно ніби компенсує втрачене, внаслідок смерті спадкодавця, право [140, с. 107].

Ми згодні з Ю. О. Заікою, який досліджуючи становлення та розвиток спадкового права в Україні, вказує, що право спадкоємців на обов'язкову частку є принципово важливим елементом сучасного спадкового права [88, с. 196]. На важливість існування такого права вказується і представником зарубіжної доктрини А. М. Байзігітовою, яка доходить висновку, що «інститут обов'язкової частки захищає інтереси не лише уповноважених осіб, але і інтереси держави та суспільства, оскільки відсутність у цих суб'єктів джерел до існування, потягне несприятливі соціальні наслідки, породить необхідність надання їм додаткової допомоги з боку держави [15, с. 96].

Відносячи право на обов'язкову частку до особливого виду спадкування О. П. Печений, визначає її як суб'єктивне майнове право окремих спадкоємців першої черги отримати певну частку у спадщині, незалежно від змісту заповіту, метою якої є захист інтересів цих спадкоємців [208, с. 36-37]. На думку А. В. Золотова, обов'язкова частка в спадщині – це гарантована законом частина спадкового майна, яка припадає особам, що наділені правом на обов'язкову частку [94, с. 49]. При цьому має бути дотриманим загальне правило, за яким обов'язковий спадкоємець наділений правом на спадкування, якщо: він узагалі не вказаний у заповіті як спадкоємець; він прямо позбавлений права на спадкування змістом заповіту; частка спадщини цієї особи визначена змістом заповіту в меншому розмірі, ніж це встановлено законом [145, с. 24]. Безумовний характер права на обов'язкову частку у спадщині означає, що це право не залежить від згоди інших спадкоємців, волі спадкодавця, інших обставин та не пов'язане зі спільним проживанням спадкодавця й осіб, які мають право на обов'язкову частку [209, с. 28, 29]. В цілому, погоджуючись із таким твердженням, з свого боку хочемо додати, що такими «окремими спадкоємцями» першої черги можуть бути визнані пасинки, падчерки після смерті вітчима, мачухи або ж вітчим, мачуха після смерті повнолітніх пасинка, падчерки.

З огляду на наведене, ми підтримуємо точку зору Т. Д. Чепіги, яка зазначає, що «неможливо залишити без матеріальної підтримки за рахунок

спадщини непрацездатних осіб, які не мають легітимних підстав родинності чи шлюбу зі спадкодавцем, але які отримували від нього постійне та основне матеріальне утримання, але опинилися без засобів існування. Визнання спадкових прав таких осіб відповідає моральним вимогам і засадам справедливого розподілу спадщини» [300, с. 3-4]. Розглядаючи питання щодо спадкування обов'язковими спадкоємцями Ю. Г. Кропочєва пише: «Якщо в законі не встановлено обов'язок по наданню утримання тим чи іншим особам, то немає і підстав встановлювати подібного обов'язку щодо цих осіб після смерті особи у вигляді обов'язкової частки у його майні» [140, с. 109]. Ми не згодні з подібною точкою зору. Уявімо собі ситуацію, коли сім'я складається з матері та сина і вітчима. При цьому, мати даної дитини не працює і не має власних коштів, біологічний батько даної дитини – аліментів на неї не сплачує. Фактично утримання дитини здійснюється вітчимом, і таке утримання є єдиним джерелом існування дитини.

Як бачимо крім правового аспекту, дане питання містить і важливий моральний аспект. В цьому сенсі слушним є припущення О. Ю. Шиловхоста, який зазначав: якщо для спадкового права правильним є твердження про нерозривний зв'язок із пануючими уявленнями про сімейні і моральні засади, то для обов'язкової частки це твердження правильне вдвічі [318]. Вірним уявляється і твердження С. А. Муромцева, який наголошував, що у праві на обов'язкову частку втілюються моральні засади спадкового права, відповідно до яких підлягають захисту такі родові й сімейні зв'язки між заповідачем та його найближчими родичами, які він не може без достатніх причин ігнорувати [177, с. 386-387].

На сьогодні, перелік обов'язкових спадкоємців, визначається законом, як вичерпний. Однак, суспільство міняється, життя ставить питання, які потребують відповіді. Вважаємо, що умови сьогодення, висувають потребу змінити і сам підхід до встановлення кола спадкоємців, і умови закликання їх до спадкування.

Отже, для визнання вітчима, мачухи суб'єктами спадкових правовідносин, нами сформульовано ряд пропозицій до Цивільного кодексу України. Зокрема, ми пропонуємо:

1. Викласти статтю 1264 «Четверта черга спадкоємців за законом» Цивільного кодексу України в такій редакції:

«1. У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю, не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. Вітчим, мачуха мають право на спадкування за умови проживання однією сім'єю зі спадкодавцем не менш як п'ять років».

2. Пасинки, падчерки можуть бути визнані спадкоємцями першої черги після смерті вітчима, мачухи за умов визначених законом та за відсутності заперечень з боку інших спадкоємців».

2. Статтю 1241 «Право на обов'язкову частку у спадщині» Цивільного кодексу України доповнити частиною 2 такого змісту:

«Ч. 2. Малолітні, неповнолітні пасинок, падчерка, непрацездатні вітчим, мачуха спадкують у випадках встановлення неможливості отримання ними допомоги від осіб, від яких вони мають право в першу чергу вимагати надання утримання відповідно до закону».

Ми переконані, що такі зміни в існуючому порядку режиму спадкування, в якому подекуди спостерігаються необґрунтовані переваги одних спадкоємців перед іншими, що порушує принцип соціальності справедливості та включення до числа спадкоємців за законом вітчима, мачуху знімуть дискусійні аспекти цього питання, слугуватимуть удосконаленню законодавства в окресленій сфері та сприятимуть його оптимізації.

3.3. Відповідальність вітчима, мачухи за неналежне виконання обов'язків по вихованню пасинка, падчерки

В сучасних умовах правового регулювання суспільних відносин виникає велика кількість нетипових ситуацій, врегулювання яких видається можливим лише за допомогою нестандартних способів, які отримали назву презумпцій. Презумпції використовувались ще в класичному римському праві, звільняючи від необхідності попередньо доводити існуючий взаємозв'язок фактів та правових відносин [113, с. 95].

Питання правових презумпцій активно обговорюється в науковому середовищі, оскільки без презумування окремих фактів вирішення практичних ситуацій іноді стає доволі ускладненим, або й неможливим. Тому ми згодні з висновками деяких фахівців, які вказують, що значення правових презумпцій в правотворчості і процесі право реалізації дуже велике. Так, О. В. Борщова, зазначає, що вони (презумпції) сприймаються правовими нормами, в деяких випадках слугують їх логічною основою, перебувають у безпосередньому зв'язку з правосуб'єктністю і юридичними фактами та можуть впливати на розподіл тягара доказування. Головною причиною, що викликає необхідність існування правових презумпцій, є об'єктивно існуюча неможливість достовірного встановлення деяких юридичних фактів [36, с. 127]. Слушною видається і позиція Р. Д. Ляшенко, яка формулює висновок, що презумпції здійснюють ефективний вплив на суспільні відносини після їх закріплення у нормах права, в результаті узагальнення суспільної практики щодо вирішення життєвих ситуацій. Таким чином, вони набувають формалізованого, загальнообов'язкового характеру, а їх порушення або неправильне використання спричиняє застосування санкцій [156, с. 3]. Вірним є і твердження Є. Р. Брюхіної, яка підкреслює, що сучасна юриспруденція, не дивлячись на свою багаторічну історію, не може позбутися від деяких спірних моментів у правозастосовній практиці, не звернувшись до застосування правових презумпцій [38, с. 108]. Свою позицію щодо значення презумпцій

висловлено Д. М. Забродіним, який вважає, що правова презумпція виступає в якості оперативного засобу усунення прогалин у законодавстві і повинна використовуватись лише у виняткових випадках, оскільки усунення існуючих прогалин (невизначеностей) іншими засобами неможливе [84, с. 61].

Варто зазначити, що презумпції - інститут, який достатньо широко використовується в галузевому законодавстві. Однак, частіше за все він має місце у сфері приватного права, нормами якого регламентуються відносини, що безпосередньо зачіпають права, обов'язки та інтереси осіб у сфері сімейних відносин [113, с. 96].

Аналіз наукових праць показує, що в сучасній юридичній літературі сформовано три основних підходи щодо сутності юридичної природи правових презумпцій. Так, за першого підходу поняття «презумпція» розглядається як явище первісно-правове, яке сформувалося стихійно історично. Другий підхід, правові презумпції розглядає як різновид загальних презумпцій. Згідно третього підходу – презумпції взагалі не мають юридичної природи [193, с. 3-4].

Залежно від підходу правова презумпція визначається як, правове припущення, закріплене в нормах права, в силу якого факт визнається присутнім або відсутнім, якщо доведені інші, пов'язані з ним факти; правова норма, в силу якої наявність одного юридичного факту визнається існуючим інший факт, поки не доведене зворотне; заміна юридичного факту чи сам по собі юридичний факт; прямо чи побічно закріплена правовою нормою, заснована на припущенні модель юридично значимого явища, що застосовується за наявності відповідних умов [83, с. 115].

Як бачимо, доктрина демонструє багатоплановість у визначенні поняття правової презумпції.

Класичним і до сьогоднішнього часу залишається визначення правової презумпції, запропоноване К. В. Бабаєвим, який був першим, хто в правовій науці, торкнувся цього питання. Зокрема, вченим охарактеризовано правову презумпцію як закріплене в законодавстві різної галузевої приналежності

припущення про наявність факту, засноване на закономірності факту зв'язку між фактом, що припускається (презумується) і фактом існуючим, що підтверджено юридичною практикою та яке тягне за собою правові наслідки [13, с. 12]. Сучасна правова доктрина представлена значною кількістю досліджень, в яких так чи інакше розвинена запропонована концепція. Наприклад, Д. М. Щокін, досліджуючи загальні питання юридичних презумпцій, пропонує розглядати правові презумпції у вузькому та широкому розумінні. На думку ученого, у вузькому розумінні правова презумпція – це прямо чи побічно закріплене в законодавстві і детерміноване метою правового регулювання обов'язкове судження, що має високу ймовірність правової природи щодо наявності чи відсутності одного юридичного факту за наявності іншого юридичного факту. Правову презумпцію в широкому розумінні названий автор розуміє як прямо чи побічно закріплене в законодавстві обов'язкове судження, що має високу ймовірність правової природи про наявність або відсутність нормативних та фактичних підстав для виникнення, зміни чи припинення прав і обов'язків, спрямоване на досягнення мети правового регулювання [321, с. 10]. Більш простіше тлумачення поняття правової презумпції наводиться Л. В. Тихомировою, яка розрізняє її у двох значеннях: перше – це припущення, засноване на вірогідності; друге - визнання факту юридично достовірним, поки не буде доведено зворотнє [256, с. 688]. Подібним чином визначено сутність правової презумпції І. С. Сухініною, яка стверджує, що правова презумпція – це правило, прямо чи побічно закріплене в нормативно-правовому акті, яким встановлено допустиме існування чи відсутність юридичного факту, події, явища без повного доказу, що має високу ступінь ймовірності, побудованого на причинно-наслідковому зв'язку між виведеним фактом, подібними достовірними юридичними фактами, що підтверджується попереднім досвідом, і яке діє до його спростування [285, с. 11].

З нашої точки зору, важливого значення для з'ясування правової природи та місця правових презумпцій для регулювання будь-якого виду суспільних

відносин, є їх поділ за формою здійснення (реалізації). За таким принципом прийнято виділяти легальні та фактичні презумпції. При цьому, легальні презумпції прийнято визначати, як припущення, що закріплені нормами права прямо чи побічно (презумпція батьківства – чоловік, який перебуває у шлюбі з матір'ю дитини, автоматично визначається батьком народженої нею дитини – ст. 122 СК України). Фактичні презумпції визначаються як припущення, що ґрунтуються на розумних підставах та життєвому досвіді, які не отримали закріплення в нормативно-правових актах, через що не мають юридичного значення. На думку окремих науковців, фактичні презумпції є менш дослідженими, ніж презумпції легальні, що є не зовсім вірним, адже фактичні презумпції ґрунтуються на закономірностях, які можна використати (поширити) і на юридичну сферу, в той час як легальні презумпції по своїй суті є узагальненням юридичної практики [192, ст. с. 35].

Висвітлюючи питання правових презумпцій в сімейному праві, С. В. Поленіна підкреслювала, що фактичні презумпції складаються у житті і виявляються правозастосовними (контролюючими) органами і наукою та вбачала в них базу для подальшого оновлення та удосконалення чинного законодавства [211, с. 460]. Головною рисою, яка об'єднує легальні та фактичні презумпції, є їх соціальна спрямованість, тобто узагальнення попереднього досвіду розвитку суспільних відносин, що дозволяє із визначеним ступенем вірогідності припустити, які факти, обставини, події будуть мати місце в даному конкретному випадку [322, с. 8].

Наступна річ, на яку ми хочемо звернути увагу в контексті даного дослідження, це - поділ презумпцій за сферою їх дії. Правові презумпції прийнято розділяти на загальноправові, тобто ті, які діють у всіх галузях права (найбільш відомою тут є презумпція знання закону – «незнання закону не звільняє від відповідальності»); галузеві – діють в межах однієї галузі (згадувана нами презумпція батьківства – в сімейному праві, презумпція авторства – в цивільному праві, презумпція невинуватості – в кримінальному праві тощо) [113, с. 96-97].

І зрештою, презумпції поділяють на матеріально-правові та процесуально-правові. Матеріальна презумпція, з точки зору Є. Ю. Веденєєва, містить висновок про існування (не існування) певного юридичного факту за наявності інших фактів і може мати відношення до невизначеного кола осіб чи іншого суб'єкту даного правовідношення. Мета процесуальної презумпції полягає у виключенні надання доказів для винесення судового рішення чи вказати суб'єкта, на якого буде покладено тягар доказування, і таким чином, встановити порядок застосування норм процесуального права [42, с. 44].

Таким чином, можна зробити висновок, що, по-перше, правова презумпція – це категорія юридична і є самостійним засобом регулювання суспільних відносин; по-друге, правова презумпція – це закріплений законом юридичний обов'язок визнати певний факт (що презумується), поки інше не буде встановлено рішенням компетентного органу; по-третє, правова презумпція формулюється законодавцем і діє як нормативний припис [113, с. 97].

Отже, все наведене вище дозволяє стверджувати, що правові презумпції є невід'ємною частиною механізму правового регулювання суспільних відносин. Не винятком у цьому сенсі є і сімейне право, яке містить як легальні (законні), так і фактичні презумпції. Разом з тим, слід звернути увагу і на ту обставину, що у сфері сімейних відносин презумпція, як засіб юридичної техніки, досліджена дещо фрагментарно. Найбільш поширеними, і в силу цього, найбільш дослідженими у сімейному праві є презумпція батьківства; презумпція материнства, батьківства при сурогатному материнстві; презумпція спільної власності подружжя; презумпція укладення шлюбу. Тоді як значна кількість інших аспектів використання презумпції як способу врегулювання не зовсім типових ситуацій, що виникають у сімейній сфері, і які пов'язані не лише з конкретним видом сімейних відносин, а й з учасниками конкретного правовідношення, залишаються поза увагою наукових досліджень.

Конституцією України, Сімейним кодексом України, рядом національних та міжнародних нормативно-правових актів у сфері охорони дитинства

визначено, що держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї та забезпечує пріоритет сімейного виховання. Ст. 12 Закону України «Про охорону дитинства», серед іншого, визначено основні напрямки діяльності батьків або осіб, що їх замінюють, спрямовані на забезпечення прав та інтересів дитини, зокрема, дбати про їх виховання, стан її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя та праці [219]. Крім того, сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства.

Не підлягає сумніву той факт, що у сучасному світі діти потребують особливого захисту, забезпечити який можливо лише спільними зусиллями держави, батьків, осіб, які їх замінюють. Такий захист повинен здійснюватися шляхом законодавчого закріплення та визнання прав дитини, з одного боку та шляхом подальшого розвитку інституту відповідальності за порушення прав дитини, з другого боку. Дуже вдало охарактеризовано цей процес Г. Р. Аблєєвою, яка переконана, що без захисту дітей неможливо вийти до здорового і розвиненого суспільства і нації в цілому [1, с. 312].

Ми переконані, що особлива увага повинна бути приділена реалізації одного із основних прав дитини – права жити і виховуватись в сім'ї. Це означає, що турбота про дітей, їх виховання та утримання за змістом названих актів законодавства передбачає, що обмежування прав дитини, створення їй немотивованого життєвого дискомфорту, несумісні з самою природою сімейних відносин, що склалися історично і забезпечують виживання та розвиток людини як біологічного виду [113, с. 97].

Визначені законом права та обов'язки батьків та осіб, що їх замінюють, самі по собі є відображенням загальновизнаної моделі соціальної поведінки, якими обумовлюється характер правовідносин між батьками (особами, що їх замінюють) і дітьми, що дозволяє законодавцю, який наділений достатньо широкою свободою за власним розсудом обирати конкретні міри юридичного і

соціального захисту прав неповнолітніх, установлювати систему гарантій цих прав, виходячи із презумпції добросовісної, розумної поведінки батьків або осіб, що їх замінюють по відношенню до своїх дітей [113, с. 97].

Таким чином, держава, наділяючи батьків або осіб, що їх замінюють правами та обов'язками щодо малолітніх, неповнолітніх дітей, припускає, що всі особи, задіяні в процесі виховання, будуть належним чином їх виконувати.

Виходячи із основних положень чинного сімейного законодавства про необхідність забезпечення кожній дитині належного сімейного батьківського виховання в Україні запроваджено різні форми виховання дітей, завдяки яким вони опиняються в сімейному середовищі. Тобто спостерігається в дії законодавча презумпція, класичним прикладом якої виступають: опіка та піклування, усиновлення, прийомне виховання (прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат). Разом з тим, ведучи мову про названі форми виховання, слід вказати, що має місце присутність окремої категорії дітей – це діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування [113, с. 98].

Досліджуючи ж питання про виховання неповнолітніх дітей у так званих змішаних сім'ях (вітчим, мачуха, пасинок, падчерка) йдеться про дітей, які не є ані сиротами, ані позбавленими батьківського піклування, тому що один із біологічних батьків завжди виступає в якості суб'єкта даного сімейного правовідношення. Має місце утворення сім'ї, де лише один із батьків пов'язаний із дитиною кровним спорідненням [113, с. 98].

Отже, не буде перебільшенням вести мову про те, що сімейна політика України була і залишається пов'язаною із розширенням кількості інститутів, функціонування яких ґрунтується на законній презумпції - так би мовити компенсації окремими громадянами прав і обов'язків щодо неповнолітніх дітей, які рідні батьки дитини в силу різних обставин не виконують [113, с. 98] .

В контексті даного дисертаційного дослідження нами обґрунтовується, що поряд із альтернативними (прийомними) формами виховання дітей (прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, патронат), існує ще один інститут – інститут фактичного виховання, де суб'єктами виховання

виступають вітчима та/чи мачуха. Також нами обстоюється позиція, відповідно до якої вітчима, мачуха повинні бути наділені не тільки правом, а й обов'язком на виховання дітей (пасинка, падчерки), з якими вони спільно проживають однією сім'єю. Пояснимо свою позицію наступним.

Загальновідомо, що незалежно від того, хто здійснює виховний процес, мета його єдина – створити умови для реалізації дитиною права на дитинство та забезпечити її найкращі інтереси, які визначаються як дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності [223].

Особливий характер батьківських прав та обов'язків зумовлює в свою чергу і певні умови їх здійснення, що сформульовані у законі в якості обов'язкових. Відповідно до ст. 155 СК України батьки повинні здійснювати свої права та виконувати обов'язки на засадах поваги до прав дитини та її людської гідності [277]. На думку В. П. Мироненко, названа норма закону може тлумачитися з декількох позицій. По-перше, має місце чітке окреслення меж допустимої поведінки батьків, якої вони повинні дотримуватись при виконанні своїх повноважень щодо дитини; по-друге, в цій нормі опосередковано визначена мета батьківського права – вчиняючи будь-які дії щодо дитини, батькам необхідно дотримуватись проголошеного і гарантованого державою права на повагу до гідності та честі; і по-третє, неповага до дитини, приниження її гідності може завдати дитині шкоди і бути підставою для звернення дитини за захистом своїх прав [171, с. 61].

Застосовуючи правило про аналогію закону, можна стверджувати, що вище вказані положення повною мірою повинні відповідати діям таких членів сім'ї, як вітчима, мачухи при вихованні ними пасинка, падчерки. До того ж, ми повністю підтримуємо пропозицію Л. П. Короткової, яка багато років назад висловила припущення про можливість і необхідність покладення на вітчима, мачуху конкретних мір сімейно-правової відповідальності за порушення ними обов'язків по вихованню пасинка, падчерки [133, с. 67].

Окрім того, в юридичній літературі зустрічаються пропозиції і щодо можливості встановлення мір цивільно-правової відповідальності вітчима, мачухи за порушення спадкових прав пасинка, падчерки, що, на думку автора, стало б додатковою гарантією дотримання спадкових прав пасинка, падчерки [114, с. 96].

Нині сімейне законодавство України має в своєму арсеналі певний перелік санкцій, які можуть бути застосовані до осіб, які не виконують або неналежним чином виконують свої права та обов'язки по вихованню дітей. Зокрема, батьки можуть бути позбавлені або обмежені в батьківських правах; усиновлення може бути визнане недійсним або скасованим; опікуни чи піклувальники можуть бути притягнені до відповідальності за зловживання своїми правами тощо. Як бачимо, серед суб'єктів виховного процесу відсутні такі особи, як вітчим, мачуха, що є вкрай неправильним, адже свобода вибору у реалізації суб'єктивного права вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки не гарантує дитині достатнього рівня всебічного, повного розвитку і належного виховання, що порушує пріоритет сімейного виховання. А реалізація чи здійснення відповідного права, в даному випадку, залежить лише від рівня соціальної відповідальності вітчима, мачухи перед нерідними дітьми [113, с. 98-99].

Зрозуміло, що позбавити вітчима, мачуху батьківських прав неможливо, оскільки вони не наділені батьківськими правами в правовому (юридичному) розумінні. Однак, в силу закону, вони мають право на участь у вихованні пасинка, падчерки. До речі, ми вважаємо, що застосований у ст. 260 СК України термін вітчим, мачуха мають право «брати участь у вихованні» пасинка, падчерки, взагалі є некоректним, адже буквально його слід розуміти як саме право прийняти участь у виховному процесі, і не може тлумачитися власне, як «право на виховання». Відтак, мають бути внесені відповідні зміни до закону та розроблені відповідні механізми щодо можливості накладення на вітчима, мачуху санкцій сімейно-правової відповідальності за порушення прав та законних інтересів пасинка, падчерки. На наше переконання, відсутність

такої норми унеможливилює відповідальність вітчима, мачухи за порушення прав та інтересів пасинка, падчерки, погіршує загальний стан захисту прав дитини та тягне за собою негативні наслідки [113, с. 99].

Нами вже підкреслювалось, що ключовим правом дітей – є право на сімейне батьківське виховання. Цим право наділені всі діти, незалежно від того народжені вони в шлюбі, чи поза ним, проживають в повній сім'ї з рідними батьками чи з одним із батьків, в прийомній сім'ї чи в сім'ї, де функцію виховання перебирають на себе нерідний батько, мати – вітчим, мачуха.

Конституцією України проголошено, що всі громадяни рівні перед законом, мають однакові права та обов'язки, які різняться хіба-що залежного від їх правового статусу. Ведучи мову про особливий статус вітчима, мачухи та правовий статус батьків, ми наголошуємо на існуванні лише однієї відмінності. Ця відмінність полягає в тому, що батьки мають право і обов'язок по вихованню власної дитини в силу кровної родинності, а вітчим, мачуха набувають права на виховання чужої дитини – пасинка, падчерки в силу укладення шлюбу та спільного проживання з останніми однією сім'єю. Ми також обстоюємо позицію, що незважаючи на підстави виникнення сімейних відносин за участю вітчима, мачухи і відповідно пасинка, падчерки, їх права та обов'язки по відношенню до дітей є такими ж за змістом, як у батьків і дітей за походженням. Відтак, на вітчима, мачуху мають бути поширені і правові норми, які передбачають покладення на них сімейно-правової відповідальності за невиконання чи неналежне виконання обов'язків по вихованню пасинка, падчерки.

Питання сімейно-правової відповідальності, і зокрема, відповідальності батьків широко досліджуються в науці сімейного права як на рівні дисертаційних, монографічних досліджень, так і на рівні окремих наукових розвідок. Це обумовлено важливістю цієї сфери правових відносин, які в своєму позитивному розвитку розраховані на тривалу перспективу.

Досить важливу річ свого часу підкреслила Я. М. Шевченко: «в сімейному законодавстві існує іще одна характерна риса, яка хоча і не втілена в

окреме правило, однак від цього не стала менш значимою. Це – відображення у всіх без винятку нормах, які мають до цього відношення, переважної охорони інтересів неповнолітніх дітей» [315, с. 163]. Без перебільшення можна стверджувати, що відштовхуючись від такого правила, побудовано всю загальну структуру сімейно-правової відповідальності, починаючи з підстав її застосування, змісту та закінчуючи правовими наслідками.

Вважаємо, що в питанні щодо мети та значення відповідальності вітчима, мачухи за неналежне виховання дітей – пасинка, падчерки, цілком можна покластися на думку тих науковців які наголошують, що безпосередньою метою відповідальності за неналежне виховання дітей є захист прав та інтересів дітей, попередження порушень суб'єктивних прав дітей або припинення негативних наслідків порушень на майбутній час. Відповідальність за неналежне виховання дітей переслідує і мету захисту інтересів держави, заінтересованої в гідній зміні поколінь» [134, с. 96]. Подібні міркування щодо сутності та призначення сімейно-правової відповідальності висловлені і О. Ю. Казанцевою, яка підкреслювала, що «сімейно-правова відповідальність характеризується незначним репресивним характером, і покликана попередити необхідність застосування інших, більш суворих мір відповідальності. Відповідальність батьків встановлюється за неналежне виховання дітей, відповідно кінцевою метою якої є охорона суспільних відносин по вихованню підростаючого покоління. Забезпечуючи охорону суспільних відносин по вихованню підростаючого покоління, відповідальність батьків, є засобом захисту конкретних суб'єктивних прав, насамперед прав дитини на отримання належного виховання [100, с.45-46].

Отже, здійснюючи певний вплив на виховну функцію вітчима, мачухи, корегуючи їхнє ставлення до виконання набутого в силу укладення шлюбу та спільного проживання з пасинком, падчеркою однією сім'єю, батьківського обов'язку, відповідальність виступає тим мотиватором, який дозволяє покращити загальний мікроклімат сім'ї, в якій виховуються діти. Виховання почуття відповідальності перед сім'єю є одним із завдань сімейного

законодавства. Тому, кожен із суб'єктів виховного процесу, повинен керуватися таким почуттям відповідальності, створювати необхідний духовний зв'язок між членами сім'ї, що безумовно сприятливо впливатиме на весь процес виховання дітей, на формування у них почуття відповідальності перед суспільством. Виходячи із зазначених завдань, норми сімейного права спрямовані, з одного боку, на формування відповідальної поведінки, а з другого – встановлюють можливість застосування заходів впливу.

Таким чином, відповідальність вітчима, мачухи за невиконання або неналежне виконання обов'язків щодо виховання пасинка, падчерки, базується на загальних засадах юридичної відповідальності. Іншими словами, наявність у вітчима, мачухи правомочностей щодо виховання, порушення прав пасинка, падчерки на належне сімейне виховання з їхнього боку шляхом невиконання покладених на них правомочностей, наявність вини вітчима, мачухи у нездійсненні таких обов'язків та інші фактори, що впливають із такої поведінки названих суб'єктів виховання - все це, не що інше, як фактичний склад правопорушення, що дозволяє застосовувати до них міри державного примусу.

В більшості санкцій сімейної відповідальності чітко визначається вид і міра державного примусу, завдяки чому їх обсяг не може бути ні зменшений, ні збільшений судом. Застосування судом даного виду санкцій також має свої особливості: покладення на особу мір державного примусу обумовлюється не тільки наявністю необхідних підстав, але і доцільністю, яка встановлюється із урахуванням інтересів малолітніх, неповнолітніх дітей та інших членів сім'ї.

Не вдаючись в подробиці сімейно-правової відповідальності, оскільки це не є предметом нашого дослідження, єдине на чому вважаємо за необхідне наголосити – визначена законом та підтримана доктриною концепція відповідальності батьків за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків може бути застосована і до інших осіб, які фактично здійснюють виховання дітей, і зокрема, до вітчима та мачухи. Ця позиція означає, що в сімейному праві в питанні відповідальності вітчима, мачухи має місце

застосування правової презумпції – презумпції відповідальності вітчима, мачухи за порушення прав та інтересів дитини – пасинка, падчерки, з якою вони спільно проживають однією сім'єю.

Як нами уже неодноразово підкреслювалось, дитина, незалежно від того, хто здійснює її виховання наділена рядом прав, які визначені, як нормами національного, так і міжнародного права. Тому закономірним є те, що будь-яке порушення цих прав з боку вітчима, мачухи, як суб'єктів виховання, повинно тягнути за собою відповідальність, встановлену законом.

На наше переконання, вітчим, мачуха можуть і повинні бути притягнені до відповідальності за: нецільове витрачання коштів, які отримує пасинок, падчерка у вигляді аліментів, пенсії у зв'язку з втратою годувальника, інших видів соціальної допомоги, що надається державою; створення перешкод у спілкуванні з батьком (матір'ю), які проживають окремо від дитини та їхніми родичами (за умови, що таке спілкування не шкодить інтересам дитини); за вчинення неправомірних дій щодо майна, майнових прав дитини, в тому числі майнових прав у сфері інтелектуальної власності без дозволу органів опіки та піклування та ін.

Окремо слід розглядати питання щодо жорстокого поводження з дітьми та їх експлуатацію, які щодо батьків розглядаються як підстава позбавлення батьківських прав, а по відношенню до вітчима, мачухи - кваліфікуються як вчинення насильства щодо малолітніх, неповнолітніх пасинка падчерки.

Розглядаючи цю проблематику, варто зауважити, що значним здобутком українського суспільства стало те, що Україна одна із перших країн Східної Європи визнала домашнє насильство важливою суспільною проблемою, позбавивши кривдників можливості ховатися за ширмою невтручання у приватне життя [69, с. 3]. Важливість визнання цієї проблеми створює більше можливостей для її усунення, адже, як вірно вказують деякі фахівці - діти, які виховуються в сім'ї з проблемою насильства, підсвідомо переймають модель насильницької поведінки, а в більш зрілому віці виявляють агресію, є

схильними до негативних проявів у дитячому та молодіжному середовищі [90, с. 4]. Що теж становить величезну проблему сьогодення.

Разом з тим, якщо вести мову про підстави відповідальності за порушення прав дитини за сімейним законодавством, доводиться вести мову про можливість застосування правових презумпцій, то в даному випадку відповідальність вітчима, мачухи чітко визначено законом. Так, зокрема положення про відповідальність вітчима, мачухи знайшли відображення в Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», де вказано, що дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству, незалежно від факту спільного проживання поширюється і на таких осіб, як вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка) (п. 10 ч. 2 ст. 3). Крім того, ст. 22 названого закону передбачено, що захист прав та інтересів постраждалої дитини, у тому числі звернення до суду, представництво її прав та інтересів у суді можуть здійснювати мачуха або вітчим дитини, якщо вони не є кривдниками дитини [220].

Згадані норми законодавства свідчать про те, що названі суб'єкти сімейних правовідносин - вітчим, мачуха, законодавець розглядає у двох аспектах. За першим з них - вітчим, мачуха, які вчинили діяння фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства визнаються кривдниками, і притягуються до відповідальності, встановленої законом. За іншим - вітчиму, мачусі надане право звернутися до суду за захистом постраждалої дитини та представляти її права та інтереси, як законним представникам без особливих на те повноважень.

З нашої точки зору, такий стан речей додатково підкреслює доцільність і необхідність на законодавчому рівні закріпити за вітчимом, мачухою не лише «право участі у вихованні пасинка, падчерки», але і повноцінного статусу вихователів пасинка, падчерки з так би мовити «повним комплектом» батьківських прав та обов'язків, оскільки в реальному житті саме так і відбувається – вітчим, мачуха фактично здійснюють виховання пасинка, падчерки, керуючись власним сумлінням і своєю громадянською позицією, не

дивлячись на відсутність відповідного припису закону. Однак, такий припис закону виявляється вкрай важливим у випадках, коли вітчим, мачуха створюючи сім'ю керувалися дещо іншими мотивами, і виховання нерідної дитини не входили в їхні життєві плани.

Отже, з огляду на загальні положення законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству до кривдника, в тому числі вітчима, мачухи можуть бути застосовані такі спеціальні заходи: терміновий заборонний припис; обмежувальний припис стосовно кривдника; взяття на профілактичний облік кривдника та проведення з ним профілактичної роботи; направлення кривдника на проходження програми для кривдників [220].

Крім того, згідно зі ст. 15 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» члени сім'ї, які вчинили насильство в сім'ї, несуть кримінальну, адміністративну чи цивільно-правову відповідальність відповідно до закону [220].

Фізичне насильство в сім'ї, за яке передбачено кримінальну відповідальність, може бути вчинене у вигляді злочинів проти життя, здоров'я, злочинів, які ставлять у небезпеку життя чи здоров'я члена сім'ї, та злочинів проти особистої волі. Найбільш тяжким злочином, який може бути вчинений внаслідок насильства в сім'ї, є вбивство, тобто протиправне винне заподіяння смерті іншій людині (ст. 115 КК України). Якщо внаслідок насильства в сім'ї особу було доведено до самогубства або замаху на самогубство, що сталося через жорстоке з нею поводження, шантаж, примус до протиправних дій або систематичне приниження її людської честі й гідності, відповідальність настає за ст. 120 «Доведення до самогубства». Сімейне насильство в багатьох випадках має форму злочинів проти здоров'я. Заподіяння потерпілому тілесних ушкоджень тягне відповідальність за ст. ст. 121 «Умисне тяжке тілесне ушкодження», 122 «Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження», 123 «Умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне у стані сильного душевного хвилювання», 125 «Умисне легке тілесне ушкодження». Побой та мордування, тобто завдання удару, побойв або вчинення інших насильницьких дій, які

завдали фізичного болю і спричинили тілесні ушкодження, передбачені ст. 126 КК України та ряд інших злочинів [137].

Важливим кроком у боротьбі із сімейним насильством стало закріплення адміністративної відповідальності за вчинення насильства в сім'ї, невиконання захисного припису або непроходження корекційної програми. Названі діяння кваліфікуються за статтею 173-2 КУпАП [123].

Слід зазначити, що якщо дії особи, яка вчинила насильство в сім'ї, підпадають під ознаки злочину або адміністративного проступку, то поряд із притягненням правопорушника до кримінальної чи адміністративної відповідальності до останнього можуть бути застосовані заходи цивільно-правової відповідальності. Водночас, якщо дії члена сім'ї, який вчинив насильство в сім'ї, не підпадають під ознаки діянь, що переслідуються в кримінальному чи адміністративному порядку, у постраждалої особи в будь-якому випадку завжди існує право на подання позову та притягнення винної особи до цивільно-правової відповідальності [220]. До такого висновку приходять і В. П. Мозолін, який вказує, що цивільно-правова відповідальність має майновий характер, що дозволяє застосовувати її на лише в якості єдиної санкції за скоєне правопорушення, але і спільно з адміністративно-правовими чи кримінально-правовими санкціями. Це обумовлюється змістом та юридичною природою тих правовідносин, в межах яких вона застосовується [173, с. 33].

Однією із прогалин українського законодавства є також питання про невизначеність суб'єкту злочину, передбаченого ст. 166 Кримінального кодексу України «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування». Як вірно вказує Ю. А. Западнава, в силу специфіки об'єкта кримінальної охорони склад цього злочину характеризується спеціальним суб'єктом і передбачає відповідальність обмеженого кола осіб: батьків, інших осіб, на яких покладено ці обов'язки [89, с. 60, 61]. З нашої точки зору, проблема полягає в тому, що сімейне та інше галузеве законодавство, крім «батьків» називає і «інших осіб» або «осіб, що їх

заміняють», при цьому не даючи жодних роз'яснень з приводу того, кого ж необхідно розуміти під цими поняттями.

Певні кроки для усунення цієї проблеми зроблені на рівні доктринальних досліджень. За одним із них до осіб, на яких покладено обов'язки по вихованню дитини віднесено бабу, діда, вітчима, мачуху, брата, сестру, тітку, дядька [91, с. 62]. В цілому ми підтримуємо таку позицію, однак з огляду на законодавство – вітчим, мачуха не наділені обов'язками щодо виховання пасинка, падчерки. Така неузгодженість законодавчих положень має вкрай негативні наслідки, адже за таких умов вести мову про відповідальність названих осіб практично неможливо. Уявляється справедливим твердження Т. А. Владикіної, яка наголошує, що «нечіткість меж правового регулювання відповідальності за порушення права дитини на виховання, помножена на особистісну деградацію деяких суб'єктів виховання, призводить до зростання сімейно-побутового насильства та інших несприятливих наслідків» [45, с. 68].

Також необхідно погодитись із Н. В. Гуль, яка правильно зауважує, що неможливо визнати винними нездійснення тих дій по вихованню неповнолітніх, які не входили в коло обов'язків особи [61, с. 62]. Такої ж думки дотримується і О. М. Шаганова, яка вказує, що «особи, які фактично здійснюють виховання» будуть нести відповідальність за невиконання чи неналежне виконання відповідних обов'язків, лише в тому випадку, коли ці обов'язки будуть передбачені законом [308, с. 25]. В іншому доробку зазначена авторка підкреслює, що в коло суб'єктів відповідальності за не виховання дітей, необхідно включити додаткових суб'єктів – вітчима, мачуху, що, на її думку, дозволить підвищити ефективність реалізації даної правової норми в правозастосовній діяльності, тим самим забезпечивши всебічний захист прав і інтересів неповнолітніх [307, с. 124]. На необхідності існування обов'язку вказують і Д. Ю. Буч та В. В. Картавенко. Зокрема, науковці зазначають, якщо у особи відсутня реальна можливість здійснювати виховання, то дана особа не може бути притягненою до відповідальності [39, с. 4].

Що знову ж таки повертає нас до необхідності закріплення за вітчимом, мачухою, як за фактичними вихователями, обов'язку виховання малолітніх, неповнолітніх пасинка, падчерки. До речі, в юридичній літературі з цього питання досить часто зустрічаються подібні пропозиції. Так, В. Л. Андрєєв, досліджуючи питання, пов'язані зі сферою кримінально-правової охорони сім'ї та неповнолітніх, наполягає на включенні фактичних вихователів, до яких він відносить вітчима та мачуху до переліку суб'єктів, які можуть і повинні нести відповідальність за невиконання обов'язків по вихованню неповнолітніх пасинка та падчерки [4, с. 74].

На сьогоднішній правова норма про невиконання батьками обов'язку по догляду за дитиною, закріплена Кримінальним кодексом України (ст. 166), називає лише одного суб'єкта відповідальності, що є невиправданим з огляду на реальний стан сфери виховання, де крім батьків, до процесу виховання можуть бути залучені і інші особи. Ставлячи за мету захист прав та інтересів дітей, дана права норма потребує перегляду і нового наповнення. У зв'язку з цим пропонуємо ст. 166 КК України викласти у такій редакції:

«Стаття 166. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування»:

«Злісне невиконання батьками, вітчимом, мачухою, іншими особами, які проживають із малолітніми, неповнолітніми та фактично здійснюють нагляд за ними, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що спричинило тяжкі наслідки, -

карається обмеженням волі на строк від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк».

Ми переконані, що запропоновані зміни до законодавства спроможні відігравати не лише каральну функцію, а й попереджувальну, оскільки загроза покарання може слугувати неабияким стимулом для вітчима, мачухи не допускати протиправних дій щодо пасинка, падчерки, з якими вони спільно проживають однією сім'єю».

Зрештою, не можна оминати і питання щодо відповідальності вітчима, мачухи за шкоду завдану малолітніми, неповнолітніми пасинками, падчерками третім особам, оскільки одним із видів відповідальності за неналежне виховання є цивільно-правова відповідальність.

Досліджуючи питання щодо відповідальності за порушення цивільних прав та обов'язків, В. П. Грибанов відзначав, що умовами, при яких спрацьовує механізм цивільно-правової відповідальності є наявність прав та обов'язків, порушення яких тягне за собою покладення на їх порушника мір цивільно-правової відповідальності; протиправне порушення особою, покладених на нього обов'язків і суб'єктивних прав інших осіб; наявність шкоди, завданої протиправною поведінкою правопорушника; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і шкідливими наслідками, що наступили; наявність вини правопорушника [57, с. 49].

Відповідно до ч. 1 ст. 1178 ЦК України, шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками (усиновлювачами) або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою [298].

Відповідно до ст. 1179 ЦК України, неповнолітня особа (у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) відповідає за завдану нею шкоду самостійно на загальних підставах. У разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини [298].

Наукова література представлена значною кількістю досліджень, присвячених проблематиці цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану дітьми. Звернемося лише до деяких з них. Свого часу Н. М. Єршова підкреслювала, що «закон не випадково в першу чергу серед осіб, відповідальних за дії неповнолітніх, називає, саме батьків. Обов'язок відшкодування шкоди нерозривно пов'язаний з батьківським обов'язком, з правом батьків на особисте виховання своїх дітей. В переліку осіб, зобов'язаних нести відповідальність за шкоду, завдану малолітніми згадуються лише батьки, опікуни, але не вказано ні родичів, ні сторонніх осіб. Це означає, що особи, які тимчасово доглядають дітей, не можуть відповідати за завдану останніми шкоду, якщо вони не призначені опікунами» [73, с. 149]. Не можна не погодитись із Я. М. Шевченко, яка підкреслювала, що ці особи не замінюють неповнолітнього суб'єкта, а несуть відповідальність за власне правопорушення, яке полягає в тому, що в результаті неналежного нагляду і виховання вони допустили заподіяння шкоди діями неповнолітнього [316, с. 127]. Таким чином, ст. 1178 ЦК України регламентує відповідальність батьків за шкоду, завдану їхніми дітьми і представляє собою приватний випадок відповідальності, але загальні положення про відповідальність за завдання шкоди, розповсюджуються і на них [298].

Батьки безпосередньо шкоди потерпілому не завдають, їхній обов'язок відшкодувати шкоду виникає не тому, що вони її завдали, а тому що не виконали свого правового обов'язку по вихованню дітей та нагляду за ними, що сприяло скоєнню неповнолітнім правопорушення. В цьому проявляється одна із умов притягнення їх до відповідальності - протиправність поведінки. У цивільному праві, наголошує А. М. Каленчук, за загальним правилом протиправним визнається будь-яке заподіяння шкоди. Такий підхід обумовлюється загально-дозвільним типом правового регулювання, який властивий цивільному праву. Коли суб'єкт уповноважений вчиняти всі дії, які не суперечать закону, досить важко чітко визначити, у яких конкретно випадках має наставати цивільно-правова відповідальність. Звідси будь-яке

порушення цивільного суб'єктивного права, в тому числі заподіяння шкоди, є не скільки незаконним, скільки протиправним, оскільки суперечить загальним принципам цивільного права. Тому у сфері цивільного права порушенням за загальним правилом визнається будь-яке діяння, якщо воно призвело до заподіяння шкоди [102, с. 51].

Зобов'язання з відшкодування шкоди, в т. ч. і зобов'язання по відшкодуванню шкоди, завданої неповнолітніми, зазначає В. Д. Перевалов, завжди пов'язуються з юридичними фактами, які здебільшого є протиправними юридично значимими діями, під якими розуміють протиправну поведінку особи, яка порушує правову норму і наявне суб'єктивне право потерпілої особи [206, с.429, 431]. У зв'язку з цим, безспірним є висновок про те, що відповідальність за шкоду, завдану неповнолітніми, настає за наявності протиправності як у діях самих заподіювачів шкоди, так і в поведінці осіб, зобов'язаних здійснювати нагляд за ними [22, с. 80]. При цьому А. М. Бсякова зауважує, що протиправним є сам факт заподіяння шкоди – дії дітей не можуть бути визнані винними, але протиправними повинні визнаватися [22, с. 90]. Протиправність поведінки дітей виражається в заподіянні ними шкоди, а протиправність поведінки осіб, зобов'язаних виховувати дітей і здійснювати за ними належний нагляд – в невиконанні цього обов'язку [302, с. 25]. Така позиція науковців була і залишається превалюючою.

Більшість науковців, які торкалися проблематики цивільно-правової відповідальності дітей, одностайні в питанні наявності вини батьків, які притягуються до відповідальності за шкоду, завдану їхніми дітьми.

Досліджуючи цивільно-правову відповідальність батьків, за шкоду завдану дітьми, В. П. Мироненко вказувала, що специфіка цього делікту знаходить своє вираження в механізмі та структурі відповідальності – в поєднанні з відповідальністю батьків. Особливістю є те, що батьки безпосередньо шкоди потерпілому не завдають, а відтак в зобов'язальні відносини із ним не вступають. Їхній обов'язок відшкодувати шкоду виникає тому, що вони не виконали свого правового обов'язку по вихованню та нагляду

за дітьми. Тобто підставою притягнення батьків до цивільно-правової відповідальності є винне протиправне невиконання покладених на них обов'язків по належному вихованню дитини [170, с. 14]. Підставою відповідальності батьків, інших законних представників за шкоду завдану дітьми, наголошує Ж. Л. Чорна, є протиправна поведінка дитини і протиправна поведінка батьків, яка порушує норму законодавства і тягне за собою завдання шкоди або створює загрозу завдання шкоди життю, здоров'ю чи майну фізичних чи юридичних осіб. Це складний юридичний факт, який відноситься до особливих підстав відповідальності, і в чому проявляється його специфіка. Підставою відповідальності за шкоду, завдану малолітніми, неповнолітніми особами (особами з вадами віку) є цивільне правопорушення, яке вчиняється дитиною, а у випадку притягнення до субсидіарної відповідальності законних представників – їх винна поведінка і наявність зв'язку між дитиною та законними представниками [306, с. 102]. Досліджуючи проблеми цивільно-правової відповідальності батьків за правопорушення, вчинювані неповнолітніми, М. В. Логвінова підкреслює, що в основі цивільної відповідальності батьків лежить винне порушення ними обов'язків, що впливають із сімейно-правових зв'язків з неповнолітніми. При цьому автор визначає вину батьків (осіб, які їх замінюють) як безвідповідальне ставлення до виховання неповнолітніх або неправомірне використання своїх прав щодо дітей, результатом чого є неправильна поведінка дітей, яка спричинила шкоду [152, с. 12]. С. Я. Ременяк також притримується позиції, відповідно до якої вина є необхідним елементом складу правопорушення і характеризується тим, що особа усвідомлювала протиправність своєї поведінки, передбачала або повинна була передбачити настання шкідливого результату, бажала його настання або відносила до нього байдуже. Вина батьків, у більшості випадків, виступає у формі необережності, хоча у цивільному праві форма вини не має суттєвого значення, оскільки винно завдані збитки мають бути відшкодовані в повному обсязі [230, с. 17]. Вирішуючи питання про підстави відповідальності батьків за шкоду, завдану неповнолітніми дітьми, необхідно виходити із наявності двох

правопорушень. Першим виступає правопорушення дітей, наслідком якого є завдання шкоди третім особам, другим – є правопорушення батьків, яке полягає у нездійсненні належного виховання та нагляду за дітьми, тобто невиконання чи неналежне виконання ними своїх батьківських обов’язків [291, с. 48].

Принагідно зауважимо, що при притягненні батьків до відповідальності за шкоду, завдану малолітніми дітьми, О. О. Отрадна, веде мову про застосування загально правової презумпції – презумпції знання закону. Батьки, інші законні представники малолітньої особи не можуть бути звільнені від обов’язку відшкодувати шкоду, завдану малолітніми дітьми на підставі того, що вони не знали, що відповідно до закону даний обов’язок покладений саме на них [203, с. 149].

З огляду на вище наведене, можна стверджувати наступне: вітчим, мачуха вчиняючи дії фактичного характеру щодо виховання пасинка, падчерки стають учасниками не лише виховного процесу, а й суб’єктами, які несуть відповідальність за поведінку, дії їх вихованців – пасинка, падчерки. Відтак, вбачається, що закономірним явищем є притягнення їх до відповідальності за шкоду, завдану пасинком, падчеркою з дотриманням всіх підстав цивільно-правової відповідальності, закріплених ЦК України щодо деліктної відповідальності. Наша позиція ґрунтується на тому, що вітчим, мачуха в жодному разі не можуть бути визнані тими особами, які тимчасового здійснюють нагляд за дитиною. Сам факт укладення шлюбу між особами, які мають дітей від попередніх шлюбів (чи стосунків) наділяє їх статусом вітчима чи мачухи, а отже свідчить про покладення на них певних сімейних прав і обов’язків. Рівно, як і покладення на них відповідальності за виховання дітей, з якими він/вона спільно проживають однією сім’єю.

У зв’язку з цим, пропонуємо:

ч. 1 ст. 1178 «Відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою», викласти у такій редакції:

«1. Шкода, завдана малолітньою особою (яка не досягла чотирнадцяти років), відшкодовується її батьками (усиновлювачами), вітчимом (мачухою)

або опікуном чи іншою фізичною особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітньої особи, - якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою»;

Ч. 2 ст. 1179 «Відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою» викласти у такій редакції:

«У разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами), вітчимом, мачухою або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини. Якщо неповнолітня особа перебувала у закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад зобов'язаний відшкодувати шкоду в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі, якщо він не доведе, що шкоди було завдано не з його вини.

Ч 3. Обов'язок батьків (усиновлювачів), вітчима, мачухи, піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодувати шкоду припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди».

Висновки до розділу 3

Дослідження особливостей здійснення вітчимом, мачухою інших прав та обов'язків як суб'єктів сімейно-правових відносин дозволило нам дійти таких висновків:

1. До спадкоємців четвертої черги належать не лише жінка (чоловік), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу, таке право можуть мати також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були

пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та обов'язки. Зокрема до таких осіб належать: вітчим, мачуха, пасинки, падчерки.

2. Інститут обов'язкової частки захищає інтереси не лише уповноважених осіб, але і інтереси держави та суспільства, оскільки відсутність у цих суб'єктів джерел до існування, потягне несприятливі соціальні наслідки, породить необхідність надання їм додаткової допомоги з боку держави.

3. Вітчим, мачуха мають право на спадкування за законом, як спадкоємці четвертої черги за умови, що проживали зі спадкодавцем однією сім'єю, не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

4. Пасинки, падчерки можуть бути визнані спадкоємцями першої черги після смерті вітчима, мачухи за умов визначених законом та за відсутності заперечень з боку інших спадкоємців.

5. Обов'язковою умовою закликання вітчима, мачухи до спадкування, повинна бути встановлення факту неможливості отримання ними допомоги від інших осіб, від яких вони мають право вимагати утримання відповідного до закону першу чергу.

6. Законним представником малолітньої, неповнолітньої дитини слід вважати осіб, які наділені сімейно-правовим статусом батьків чи осіб, що їх замінюють (вітчим, мачуха), на яких за законом покладені спеціальні права (обов'язки) щодо представництва та захисту прав та охоронюваних законом інтересів дитини (пасинка, падчерки) у всіх органах, установах, організаціях, у відносинах з будь-якими фізичними чи юридичними особами, в тому числі в судах, і на яких у випадках та в порядку, встановлену законом, покладено повну чи субсидіарну майнову відповідальність за правочини, укладені малолітніми, неповнолітнім, а також за шкоду, завдану малолітніми, неповнолітнім третім особам.

7. Під захистом прав та інтересів пасинка, падчерки слід розуміти правомірні дії вітчима, мачухи, які здійснюються шляхом звернення до юрисдикційної або неюрисдикційної форми захисту з використанням визначених законом способів захисту. Під способами захисту суб'єктивних

прав та охоронюваних законом інтересів пасинка, падчерки розуміються закріплені законом матеріально-правові засоби примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав.

8. Здійснення самозахисту вітчимою, мачухою – це допустимі та необхідні дії юридичного та фактичного характеру, які вчиняються ними щодо захисту особистих немайнових та майнових, в тому числі спадкових, житлових, пенсійних та інших прав пасинка, падчерки без спеціальних повноважень, в силу сталого, реально існуючого між ними сімейно-правового зв'язку, що виник на підставі шлюбу з рідним батьком (матір'ю) дитини.

9. Самозахист має місце і у сфері житлових відносин: визначення місця проживання дитини; збереження права користування житлом за пасинком, падчеркою, якщо вони зареєстровані за місцем проживання того з батьків, який проживає окремо, а фактично проживають за місцем реєстрації вітчима, мачухи; право на приватизацію житла, в якому зареєстровані та ін. У сфері трудових відносин – коли неповнолітній працює, і коли, зокрема йдеться про порушення трудових прав неповнолітнього, пов'язаних із укладенням трудового договору, виплатою заробітної плати, дотримання вимог трудового законодавства щодо режиму та умов праці неповнолітнього, підстав звільнення тощо. У сфері соціальних, пенсійних відносин – у випадку порушення цих прав або необґрунтованої відмови у призначення різного роду соціальних виплат, передбачених пенсійним, соціальним законодавством тощо. У сфері цивільних відносин - коли йдеться про порушення особистих немайнових та майнових права пасинка, падчерки.

10. Відповідальність вітчима, мачухи за невиконання або неналежне виконання обов'язків щодо виховання пасинка, падчерки, базується на загальних засадах юридичної відповідальності. Іншими словами, наявність у вітчима, мачухи правомочностей щодо виховання, порушення прав пасинка, падчерки на належне сімейне виховання з їхнього боку шляхом невиконання покладених на них правомочностей, наявність вини вітчима, мачухи у

нездійсненні таких обов'язків та інші фактори, що впливають із такої поведінки названих суб'єктів виховання - все це, не що інше, як фактичний склад правопорушення, що дозволяє застосовувати до них міри державного примусу.

11. Вітчим, мачуха можуть і повинні бути притягнені до відповідальності за: нецільове витрачання коштів, які отримує пасинок, падчерка у вигляді аліментів, пенсії у зв'язку з втратою годувальника, інших видів соціальної допомоги, що надається державою; створення перешкод у спілкуванні з батьком (матір'ю), які проживають окремо від дитини та їхніми родичами (за умови, що таке спілкування не шкодить інтересам дитини); за вчинення неправомірних дій щодо майна, майнових прав дитини, в тому числі майнових прав у сфері інтелектуальної власності без дозволу органів опіки та піклування та ін.

12. Вітчим, мачуха вчиняючи дії фактичного характеру щодо виховання пасинка, падчерки стають учасниками не лише виховного процесу, а й суб'єктами, які несуть відповідальність за поведінку, дії їх вихованців – пасинка, падчерки. Відтак, вбачається, що закономірним явищем є притягнення їх до відповідальності за шкоду, завдану пасинком, падчеркою з дотриманням всіх підстав цивільно-правової відповідальності, закріплених ЦК України щодо деліктної відповідальності. Наша позиція ґрунтується на тому, що вітчим, мачуха в жодному разі не можуть бути визнані тими особами, які тимчасового здійснюють нагляд за дитиною. Сам факт укладення шлюбу між особами, які мають дітей від попередніх шлюбів (чи стосунків) наділяє їх статусом вітчима чи мачухи, а отже свідчить про покладення на них певних сімейних прав і обов'язків. Рівно, як і покладення на них відповідальності за виховання дітей, з якими він/вона спільно проживають однією сім'єю.

ВИСНОВКИ

1. Здійснений джерелознавчий огляд вітчизняної та зарубіжної літератури свідчить про те, що питання правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима мачухи в сучасних умовах є актуальними. Однак дану тематику не можна вважати достатньо розробленою. Відсутність окремих новітніх монографічних, комплексних досліджень, в тому числі і дисертаційних, зумовлюють потребу здійснення відповідного наукового дослідження, яке могло б стати науковим підґрунтям для вдосконалення чинного законодавства, що регулює відносини які виникають у зв'язку із здійсненням вітчимом, мачухою, покладених на них законом сімейних прав та обов'язків.

2. Дослідження питання юридичної природи сімейно-правового статусу вітчима і мачухи зумовило використання у проведенні дослідження методу системного аналізу та порівняльно-правового (компаративістського) методу. Так, за допомогою методу системного аналізу було здійснено оцінку стану правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи у сімейному праві, а також здійснено аналіз наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених, поглядів практиків щодо окремих питань правового статусу вітчима, мачухи. Використання порівняльно-правового (компаративістського) методу дозволило здійснити порівняльну характеристику законодавчих положень регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи за законодавством України та за законодавством деяких зарубіжних країн (Англія, Уельс, Німеччина, Швеція та ін.

3. Аналіз правового регулювання сімейних відносин за участю вітчима, мачухи у законодавстві деяких зарубіжних країн вказує на неоднозначність і широку розгалуженість щодо визначення понять тих суб'єктів, які набувають прав та обов'язків вітчима, мачухи у змішаній сім'ї. Достатньо різними за своїми підходами є також визначення змісту особистих немайнових та

майнових прав і обов'язків нерідних батьків у сімейно-правових відносинах за участю зазначених суб'єктів і дітей.

4. Значна кількість питань правового регулювання сімейно-правового статусу вітчима, мачухи у деяких зарубіжних країнах врегульована не лише нормами сімейного законодавства, а лежить в площині міжгалузевого врегулювання – поєднанні норм сімейного і цивільного закону.

5. Офіційного статусу «вітчим», «мачуха» набувають особи, після реєстрації ними шлюбу у встановленому законом порядку та які мають дітей від попередніх відносин, відповідно статус «пасинка», «падчерки» набувають діти у разі реєстрації їхніми батьком (матір'ю) шлюбу за умови проживання однією сім'єю.

6. Під правовим статусом вітчима, мачухи слід розуміти правовий стан особи, яка добровільно, але на визначених законом підставах, виконує функції виховання та утримання пасинка, падчерки. Правовий статус вітчима, мачухи визначається як за допомогою правових категорій, так і з урахуванням моральних засад, дотримання яких є необхідним для забезпечення пасику, падчерці належних умов для виховання та розвитку.

7. Правовий статус вітчима, мачухи належить до категорії спеціального правового статусу особи та характеризується такими ознаками: по-перше, вітчимом, мачухою є особа, яка перебуває в зареєстрованому шлюбі з біологічним батьком (матір'ю) пасинка, падчерки, отже – це пов'язано із сімейним станом особи; по-друге, правовий статус вітчима, мачухи пов'язується із виконанням ними функцій щодо виховання та утримання дитини, з якою вони не пов'язані кровною родинністю; по-третє, такий статус зберігається за вітчимом, мачухою на період, коли вони фактично проживають з дитиною та наділені щодо неї певними правами і обов'язками; по-четверте, сімейно-правовий статус вітчима – це права і обов'язки, які включають індивідуальні якості, особисту культуру та соціальну свідомість вітчима, мачухи, що впливають на виховання пасинка, падчерки та ґрунтуються на приписах СК України, однак не обмежені ним.

8. Можливість реалізації вітчимом, мачухою особистих немайнових та майнових прав виникає з моменту реєстрації шлюбу з біологічним батьком (матір'ю) малолітньої, неповнолітньої дитини. Основним критерієм, за яким вітчим, мачуха пасинок, падчерка відносяться до членів сім'ї є: спільне проживання, спільне виховання та утримання дітей (рідних та пасинка, падчерки).

9. Вітчим, мачуха є фактичними вихователями пасинка, падчерки, які не лише мають право брати участь у вихованні пасинка, падчерки, а на яких поширюються вимоги законодавства про право та обов'язок надати дитині належне виховання.

10. До спадкоємців четвертої черги належать не лише жінка (чоловік), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу, таке право можуть мати також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем, були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та обов'язки. Зокрема до таких осіб належать: вітчим, мачуха, пасинки, падчерки.

11. Інститут обов'язкової частки захищає інтереси не лише уповноважених осіб, але і інтереси держави та суспільства, оскільки відсутність у цих суб'єктів джерел до існування, потягне несприятливі соціальні наслідки, породить необхідність надання їм додаткової допомоги з боку держави.

12. Вітчим, мачуха мають право на спадкування за законом, як спадкоємці четвертої черги за умови, що проживали зі спадкодавцем однією сім'єю, не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

13. Пасинки, падчерки можуть бути визнані спадкоємцями першої черги після смерті вітчима, мачухи за умов визначених законом та за відсутності заперечень з боку інших спадкоємців. Обов'язковою умовою закликання вітчима, мачухи до спадкування, повинна бути встановлення факту неможливості отримання ними допомоги від інших осіб, від яких вони мають право вимагати утримання відповідного до закону першу чергу.

14. Законним представником малолітньої, неповнолітньої дитини слід вважати осіб, які наділені сімейно-правовим статусом батьків чи осіб, що їх

замінюють (вітчим, мачуха), на яких за законом покладені спеціальні права (обов'язки) щодо представництва та захисту прав та охоронюваних законом інтересів дитини (пасинка, падчерки) у всіх органах, установах, організаціях, у відносинах з будь-якими фізичними чи юридичними особами, в тому числі в судах, і на яких у випадках та в порядку, встановлену законом, покладено повну чи субсидіарну майнову відповідальність за правочини, укладені малолітніми, неповнолітнім, а також за шкоду, завдану малолітніми, неповнолітнім третім особам.

15. Під захистом прав та інтересів пасинка, падчерки слід розуміти правомірні дії вітчима, мачухи, які здійснюються шляхом звернення до юрисдикційної або неюрисдикційної форми захисту з використанням визначених законом способів захисту. Під способами захисту суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів пасинка, падчерки розуміються закріплені законом матеріально-правові засоби примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав.

16. Здійснення самозахисту вітчимом, мачухою – це допустимі та необхідні дії юридичного та фактичного характеру, які вчиняються ними щодо захисту особистих немайнових та майнових, в тому числі спадкових, житлових, пенсійних та інших прав пасинка, падчерки без спеціальних повноважень, в силу сталого, реально існуючого між ними сімейно-правового зв'язку, що виник на підставі шлюбу з рідним батьком (матір'ю) дитини.

17. Самозахист має місце і у сфері житлових відносин: визначення місця проживання дитини; збереження права користування житлом за пасинком, падчеркою, якщо вони зареєстровані за місцем проживання того з батьків, який проживає окремо, а фактично проживають за місцем реєстрації вітчима, мачухи; право на приватизацію житла, в якому зареєстровані та ін. У сфері трудових відносин – коли неповнолітній працює, і коли, зокрема йдеться про порушення трудових прав неповнолітнього, пов'язаних із укладенням трудового договору, виплатою заробітної плати, дотримання вимог трудового

законодавства щодо режиму та умов праці неповнолітнього, підстав звільнення тощо. У сфері соціальних, пенсійних відносин – у випадку порушення цих прав або необґрунтованої відмови у призначення різного роду соціальних виплат, передбачених пенсійним, соціальним законодавством тощо. У сфері цивільних відносин - коли йдеться про порушення особистих немайнових та майнових права пасинка, падчерки.

18. Відповідальність вітчима, мачухи за невиконання або неналежне виконання обов'язків щодо виховання пасинка, падчерки, базується на загальних засадах юридичної відповідальності. Іншими словами, наявність у вітчима, мачухи правомочностей щодо виховання, порушення прав пасинка, падчерки на належне сімейне виховання з їхнього боку шляхом невиконання покладених на них правомочностей, наявність вини вітчима, мачухи у нездійсненні таких обов'язків та інші фактори, що впливають із такої поведінки названих суб'єктів виховання - все це, не що інше, як фактичний склад правопорушення, що дозволяє застосовувати до них міри державного примусу.

19. Вітчим, мачуха можуть і повинні бути притягнені до відповідальності за: нецільове витрачання коштів, які отримує пасинок, падчерка у вигляді аліментів, пенсії у зв'язку з втратою годувальника, інших видів соціальної допомоги, що надається державою; створення перешкод у спілкуванні з батьком (матір'ю), які проживають окремо від дитини та їхніми родичами (за умови, що таке спілкування не шкодить інтересам дитини); за вчинення неправомірних дій щодо майна, майнових прав дитини, в тому числі майнових прав у сфері інтелектуальної власності без дозволу органів опіки та піклування та ін.

20. Вітчим, мачуха вчиняючи дії фактичного характеру щодо виховання пасинка, падчерки стають учасниками не лише виховного процесу, а й суб'єктами, які несуть відповідальність за поведінку, дії їх вихованців – пасинка, падчерки. Відтак, вбачається, що закономірним явищем є притягнення їх до відповідальності за шкоду, завдану пасинком, падчеркою з дотриманням

всіх підстав цивільно-правової відповідальності, закріплених ЦК України щодо деліктної відповідальності. Наша позиція ґрунтується на тому, що вітчим, мачуха в жодному разі не можуть бути визнані тими особами, які тимчасового здійснюють нагляд за дитиною. Сам факт укладення шлюбу між особами, які мають дітей від попередніх шлюбів (чи стосунків) наділяє їх статусом вітчима чи мачухи, а отже свідчить про покладення на них певних сімейних прав і обов'язків. Рівно, як і покладення на них відповідальності за виховання дітей, з якими він/вона спільно проживають однією сім'єю.

21. Зміст майнових прав та обов'язків вітчима і мачухи по відношенню до пасинка, падчерки слід розглядати у широкому значенні, в першу чергу, через надання утримання, тобто - забезпечення дитини необхідними першочерговими речами (їжа, одяг, медикаменти, житло), речами, необхідними для повноцінного розвитку і виховання (спортивний одяг та приладдя, музичний інструмент та інш.), кошти (організація культурного дозвілля, оплата додаткових освітніх послуг та навчання).

22. Обов'язок щодо утримання малолітніх, неповнолітніх або повнолітніх непрацездатних пасинка, падчерки, може бути покладено на вітчима, мачуху за відсутності у них осіб, на яких за законом у першу чергу покладається обов'язок утримання або ж якщо вони з поважних причин не можуть надавати такого утримання, а також за умови, що вітчим, мачухи спроможні надати таку матеріальну допомогу. Вітчим, мачуха мають право здійснювати управління майном пасинка, падчерки та спрямовувати отримані доходи на її виховання та розвиток на умовах та в порядку, визначених договором про спільне управління майном дитини з рідним батьком (матір'ю), а у разі їх відсутності – за погодженням з органами опіки та піклування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблеева Г.Р. Источники международно-правового регулирования в сфере защиты прав детей. *Вестник Волгоградского института бизнеса*. 2015. № 2 (31). С. 309–313.
2. Александрова Н.В. Правосудие как форма реализации и осуществления судебной власти. *Вестник Чувашского университета*. 2014. № 3. С. 253–256.
3. Алешина А. В., Косовская В. А. Наследники по закону и очередность их призвания к наследству в Российской Федерации и зарубежных странах. *Общество. Среда. Развитие*. 2010. № 1. С. 72–76.
4. Андреев В.Л. Направление реализации уголовной политики в сфере уголовно-правовой охраны интересов семьи и несовершеннолетних. *Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России*. 2011. № 1. С. 71–75.
5. Андреева Т. В. Семейная психология: учеб. пособие. СПб.: Речь, 2004. 244 с.
6. Антокольская М. Семейное право: учебник для вузов / М. Антокольская. Москва: Юрист, 1996. 366 с.
7. Апопій І. В. Сімейне право України: навчальний посібник для студ. вищих навч. закладів / І. В. Апопій. 2-ге вид., переробл. та допов. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 360 с.
8. Апопій І.В. Правовий статус мачухи і вітчима у сімейному праві України. *Радник*. Український юридичний портал. URL: <http://radnuk.info/statti/567-simeine/15158-2011-01-21-09-00-45>.
9. Аргентова, Т. Е., Колотилина, В. В. Семья повторного брака как феномен современной социальной жизни. *Вестник Кемеровского государственного университета*. 2014. № 3 (59). С. 113–117.
10. Арнаутова Е. П. Стабильность семьи, основанной на повторном браке. *Семейная психология и семейная психотерапия*. 1997. № 2. С.55–69.

11. Афанасьєва Л. Аліментні правовідносини в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 187 с.
12. Афанасьєва Л. В. Аліментні правовідносини в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 15 с.
13. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве. Горький: Высшая школа, 1974. 124 с.
14. Бабенко С.В. Правовой статус личности в правовом государстве: вопросы теории: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Краснодар, 2008. 31 с.
15. Байзигитова А.М. Актуальные проблемы наследственных прав в РФ. *Вестник Башкирского университета*. 2005. № 2. С. 96–98.
16. Балабух М. Правовий статус мачухи та вітчима в сімейному праві України // 70-та студентська науково-технічна конференція. Секція права та психології: збірник тез доповідей. (Львів, 16–18 жовтня 2012 р.). Львів: Національний університет "Львівська політехніка", Навчально-науковий інститут права та психології, Видавництво Львівської політехніки, 2012. С. 71–73.
17. Баранова Л.М. Охорона прав спадкоємців шляхом зміни черговості спадкування за законом. *Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого*. 2010. № 4 (63). С. 138–144.
18. Батурцева А.А. Особенности призвания к наследованию отчима (мачухи) и пасынков (падчериц). *Таврический научный обозреватель*. 2016. № 10-2 (15). С. 35–38.
19. Бахтиаров И. П. Мачеха, отчим, пасынок и падчерица как субъекты семейных правоотношений. *Евразийский юридический журнал*. 2009. № 9(16). С. 116–118.
20. Белова С. Н. Близкое родство и свойство как препятствие к браку. *Социально-политические науки*. 2017. № 4. С. 62–64.
21. Белякова А. М., Ворожейкин Е. М. Советское семейное право: учебник. Москва: Юридическая литература, 1974. 303 с.

22. Бемякова А.М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1986. 152 с.
23. Беспалов Ю. Участие законных представителей в реализации семейных прав ребенка. *Российская юстиция*. 2003. № 6. С. 32–33.
24. Беспалов Ю. Ф. Семейно-правовое положение ребёнка в Российской Федерации: монография. Владимир: ВГПУ, 2000. 190 с.
25. Беспалов Ю.Ф. Некоторые вопросы семейной дееспособности ребенка. *Нотариус*. 2005. № 2. С. 13–23.
26. Бігняк О. Правова природа та класифікація форм захисту корпоративних прав. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 6–10.
27. Бідність та нерівні можливості дітей в Україні [Текст] / Черенько Л. М., Полякова С. В., Реут А. Г. та ін.; за ред. Е. М. Лібанової; Ін-т демографії та соц. досліджень НАН України, Дитячий фонд ООН, Укр. центр соц. реформ. Київ: ТОВ "Перфект Стайл", 2009. 287 с. : табл., рис.
28. Білько К.Ф. Адміністративно-правове забезпечення організації та діяльності нотаріату в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2015. 206 с.
29. Блинков О.Е. Круг наследников по закону в странах СНГ и Балтии (сравнительно-правовой анализ). *Международное публичное и частное право*. Москва: Юрист. 2006. № 5. С. 46–50.
30. Боднар Т. В. Сімейне право в системі права України. *Приватне право*. 2013. № 1. С. 129–134.
31. Бойко А.М. Соціалізація // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. С. 834.
32. Бондарєва М.В. Види і підстави спадкування: теорія і нотаріальна практика. *Право і громадянське суспільство*. 2013. № 3. С. 74–79.
33. Бориславська М. В. Проживання падчерки, пасинка разом з мачухою, вітчимом: сімейно-правове значення. *Часопис цивілістики*. №17. 2014. С. 56–59.

34. Бориславська М.В. Фактичне виховання у сімейному праві: значення, суть та правові наслідки. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2 (50). С. 137–144.
35. Бориславська М.В. Щодо поняття родства в сімейному праві. *Університетські наукові записки*. 2018. № 65. С. 26–44.
36. Борщева Е.Л. Правовые презумпции в теории права. *Вестник Академии МВД Республики Беларусь*. 2012. № 1 (23). С. 127–133.
37. Брагинский М. И., Витрянский В.В. Договорное право: Общие положения. Москва, 1997. 682 с.
38. Брюхина Е. Р. Правовые фикции и презумпции в семейном праве. *Право и практика*. 2015. № 1 (14). С. 102–108.
39. Буч Д.Ю., Картавенко В.В. Уголовная ответственность за ненадлежащее исполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*. 2017. № 12. С. 1–6.
40. Вавилин Е.В. Мачеха и отчим как субъекты семейных и наследственных отношений. *Семейное и жилищное право*. 2008, № 2. С.18–19.
41. Ватрас В.А. Поняття «сім'ї» у сімейному праві України. *Форум права*. 2009. № 1. С. 8391.
42. Веденеев Е.Ю. Роль презумпций в гражданском праве, арбитражном и гражданском судопроизводстве. *Государство и право*. 1998. № 2. С. 42–46.
43. Вербіцька М. В. Актуальні проблеми стягнення аліментів на неповнолітніх дітей. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 2. С. 32–36.
44. Верин А.Ю. К вопросу о структуре правового статуса личности. *Вестник экономики, права и социологии*. 2012. № 2. С. 113–116.
45. Владыкина Т.А. Несполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетних: наказание. *Право и образование*. 2012. № 1. С. 59–70.
46. Ворожейкин Е. М. Правовые основы брака и семьи: монография. Москва: Юридическая литература, 1969. 160 с.

47. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. Москва: Юрид. лит, 1972. 336 с.
48. Ворожейкин Е. Последствия правонарушений в советском семейном праве. *Советское государство и право*. 1973. № 3. С. 27–34.
49. Геворгян М.А. Некоторые теоретические аспекты самозащиты как способа защиты семейных прав. *Вестник Пермского университета*. 2014. Вып. 4 (26) с. 102–110.
50. Герасимов В. Н. Приоритет семейного воспитания детей как принцип семейного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2006. 173 с.
51. Голоманчук Э. В. Основные направления защиты прав и законных интересов несовершеннолетних в нотариальной деятельности. *Бизнес. Образование. Право*. 2017. № 4 (41). С. 293–299.
52. Гопанчук В.С. Сімейне право: підручник. Київ: Істина, 2002. 304 с.
53. Гражданское право: учебн. в 3 т. 4-е изд., перераб. и доп. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Москва: ТК Велби, Проспект, 2004. Т. 3. 784 с.
54. Гражданское право: учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Москва: ПБОЮЛ Л. В. Рожников, 2001. Т. 3. 632 с.
55. Грён С. Опекa и права приёмных детей. *Русская германия*. 2017. № 45.
56. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. 2-е изд., стереотип. Москва: Статут, 2001. 411 с.
57. Грибанов В. П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. Москва: Знание, 1973. 96 с.
58. Григоров А. А. Система самозащиты. *Вестник Костромского государственного университета*. 2015. № 5. С. 142–146.
59. Григоров А. А. Способы самозащиты в семейном праве. *Вестник Костромского государственного университета*. 2016. № 3. С. 237–240.
60. Григоров А. А. Механизм самозащиты. *Вестник Костромского государственного университета*. 2015. № 3. С. 215–219.

61. Гуль Н. В. Уголовная ответственность за неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего. *Журнал Российского права*. 2005. № 3. С. 159–163.
62. Гурко Т. А. Особенности развития личности подростков в различных типах семей. *Социологические исследования*. 1996. № 3. с. 81–90.
63. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Москва: Русский язык, 2000. (Репринт. Воспроизведение изд. 1880–1882 г.г.).
64. Данилин В. И., Реутов С. И. Юридические факты в советском семейном праве. Свердловск: Изд-во Уральського университета, 1989. 156 с.
65. Данилюк И.А. Правовой статус личности: понятие, юридическая конструкция. *Известия Алтайского государственного университета*. 2013. № 2 (78). С. 90–93.
66. Декларація прав дитини (Прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 20.06.2020).
67. Дерій О. О. Поняття аліментного зобов'язання. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 59. С. 282–287.
68. Другова В. А. Проблеми забезпечення прав дітей при укладанні договорів іпотеки житла. *Держава і право*. 2006. Вип. 34. С. 272–275.
69. Дудуров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі. Київ: Ваіті, 2019. 288 с.
70. Душкина Е. А. Проблемы защиты семейных прав по семейному законодательству Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. Юрид. Наук: 12.00.03. Волгоград. 2006. 27 с.
71. Дякович М. М. Особливості охорони й захисту нотаріусом майнових прав та інтересів батьків і дітей. *Право і суспільство*. 2015. № 3. Ч. 3. С. 71–76.
72. Дякович М. М. Охорона і захист прав та інтересів нотаріусом: монографія. Київ: Істина, 2014. 520 с.
73. Ершова Н. М. Вопросы семьи в гражданском праве. Москва: Юридическая литература. 1977. 176 с.

74. Єфіменко Л. Правове регулювання відносин за участю інших, крім батьків та дітей, членів сім'ї та їх родичів. *Юридична Україна*, 2015, 4-5, С. 46–54.

75. Желіховська Ю. В. Нотаріальна форма захисту цивільного права та охоронюваного законом інтересу. *Університетські наукові записки*. 2011. № 2 (38). С. 163–177.

76. Жилинкова И. В. Гражданское правоотношение: системно-структурный поход. Страницы Харьковской цивилистики: в 3 ч. Ч. 3: Доктора Харьковской цивилистической школы / сост. С. Н. Бervено, И. В. Венедиктова, Е. А. Греков и др.; под общ. ред. И. В. Венедиктовой и С. Н. Бervено. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. С. 248–271.

77. Жилинкова И. В. Правовой режим имущества членов семьи. Харьков: 2000. 348 с.

78. Жилінкова І. В. Механізми здійснення окремих категорій суб'єктивних цивільних та сімейних прав. Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб: монографія / за наук. ред. проф. В. Л. Яроцького. Харків: Юрайт, 2013. С. 89–115.

79. Жилінкова І. В. Правова природа дій батьків щодо управління майном дитини / І. В. Жилінкова // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті Василя Пилиповича Маслова [«Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства»], (Харків, 25 лютого 2011 р.). – Харків : Національний університет «Юридична академія імені Ярослава Мудрого», Національна академія правових наук України, 2011. – С. 64–66.

80. Жилінкова І. В. Правове регулювання майнових відносин у сім'ї в контексті нового сімейного законодавства. *Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії і практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, (Харків, 29-30 квітня 2004 р.). Київ: Академія правових наук України, НДІ приватного права і підприємництва, НДІ інтелектуальної

власності, Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого, 2004. С. 207–213.

81. Жилинкова И. В. Правовой режим имущества членов семьи. Харьков: Ксилон, 2000. 398 с.

82. Житарєв Є. В. Еволюція модельного законодавства та його адаптація до сучасних умов. *Форум права*. 2013. № 1. С. 300–305.

83. Забродин Д. М. Императивность правовых презумпций. *Экономико-юридический журнал*. 2016. № 2. С. 115–119.

84. Забродин Д. М. Правовые презумпции как средства преодоления пробелов в законодательстве. *Юридический журнал*. 2016. № 2. С. 60–65.

85. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена Резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. / Офіційний вісник України, 2008. № 93. Ст. 3103.

86. Загальна теорія держави і права: [підруч. для студ. юрид. вищих навч. закл.] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

87. Загоровский А. И. Курс семейного права. Одесса, 1909. URL: <http://civil.consultant.ru/reprint/books/133/12.html>

88. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток: монографія. 2-е вид. Київ: КНТ, 2007. 288 с.

89. Западнава Ю. А. Неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетних: проблемы установления признаков специального субъекта преступления. *Вестник экономической безопасности*. 2016. № 6. С. 60–65.

90. Запобігання насильства в сім'ї у діяльності фахівців соціальної сфери: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. В. М. Бондаровської. Київ: ТОВ «Видавничий дім «КАЛИТА», 2014. 282 с.

91. Защитить права детей. Методические рекомендации по выявлению и привлечению к уголовной ответственности лиц, совершивших преступления, предусмотренные ст. 156 УК РФ. *Участковый*. 2009. № 5. С. 54–64.
92. Звенигородская Н. Ф. Соотношение правовых категорий в механизме защиты семейных прав детей. *Вопросы ювенальной юстиции*. 2009 № 6 (26) С. 18–22.
93. Зілковська Л. М. До питання про удосконалення законодавства щодо захисту прав дітей на житло. *Держава і право*. 2005. Вип. 27. С. 323–327.
94. Золотов А. В. Наследники, имеющие право на обязательную долю в Российской Федерации. *Наука и образование сегодня*. 2018. № 11 (34). С. 49–52.
95. Золотухіна Л. О. Щодо форм захисту сторін трудових правовідносин. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2. Ч. 3. С. 108–112.
96. Зорченко Е. А., Полящук Н. А., Юрашкевич Н. М. Теория государства и права: пособие. Минск, 2012. 426 с.
97. Зубарева О. Г., Малыхина М. Н. Правовой статус пасынка (падчерицы) и отчима (мачехи): условия реализации имущественных прав и обязанностей. *Журнал российского права*. 2006. № 3. С. 111–120.
98. Иванова М. С. Медиация как способ защиты семейных прав. *Вестник Таврического государственного университета*. 2013. Вып. 33 С. 97–114.
99. Игошев К. Е., Миньковский Г. М. Семья, дети, школа. Москва: Юрид. лит., 1989. 448 с.
100. Казанцева А. Е. Обязанности и права родителей (замещающих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение. Томск: Изд-во Томского ун-та, 1987. 144 с.
101. Каймакова Е. В. Защита семейных прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Курск, 2011. 26 с.
102. Каленчук А. М. Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану органами державної влади у сфері нормативної діяльності. *Науковий віник міжнародного гуманітарного університету*. 2015. № 14. Т. 2. С. 50–52.

103. Калінюк А. Л. Вітчим, мачуха як суб'єкти сімейних правовідносин: актуальні питання правового регулювання: *Збірник наукових матеріалів міжвузівського круглого столу* (Київ, 08 груд. 2016 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 60–63.

104. Калінюк А. Л. Актуальні проблеми правового регулювання відносин інших членів сім'ї у сучасному сімейному праві України // Національна безпека у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці: матеріали III-ої Міжнародної наукової інтернет-конференції (Київ – Баку, 15–17 лют. 2019 р.). Київ: Нац. акад. управ., 2019. С. 99–101.

105. Калінюк А. Л. Здійснення представництва падчерки (пасинка) вітчимом, мачухою за сімейним законодавством України // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Одеса, 28 лют. 2020 р.). Одеса: ОДУВС, 2020. С. 74–76.

106. Калінюк А. Л. Вітчим та мачуха як фактичні вихователі пасинка, падчерки // *The World of Science and Innovation. Abstracts of the 1st International Scientific and Practical Conference* (August 19–21, 2020). Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2020. С. 259–264.

107. Калінюк А. Л. Право забезпечити пасинку, падчерці здобуття повної загальної середньої освіти, як один із обов'язків вітчима, мачухи // I Международная научно-практическая конференция «FUNDAMENTAL AND APPLIED RESEARCH IN THE MODERN WORLD» (26–28 авг. 2020.). Бостон, США. С. 201–206.

108. Калінюк А. Л. Право та обов'язок вітчима, мачухи піклуватися про здоров'я пасинка, падчерки, їх фізичний, духовний та моральний розвиток // II Международная научно-практическая конференция «ACTUAL TRENDS OF MODERN SCIENTIFIC RESEARCH» (13–15 сент. 2020 г.). Мюнхен, Германия. С. 224–227.

109. Калінюк А. Л. Здійснення вітчимом, мачухою представництва прав та інтересів неповнолітніх пасинка, падчерки // Проблеми вдосконалення

приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 16 груд. 2020 р.). Харків, 2020. С. 201–204.

110. Калінюк А. Л., Дмитрієв С. Законний цивільний процесуальний інтерес як елемент цивільного процесуального статусу заявника у справах окремого провадження. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. № 2 (18). (Вересень 2019). С. 125–129. DOI: <https://doi.org/10.33270/04191802.125>

111. Калінюк А. Л. Підстави виникнення сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 3. С. 59–63. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3.11>

112. Калінюк А. Л. Право вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерики за сімейним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 37–41. DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).561](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).561)

113. Калінюк А. Л. Відповідальність вітчима, мачухи як презумпція сімейного права. *Актуальні проблеми держави та права*. 2020. № 86. С. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2410>

114. Калінюк А. Л. General Provisions on the Right of the Stepfather, Stepmother to Self-Defense of the Rights and Interests of the Stepson, Stepdaughter. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 3. С. 156–160.

115. Калінюк А. Л. Особливості реалізації спадкових прав вітчимою, мачухою: теоретичні та практичні аспекти. *Вісник Запорізького національного університету*. 2020. № 2. С. 45–53. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-2-06>.

116. Калінюк А. Л. Охорона сімейних прав та інтересів вітчима і мачухи в Україні // Права людини і поліція у сучасному світі: матеріали круглого столу, присвяченого пам'яті С. Л. Лисенкова. Київ: ФОП Маслаков, 2018. С. 93–96.

117. Кармышев С. М. Конституционно-правовое регулирование организации деятельности нотариата по обеспечению прав

несовершеннолетних: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Москва, 2008. 24 с.

118. Касаткина А. Ю. Формы и способы охраны наследственных прав ребенка. *Вестник Таврического государственного университета*. 2014. № 2. С. 92–96.

119. Качур А. Н., Ящышен Д. В., Качур И. А. Современные особенности и проблемы наследования по закону. *Инновационная наука*. 2015. № 12. С. 133–134.

120. Кивель В. Н. Понятие правового статуса личности: вопросы теории. *Вестник Белорусского государственного университета*. 2014. № 1. Серия 3. С. 57–61.

121. Кириченко К. А. Эволюция доктринальных подходов к институту родства в отечественном семейном праве. *Вестник Новосибирского государственного университета*. Серия Право. 2007. Том 3. Вып. 2. С. 18–27.

122. Кобзар В. В. Актуальні питання правового регулювання спадкування за заповітом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. Вип. 32. Том 2. С. 45–48.

123. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс України, Закон від 07.12.1984 р. № 80731-X. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10

124. Кодекс Республики Казахстан от 26.12.2011 г. № 518-IV ЗРК "О браке (супружестве) и семье". [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <https://pavlodar.com/zakon/?dok=04999&uro=080155>.

125. Кодекс Республики Беларусь о браке и семье: 9 июля 1999 г., № 278-З: в ред. Закона Респ. Беларусь от 12.12.2013 г., № 84-З / Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. 28.07.1999. № 55. 2/53.

126. Кожухарь А. Н. Право на судебную защиту в исковом производстве. Кишинев, 1989. 128 с.

127. Кольсариева Н. Ш. Конституционно-правовые основы статуса человека и гражданина. *Вестник Кыргызской государственной юридической академии*. 2013. № 4. С. 51–57.

128. Кондракова А. И. Несудебный порядок защиты корпоративных прав акционеров. *Юридический мир*. 2006. № 1. С. 50–52.

129. Кондратова А. М. Правовий статус суб'єктів спадкування за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 99–101.

130. Конончук Н. М. Поняття та елементи права дитини на сімейне виховання. *Порівняльно-аналітичне право*. № 3-2. 2013. С. 132–136.

131. Конституція України: Конституція, Закон від 28.06.1996р. № 254к/96ВР. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96

132. Концепція державної сімейної політики: Постанова Кабінету міністрів України від 17.09.1999 р. № 1063-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 46-47. Ст. 404.

133. Короткова Л. П. Регламентация обязанностей отчима по воспитанию пасынков. *Правоведение*. 1987. № 2. С. 65–67.

134. Косенко А. Е. Ответственность родителей и заменяющих их лиц за ненадлежащее воспитание детей. Томск: Изд-во Томского университета, 1977. С. 95–97.

135. Косова О. Ю. Семейно-правовое регулирование отношений по предоставлению содержания членам семьи: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2005. 386 с.

136. Котюк В. О. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.

137. Кримінальний кодекс України: Кодекс України, Закон від 05.04.2001р. № 2341-III. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

138. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.

139. Краснова Т. В. Кучинская Л. А. Предложения по совершенствованию механизма защиты семейно-правовых прав родителей и детей. *Вопросы российского и международного права*. 2016. Т. 6. № 12 А. С. 95–104.

140. Кропачева Ю. Г. Необходимые наследники. *Вестник Томского государственного университета*. 2010. С. 107–110.

141. Кузнєцова Н. С. Вдосконалення механізму правового регулювання цивільних відносин в Україні // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті Василя Пилиповича Маслова, (Харків, 25 лют. 2011 р.). Харків: Національний університет «Юридична академія імені Ярослава Мудрого», Національна академія правових наук України, 2011. С. 45–47.

142. Кулакова А. А. Особенности правоотношений отчима (мачехи) и пасынка (падчерицы). *Вестник Владимирского юридического института*. 2018. № 4 (49) С. 107–110.

143. Куленко Н. И. Некоторые проблемы наследования в российском праве. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2013. № 5 (296). Выпуск. 35 С. 48–51.

144. Курак А. И. О понятии и конституционных принципах правового статуса личности в Республике Беларусь. *Вестник Академии МВД Республики Беларусь*. 2015. № 2 (30). С. 157–161.

145. Кухарєв О. Є. Особливості вирішення судами спорів про визнання права на обов'язкову частку у спадщині та зменшення її розміру. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2018. № 5 (43). С. 24–31.

146. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. 500 с.

147. Лазарев В. В., Липень С. В. Теория государства и права: учебник Москва: Статут, 2010. 768 с.

148. Лапчевська О. Ф. Застосування до батьків санкцій сімейно-правової відповідальності: теоретичний аспект. *Держава і право*. 2013. Вип. 60. С. 256–262.
149. Левківський Б. К. Захист дитини: окремі проблеми здійснення батьками права на самозахист дитини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 139–142.
150. Леженин В. Н. Правовые вопросы семейного воспитания детей. Воронеж, 1992. 151 с.
151. Лепех С. М. Сімейне право України: навч. Посіб. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 318 с.
152. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків за правопорушення, вчинені неповнолітніми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.
153. Лофас Ж., Сова Д. Повторный брак: дети и родители [Пер. с англ.]. СПб.: Питер-пресс, 1996. 319 с.
154. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права: нав-метод. посіб. Київ: Атіка, 2007. 412 с.
155. Ляшевська Л. І. Хлистун О. В. Правова природа самозахисту цивільних прав як засіб протидії цивільному правопорушенню. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Серія право. Вип. 51. Т. 1. С. 110–114.
156. Ляшенко Р. Д. Презумпції у праві: питання теорії і практик: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2011. 234 с.
157. Майданик Р. А. Договори іпотеки житла без дозволу органів опіки та піклування: потреби ринку кредитування і права дитини на житло // Актуальні проблеми цивільного, житлового та сімейного законодавства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті Василя Пилиповича Маслова, (Харків, 25 лют. 2011 р.). Харків: Національний університет «Юридична академія імені Ярослава Мудрого», Національна академія правових наук України, 2011. С. 69–71.

158. Макаруч В. В. Поняття «правовий статус особи» в теоретично-правовій літературі. *Право.иа*. 2015. № 3. С. 18–22.
159. Малько А. В. Теория государства и права в вопросах и ответах. Москва: Юристъ, 1996. 472 с.
160. Мананкова Р. П. Пояснительная записка к Концепции проекта нового Семейного кодекса Российской Федерации. Томск. 2008.
161. Мананкова Р. П. Правовые проблемы членства в семье: монография. Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1985. 144 с.
162. Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Пушкин А. А. Действующее законодательство о браке и семье. Харьков, 1974. С.53.
163. Маслов В. Ф., Пушкин А. А. Советское семейное право. Киев: Вища школа. 1989, 224 с.
164. Матвеев Г. К. Советское семейное право: учеб. Москва: юрид. лит-ра, 1985. 208 с.
165. Матейчек З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье. Воспитание детей в неполной семье. Общ. ред. Н. М. Ершовой. Москва: Прогресс, 1980, с. 70-98.
166. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. / В. І. Зацерковний, І. В. Тішаєв, В. К. Демидов. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2017. – 236 с.
167. Мид Маргарет. Мужское и женское. Исследование полового вопроса в меняющемся мире ; пер. с англ.: М. Ошурков и др. Москва: Росспэн, 2004. 412 с.
168. Микшис Д. В. Способы защиты гражданских прав. *Юридическая наука и правоохранительная практика*. 2011. № 3 (17). С. 40–48.
169. Мироненко В. П., Пилипенко С. А. Сімейне право України: підручник / за заг. ред. В. П. Мироненко. Київ: Правова єдність, 2008. 477 с.
170. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук:12.00.03. Київ, 2001. 20 с.

171. Мироненко В. П. Межі здійснення батьківських прав. *Юридична наука*. 2012. № 5. С. 59–65.
172. Михайлова А.С. Возникновение и развитие наследования в гражданском праве России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2003. 24 с.
173. Мозолин В. П. Гражданско-правовая ответственность в системе гражданского права. *Журнал российского права*. 2012. № 1. С. 33–40.
174. Мотузов М.И. Личность, право, демократия: теоретические проблемы субъективного права. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1972. 292 с.
175. Муратова С. А. Семейное право: учебное пособие. Нормативные акты. Москва: Юриспруденция, 2001. 384 с.
176. Муратова С. А. Семейное право: ученик для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». 4-е изд., перераб. и доп. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. 367 с.
177. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима. Москва: Статут, 2003. 685 с.
178. Надьон В. В. Обов'язки спадкоємців, що виникають при спадкуванні за законом. *Теорія і практика правознавства*. 2016. Вип. 1 (9). С. 1–13.
179. Насильство в сім'ї та діяльність органів внутрішніх справ щодо його подолання: навч.-метод. посіб. /Укладачі Запорожцев А.В., Лабунь А.В., Заброта Д.Г. та ін. Київ. 2012. 246 с.
180. Наследственное право: постатейный комментарий к ст. 1110-1185, 1224 ГК РФ / Отв. Ред. Е.Ю. Петров. Москва: М-Логос, 2018. 656 с.
181. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України /за ред. С. О. Харитонова. Харків: Одиссей, 2006. 552 с.
182. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України /за ред. Ю. С. Червоного. Київ: Істина, 2003. 464 с.

183. Невзгодина Е. Л. Институт представительства в отечественном гражданском праве. *Вестник Омского университета*. 2019. Т. 16, № 1. С. 67–78.
184. Невзгодина Е. Л. Право на представительство в семейных правоотношениях. Вопросы совершенствования гражданско-правового регулирования. Томск: Изд-во Томского ун-та. 1990, С. 63–71.
185. Негода А. О. Самозахист прав та інтересів дитини за цивільним та сімейним правом. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 388–393.
186. Некрасова Е. В. Самозащита прав в семейном праве Российской Федерации. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2015. № 4 (105). С. 56–59.
187. Ненашев М. М. Субъективное право на действия. *Гражданское право*. 2006. № 3. С. 21–24.
188. Нечаева А. М. Самозащита по семейному праву. *Государство и право*. 2008. № 7. С. 25–31.
189. Нечаева А. М. Семья и закон. Правовое регулирование неимущественных брачно-семейных отношени. Москва: Наука, 1980. 128 с.
190. Нечаева А. М. Брак, семья, закон. Москва: Наука, 1984. 145 с.
191. Некрасова О. В. Способи захисту прав та інтересів в сімейному та цивільному праві: порівняльний аспект. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 2(27). С. 35–38.
192. Никиташина Н. А. Классификация презумпций в семейном праве. *Lex Russika*. 2018. № 3 (136). С. 34–51.
193. Никиташина Н. А. Юридические предположения в механизме правового регулирования (правовые презумпции и фикции): автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Абакан, 2004. 30 с.
194. Новохатська Я. До питання щодо реалізації особистих немайнових прав дитини. *Юридичний журнал*. 2012. № 5 (119). С. 83–86.

195. О государственных пособиях семьям, воспитывающим детей: Закон Республики Беларусь, 29 дек. 2012 г., № 7-3 / Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. 04.01.2013. № 2/2005.

196. О дополнительных мерах государственной поддержки семей, воспитывающих детей. Положение о единовременном предоставлении семьям безналичных денежных средств при рождении, усыновлении (удочерении) третьего или последующих детей, Положение о порядке назначения и выплаты ежемесячного пособия семьям на детей в возрасте от 3 до 18 лет в период воспитания ребенка в возрасте до 3 лет: Указ Президента Республики Беларусь, 09.12.2014, № 572 / Нац. реестр правовых актов Респ. Беларусь. 10.12.2014. № 1/15456.

197. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2006. 219 с.

198. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 Харків, 2006. 21 с.

199. Опольська Н. М. Правове забезпечення прав та свобод дитини в Україні (загальнотеоретичний аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 22 с.

200. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 01.07.2020).

201. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 352 с.

202. Осокина Г. Понятие, виды и основания законного представительства. *Российская юстиция*. 1998. № 1. С. 43–44.

203. Отраднова О. А. Применение общеправовых презумпций в механизме гражданско-правового регулирования деликтных обязательств (на

примере Украины). *Вестник Пермского университета*. 2013. Вып 2 (22) с. 147–153.

204. Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ukrstat.gov.ua

205. Паничкин В. Б., Боровик О. Ю. Наследственное право США. Санкт-Петербург: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 848 с.

206. Перевалов В. Д. Правовой статус личности. Теория государства и права / под. ред. В. М. Корельского. Москва: Юридическая литература, 2002. 616 с.

207. Петров Е. Ю. Наследственное право России: состояние и перспективы развития (сравнительно-правовое исследование). Москва: М-Логос, 2017. 152 с.

208. Печений О. П. Деякі проблеми судової практики у справах про спадкування у світлі оновлення процесуального законодавства. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2018. № 5 (43). С. 32–38.

209. Печений О. П. Право на обов'язкову частку як особливий вид спадкування. *МЕН (мала енциклопедія нотаріуса)*. 2018. № 6 (90). С. 28–33.

210. Піцик Х. З. Сучасні проблеми правового регулювання спадкування спадкоємцями за законом, що входять в першу чергу. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. № 2. С. 88–97.

211. Поленина С. В. Презумпции в семейном праве: тенденции развития. *Юридическая техника*. 2010. № 4. С. 460–462.

212. Пономаренко О. М. Влияние специфики семейных отношений на защиту семейных прав. *Зб. наук. праць Харк нац. пед. Унт ім. ГС Сковороди*. Право. Вип 22. 2014. С. 112–120.

213. Попова Д. Г. К вопросу о выделении специального правового статуса «законный представитель» несовершеннолетнего. *Вестник Омского университета*. 2014. № 3 (40). С. 91–99.

214. Попова Д. Г. Законное представительство несовершеннолетних (межотраслевой аспект). *Вестник Кемеровского государственного университета*. 2013. № 4 (56) Т. 1. С. 297–301.

215. Попова Л. Г. Восприятие семейной ситуации детьми 7–10-летнего возраста, живущими в разной социальной среде. *Проблемы образования, науки и культуры*. 2010. Т. 71. № 1. С. 135–144.

216. Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р. № 866. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-п> (дата звернення: 01.07.2020).

217. Почепко К. И., Тимошенко И. В. Конституционно-правовой статус личности: понятие, состав, структура и особенности. *Вестник таганрогского института управления экономики*. 2018. № 1. С. 28–31.

218. Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2168-19>. (дата звернення: 01.07.2020).

219. Про деякі питання договорів про медичне обслуговування населення за програмою медичних гарантій : Постанова Кабінету Міністрів від 25.04.2018 № 410. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/KP180410?an=26&q=>. (дата звернення: 01.07.2020).

220. Про запобігання та протидію домашньому насильству. Закон України № 2229-VIII від 07.12.2017 р. (станом на 01.01.2020 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 5. Ст. 35.

221. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 15.05.2006 № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06>. (дата звернення: 01.09.2019).

222. Про нотаріат: Закон України № 3426-XII від 02.09.1993 р. (станом на 13.05.2020 р.). *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 39. Ст. 383.

223. Про охорону дитинства. Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.
224. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. С. С. Алексеева. Москва: Юрид. лит., 1987. 448 с.
225. Проблемы теории государства и права: Учебное пособие / Под ред. М. Н. Марченко. Москва: Юристъ, 2004. 656 с.
226. Прокуратов А. А. Определение правового статуса человека в гражданина РФ: конституционно-правовые аспекты. *Пробелы в российском законодательстве*. 2010. № 2. С. 16–18.
227. Пчелинцева Л. М. Семейное право России: Учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2004. 688 с.
228. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави: навч. посіб. 9-е вид. Львів: Край, 2007. 188 с.
229. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави: навч. посіб. 5-е вид. Київ: Атіка, 2001. 176 с.
230. Ременяк С. Я. Відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2007. 20 с.
231. Риженко І. М. Правова природа договору батьків щодо утримання та участі у вихованні дитини. *Вісник господарського судочинства*. 2009. № 3. С. 154–160.
232. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») від 03.06.1999 р. № 5–рп/99, Справа № 1–8/99 / *Офіційний вісник України*. 1999. № 24. Ст. 1122.

233. Рішення Макарівського районного суду Київської області від 05 березня 2009 року у справі № 2-236/09 за позовом про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів, визнання права власності, визначення порядку користування житловим приміщенням. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8832126>.

234. Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве. Львов: Вища школа, 1985. 180 с.

235. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ.: Правова єдність, 2009. 500 с.

236. Ромовська З. В. Аліментні зобов'язання: конспект лекцій. Львів: Львів. ун-т, 1973. 59 с.

237. Ромовська З. В. Права та обов'язки батьків і дітей. Львів: Вища школа, 1975. 145 с.

238. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Правова єдність, 2009. 432 с.

239. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: погляд в майбутнє. *Право України*. 2001. № 2. С. 63–69.

240. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручн. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с.

241. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: наук.-практич. коментар. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Ін Юре, 2003. 532 с.

242. Рудьман Д. С. К вопросу об очередности при наследовании по закону через призму семейного законодательства. *Российская юстиция*. 2015. № 9. С. 13–15.

243. Рузакова О. А. Семейное право: учебно-практическое пособие для вузов. Москва: Издательство «Экзамен», издательство «Право и закон», 2003. 256 с.

244. Рясенцев В. А. Советское семейное право. Москва: Юрид.лит., 1982. 256 с.

245. Саенко Л. В., Фадеева Г. В. Взаимосвязь деятельности нотариата и суда по защите семейных прав. *Бизнес. Образование. Право*. 2014. № 1 (26). С. 252–255.
246. Самарина Е. С. Категория «правовой статус личности» в теоретико-правовой науке. *Ленинградский юридический журнал*. 2013. № 2 (32). С. 24–30.
247. Сапейко Л. В. Правове регулювання аліментних обов'язків батьків та дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 187 с.
248. Сапейко Л. В., Кройтор В. А. Аліменти дітям та батькам: монографія. Харків: Еспада, 2008. 160 с.
249. Сапрыкин К. Н. Пределы представительства прав и интересов ребенка. *Вестник Московского университета МВД России*. 2015. № 8. С. 103–107.
250. Сапрыкин К. Н. Некоторые аспекты осуществления семейных прав через представителя. *Вестник Московского университета МВД России*. 2009. № 10. С. 145–149.
251. Сапрыкин К. Н. Обстоятельства, препятствующие участию законных представителей в осуществлении семейных прав и интересов ребенка. *Вестник Московского университета МВД России*. 2015. № 7. С. 97–100.
252. Сапрыкин К. Н. Понятие и виды представительства прав детей. *Вестник Московского университета МВД России*. 2015. № 4. С. 68–70.
253. Сапрыкин К. Н. Понятие, виды, основания и пределы семейно-правового представительства. *Вестник Московского университета МВД России*. 2009. № 9. С. 163–165.
254. Сафончик О. І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004. 20 с.
255. Сегенюк А. В. Особливості спадкування за законом. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 2. С. 146–150.
256. Семейное право Российской Федерации и иностранных государств: основные институты / под ред. В. В. Залесского. Москва: Издание г-на Тихомирова М. Ю., 2004. 310 с.

257. Семейное право Украины: учебник / под ред. Ю. С. Червоного. Харьков: Одиссей, 2005. 520 с.
258. Семейное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция»/ под ред. Ю. Ф. Беспалова, О. А. Егоровой, О. Ю. Ильиной. Москва: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. 367 с.
259. Семейный кодекс Республики Армения от 8 декабря 2004 года №ЗР-123 [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: http://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=8661.
260. Семенова И. Ю. Нотариат и защита прав несовершеннолетних: пробельность в законодательстве. *Экономика и право*. 2016. № 4. С. 70–73.
261. Семья и современный социум. Коллективная монография под общ. ред. В. Л. Ситникова, С. А. Бурковой, Э. Б. Дунаевской. Санкт-Петербург: Социально-гуманитарное знание. 2017. 466 с.
262. Сенюта І. Правочин як підстава виникнення цивільних правовідносин у сфері надання медичної допомоги. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 66–70.
263. Сердечна І. Л. Мачуха, вітчим та пасинок, падчерка як учасники сімейних правовідносин. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 28. С. 93–96.
264. Сердечна І. Л. Підстави виникнення, зміни та припинення сімейних прав між іншими членами сім'ї та родичами. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2 (50). С. 158–167.
265. Сердечна І. Л. Самозахист особистих немайнових прав інших членів сім'ї та родичів. *Університетські наукові записки*. 2018. № 3-4. С. 117–127.
266. Серебрякова А. А., Савельев А. А. Личные неимущественные права в гражданском и семейном праве. *Научный журнал «Власть»*. 2012. № 8. С. 159–161.
267. Сімейне право України: навчальний посібник / кол. авторів; за ред. Т. В. Курило. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 316 с.

268. Сімейне право України: навч. посіб. / за ред. Є. О. Харитонова. Київ: Істина, 2008. 200 с.
269. Сімейне право України: підручник / за ред. В. С. Гопанчука. Київ: Істина, 2002. 304 с.
270. Сімейне право України: підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова [та ін.]; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 264 с.
271. Сімейне право України: навч. посібник / М. М. Дякович. 2-ге вид., випр. та доп. Київ: Правова єдність, 2012. 551 с.
272. Сімейне право України: підруч. / Т. В. Боднар, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера та ін.; за заг. ред. Т. В. Боднар та О. В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 520 с.
273. Сімейне право України: Підручник / [Т. Ариванюк, І. Бірюков, В. Гопанчук, О. Дзера, І. Дзера, Ю. Заїка, В. Співак] / за ред. В. Гопанчука. Київ: Істина, 2002. 304 с.
274. Сімейне право України: Підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; За заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 200 с.
275. Сімейне право України: навч. посібник / С. П. Індиченко, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, Л. А. Савченко; за ред. О. В. Дзери. Київ: Вентурі, 1997. 272 с.
276. Сімейне право: Нотаріат Адвокатура Суд: науково-практичний посіб. з інформ. додатком на лазерному носії: у 2 кн. / Драгнєвіч Л. Ю., Пульнєва О. С., Фурса Є. І., Фурса С. Я. та ін. / за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ: Видавець Фурса С. Я. Кн. 1. 2005, 896 с.
277. Сімейний кодекс України від 10.01.2001 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
278. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. І. В. Жилінкової. Харків: Ксилон, 200. 855 с.

279. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
280. Слюсар Л. І. Батьківство у системі відносин інституту сім'ї: сучасні трансформації, їх причини та наслідки. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 2 (27). С. 26–38. doi: <https://doi.org/10.15-407/dse2016.02.026>
281. Слюсар Л. Качество жизни детей и особенности родительства в условиях плюрализации форм семьи [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://ccd.ince.md/en/culegeri-de-articole/178-conferinta-internationala-stiintifico-practica-cresterea-economica-in-conditiile-globalizarii-bunastare-si-incluziune-sociala-editia-2019>.
282. Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді (за результатами соціологічного опитування в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді». К.: Поліграфічний центр «Фоліант», 2019. 127 с.
283. Стефанчук Р. О. Система особистих немайнових прав фізичних осіб у сфері сімейних відносин: до питання вдосконалення. *Університетські наукові записки*. 2006. № 2. С. 107–111.
284. Стефанюк Ю. В. Правовий статус особи: поняття і класифікація. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 4. С. 42–45.
285. Сухинина И. Конституционные презумпции в сфере прав и свобод человека и гражданина. *Российская юстиция*. 2003. № 9.
286. Тарусина Н. Н. Очерки теории российского семейного права. Ярославль, 1999. 85 с.
287. Тархов В. А. Гражданское право. Чебоксары: Изд-во ЧГУ, 1997. 442 с.
288. Татаринцева Е. А. Фактическое воспитание как основание возникновения семейных правоотношений. *Вестник Таврического государственного университета*. Серия «Право». 2014. № 4. С. 113–123.
289. Типове положення про службу у справах дітей районної, районної у містах Києві та Севастополі державної адміністрації: затв. Постановою

Кабінету Міністрів України від 30.08.2007 р. № 1068. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1068-2007-п> (дата звернення: 01.07.2020).

290. Тихомирова Л. В. Юридическая энциклопедия / Л. В. Тихомирова, М. Ю. Тихомиров ; под ред. М. Ю. Тихомирова. 5-е изд., доп и перераб. Москва: [б. и.], 2001. 972 с.

291. Тімуш І. С., Коваленко І. А. Вина як умова відповідальності за шкоду, завдану особами з вадами віку. *Юридична наука*. 2014. № 8. С. 41–49.

292. Толмачева А. А. Вопросы законного представительства несовершеннолетних: теоретико-правовое исследование. *Ученые записки. Электронный журнал Курского государственного университета*. 2010. № 3 (15). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voprosy-zakonного-predstavitelstva-nesovershennoletnih-teoretiko-pravovoe-issledovanie> (дата звернення 25.06.2020 р.).

293. Трофимова Е. В. Очередность призвания наследников к наследованию по закону. Тольятти: Изд-во Тольят.гос.ун-та, 2018. 79 с.

294. Фадеева С. В. К вопросу о понятии защиты субъективного права и его содержания. *Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практик: международная научно-практическая конференция* (Киров, 17 нояб. 2006 г.). Киров, 2006. С. 145–149.

295. Феоктистов А. В. Защита семейных прав в Российской Федерации. *Наука. Общество. Государство*. 2013. № 4. С. 1–10.

296. Харченко Г. Г. Речові права: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 432 с.

297. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання: підручник. 2-е вид. змін. та доповн. / за заг. ред. С .С. Бичкової. Київ: КНТ. 2008. 498 с.

298. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.10.2020).

299. Цивільний процес України: підручник / за ред. Ю. С. Червоного. Київ: Істина, 2007. 392 с.

300. Чепига Т. Д. Идеология и проблемы реформы наследственного права России. *Наследственное право*. 2007. № 2. С. 2–5.
301. Червоний Ю. С. Сімейне право України: підручник. Київ: Істина, 2004. 464 с.
302. Чечеткина З. В. Возмещение вреда, причиненного несовершеннолетними. *Советская юстиция*. 1974. № 5. С. 24–26.
303. Чи можу я отримати батьківську відповідальність як вітчим? [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.co-oplegalservices.co.uk/media-centre/articles-may-aug-2017/can-i-get-parental-responsibility-as-a-step-father/>.
304. Чижмар К. І. Нотаріат як інструмент попереджувального правосуддя. *Право і суспільство*. 2014. № 6-1. Ч.2. С. 76–83.
305. Чоголдуров С. Б. К вопросу о правовой категории «семейно-правовой статус гражданина». *Актуальные проблемы экономики и права*. 2015. № 3. С. 157–161.
306. Чорна Ж. Л. Особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. Вип. 314. 2003. С. 98–103.
- 3037 Шаганова О. М. Субъект преступления, предусмотренный ст. 156 УК РФ. *Известия Алтайского государственного университета*. 2012. № 2-1. С. 122–124.
308. Шаганова О. М. Уголовная ответственность за неисполнение обязанностей по воспитанию несовершеннолетнего: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2014. 26 с.
309. Шакирова Э. А. Проблемные вопросы наследования в российском законодательстве. *Таврический научный обозреватель*. 2016. № 11 (16). С. 136–138.
310. Шамрук А. И. Соотношение положений о наследовании в законодательстве Российской Федерации и Белоруссии. *Проблемы экономики и юридической практики*. 2011. № 3. С. 66–68.

311. Шалонин В. Д. Самозащита прав в семейном праве Российской Федерации. *Аллея науки*. 2017. № 8. Т. 2. С. 265–269.
312. Шаповал Л. І. Обов'язок мачухи, вітчима утримувати падчерку, пасинка. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 88–91.
313. Шевченко Я. М. Проблеми правового регулювання сімейних відносин. *Українське право*. 1998. № 1. С. 121–130.
314. Шевченко Я. Н. Основы семейного законодательства. Киев: Вища школа, 1982. 88 с.
315. Шевченко Я. Н. Совершенствование законодательства о семье. Киев: Наукова думка, 1986. 168 с.
316. Шевченко Я. Н. Специфика гражданской ответственности несовершеннолетних. *Советское государство и право*. 1974. № 5. С. 127–130.
317. Шер О. Швеция переживает кризис института семьи. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <https://ru.exrus.eu/Shvetsiya-perezhivayet-krizis-instituta-semi-id4ffd68006ccc196a750030cc/Artikel1>.
318. Шиловост О. Ю. Эволюция института portio legitima в отечественном гражданском законодательстве XX в. // Проблемы гражданского, семейного и жилищного законодательства / отв. ред. В. Н. Литовкин. Москва: Городец, 2005. С. 169–218.
319. Шнейдер Л. Б. Основы сімейної психології: посібник для ВНЗ. вид. 2-ге. Москва: Ділова книга, 2006. 768 с.
320. Шульга А. М. Правовий статус особистості, його види. *Право і безпека*. 2012. № 2 (44). С. 19–22.
321. Щекин, Д. М. Юридические презумпции в налоговом праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.14. Москва, 2001. 27 с.
322. Юридическая техника. В 2 т. Том 2. : учебник для вузов / под ред. В. М. Баранова. Москва: Издательство Юрайт, 2016. 245 с.
323. Ярошенко К. Б. Вопросы, возникающие в судебной практике при применении отдельных норм законодательства о наследовании. Москва : Юридическая литература, 2012. Вып. 17. С. 95-109.

324. Cartwright C., Gibson K. The effects of co-parenting relationships with ex-spouses on couples in step-families // Australian Institute of Family Studies. 2012.

325. Cartwright C. Preparing to repartner and live in a stepfamily: An exploratory investigation. *Journal of Family Studies*. 2010. № 16(3). P. 237–250.

326 Children's Rights: International Laws. URL: <https://www.loc.gov/law/help/child-rights/internationallaw.php#introduction> (дата звернення: 01.07.2020).

327. Coleman, M., Ganong, L.H. Remarriage and stepfamily research in the 1980-s. In A. Booth (Ed.) *Contemporary families: Looking forward, looking back*. Minneapolis, MN: NCFR, 1991.

328. Convention on the Rights of the Child. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989, entered into force on 2 September 1990, in accordance with article 49. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx> (дата звернення: 01.09.2018).

329. Declaration of the rights of the child. Proclaimed by UN General Assembly Resolution 1386 (XIV) of 20 November 1959. URL: <https://www.unicef.org/malaysia/1959-Declaration-of-the-Rights-of-theChild.pdf> (дата звернення: 01.09.2018).

330. European Convention on the Exercise of Children's Rights (ETS No. 160). Strasbourg, 25/01/1996, entry into force 01/07/2000. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/160> (дата звернення: 01.09.2018).

331. General Comments of the Committee on the Rights of the Child. A Compendium for child rights advocates, scholars and policy makers. January 2014. 228 p. Compiled by Andre Viviers. URL: https://www.unicef.org/southafrica/SAF_resources_crcgeneralcomments.pdf (дата звернення: 01.07.2020).

332. Heuveline P., Timberlake J.M. and Furstenberg Jr. F.F. Shifting childrearing to single mothers: results from 17 western countries. *Population and*

Development Review. 2003. 29(1). P. 47–71. DOI: 10.1111/j.1728-4457.2003.00047.x

333. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, entry into force 3 January 1976. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cescr.aspx> (дата звернення: 01.07.2020).

334. Karpachova Nina. State of Observance and Protection of the Rights of the Child in Ukraine. Special Report of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. On the occasion of the 20th anniversary of ratification by Ukraine of the United Nations Convention on the Rights of the Child. Kyiv, 2010. 216 p. URL: https://www.unicef.org/ukraine/State_Report_on_Rights_of_the_Child_Ombudsman.pdf (дата звернення: 01.07.2020).

335. Papernow P. L. *Becoming a stepfamily: Pattern of Development in Remarried Families*. Hillsdale, NJ: Analytic Press. 2002.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Калінюк А. Л., Дмитрієв С. Законний цивільний процесуальний інтерес як елемент цивільного процесуального статусу заявника у справах окремого провадження. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. № 2 (18). (Вересень 2019). С. 125–129. DOI: <https://doi.org/10.33270/04191802.125>

2. Калінюк А. Л. Підстави виникнення сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи. Науковий вісник публічного та приватного права. 2020. № 3. С. 59–63. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3.11>

3. Калінюк А. Л. Право вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки за сімейним законодавством України. Прикарпатський юридичний вісник. 2020. № 2. С. 37–41. DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).561](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).561)

4. Калінюк А. Л. Відповідальність вітчима, мачухи як презумпція сімейного права. Актуальні проблеми держави та права. 2020. № 86. С. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2410>

5. Калінюк А. Л. General Provisions on the Right of the Stepfather, Stepmother to Self-Defense of the Rights and Interests of the Stepson, Stepdaughter. Visegrad Journal on Human Rights. 2020. № 3. С. 156–160.

6. Калінюк А. Л. Особливості реалізації спадкових прав вітчимом, мачухою: теоретичні та практичні аспекти. Вісник Запорізького національного університету. 2020. № 2. С. 45–53. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-2-06>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

7. Калінюк А. Л. Вітчим, мачуха як суб'єкти сімейних правовідносин: актуальні питання правового регулювання: Збірник наукових матеріалів міжвузівського круглого столу (08 грудня 2016 року) / За заг. ред. к.ю.н. М. О.

Ктіторова, к.ю.н. О. В. Ткаченка, к.ю.н., доцента О. В. Дручек, к.ю.н., доцента М. М. Пендюри. Київ: НАВС, 2017. С. 60–63.

8. Калінюк А. Л. Охорона сімейних прав та інтересів вітчима і мачухи в Україні // Матеріали круглого столу «Права людини і поліція у сучасному світі», присвячений пам'яті С. Л. Лисенкова / Редкол.: А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, М. М. Пендюра, Д. О. Тихомиров. Київ: ФОП Маслаков, 2018. С. 93–96.

9. Калінюк А. Л. Актуальні проблеми правового регулювання відносин інших членів сім'ї у сучасному сімейному праві України // Національна безпека у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці: матеріали III-ої Міжнародної наукової інтернет-конференції (Київ – Баку, 15–17 лютого 2019 року) / ВНЗ «Національна академія управління». Київ: НАУ, 2019. С. 99–101.

10. Калінюк А. Л. Здійснення представництва падчерки (пасинка) вітчимом, мачухою за сімейним законодавством України // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 28 лютого 2020 року) / редкол. В. П. Маковій та ін. Одеса: ОДУВС, 2020. С. 74–76.

11. Калінюк А. Л. Вітчим та мачуха як фактичні вихователі пасинка, падчерки // The World of Science and Innovation. Abstracts of the 1st International Scientific and Practical Conference (August 19–21, 2020). Cognum Publishing House. London, United Kingdom, 2020. P. 259–264.

12. Калінюк А. Л. Право забезпечити пасинку, падчерці здобуття повної загальної середньої освіти, як один із обов'язків вітчима, мачухи // I Международная научно-практическая конференция «FUNDAMENTAL AND APPLIED RESEARCH IN THE MODERN WORLD» (26–28 августа 2020 года). Бостон, США. С. 201–206.

13. Калінюк А. Л. Право та обов'язок вітчима, мачухи піклуватися про здоров'я пасинка, падчерки, їх фізичний, духовний та моральний розвиток // II Международная научно-практическая конференция «ACTUAL TRENDS OF

MODERN SCIENTIFIC RESEARCH» (13–15 сентября 2020 года). Мюнхен, Германия. С. 224–227.

14. Калінюк А. Л. Здійснення вітчимою, мачухою представництва прав та інтересів неповнолітніх пасинка, падчерки // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 16 грудня 2020 року). Харків, 2020. С. 201–204.

Акти впровадження

УКРАЇНА

Ізяславський районний суд Хмельницької області

30300, Хмельницька область, м. Ізяслав, вул. Незалежності, 3, тел. 4-13-48

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Калінюк Анжели Леонідівни «Сімейно-правовий статус вітчима і мачухи в Україні» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право

Комісія у складі: Демчука П. В., голови Ізяславського районного суду Хмельницької області; Виноградової Т. Л., керівника апарату Ізяславського районного суду Хмельницької області; Медвідь Г. В., заступника керівника апарату Ізяславського районного суду Хмельницької області - склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження старшого викладача кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ Калінюк Анжели Леонідівни на тему «Сімейно-правовий статус вітчима і мачухи в Україні» можуть бути використані Ізяславським районним судом Хмельницької області при здійсненні повноважень, передбачених ст. 22, ст. 56 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»; ст. 19, п. 5 ч. 2 ст. 293, гл. 6 р. IV Цивільного процесуального кодексу України, з питань застосування сімейного, цивільного та цивільного процесуального законодавства України.

Комісія:

Голова
Ізяславського районного суду
Хмельницької області

Петро ДЕМЧУК

Керівник апарату
Ізяславського районного суду
Хмельницької області

Тамара ВІНОГРАДОВА

Заступник керівника апарату
Ізяславського районного суду
Хмельницької області

Галина МЕДВІДЬ

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ
ЦЕНТРАЛЬНО-ЗАХІДНЕ МІЖРЕГІОНАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ МІНІСТЕРСТВА
ЮСТИЦІЇ (м.ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ)
ІЗЯСЛАВСЬКА ДЕРЖАВНА НОТАРІАЛЬНА КОНТОРА
30300, м. Ізяслав, вул. Шевченка, буд. 16, тел. (03852) 40970, 40832

вих. 140/04-58
від 10.02.29.

Національна академія
внутрішніх справ

А К Т

впровадження результатів дисертаційного дослідження Калінюк Анжели Леонідівни
“Сімейно-правовий статус вітчима і мачухи в Україні” на здобуття наукового ступеня
доктора філософії за спеціальністю 081 Право

Мною, державним нотаріусом Ізяславської державної нотаріальної контори Ефендієвою Аллою Павлівною, складено цей акт за результатами розгляду дисертаційного дослідження старшого викладача кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ Калінюк Анжели Леонідівни на тему “Сімейно-правовий статус вітчима і мачухи в Україні”.

Повідомляю, що результати дисертаційного дослідження А.Л.Калінюк на тему “Сімейно-правовий статус вітчима і мачухи в Україні” у вигляді науково-обґрунтованих пропозицій та висновків використовуються мною під час здійснення нотаріальних дій, передбачених Законом України “Про нотаріат”.

Державний нотаріус
Ізяславської державної нотаріальної контори

Алла Ефендієва

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Національної академії внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор

Станіслав ГУСАРЄВ

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження Калінюк Анжели Леонідівни «Сімейно-правовий статус вітчима і мачухи в Україні» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право в навчально-методичну роботу Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі: виконуючого обов'язки завідувача кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Пендюри М. М.; начальника навчально-методичного відділу Національної академії внутрішніх справ Колодейчак С. І.; заступника директора навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ, кандидата юридичних наук, доцента Пилипенко С. А. - склали цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження старшого викладача кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії внутрішніх справ Калінюк Анжели Леонідівни на тему «Сімейно-правовий статус вітчима і мачухи в Україні» впроваджені в навчально-методичну роботу Національної академії внутрішніх справ. А саме:

1. Матеріали дисертаційного дослідження Калінюк А. Л. застосовуються в освітньому процесі Національної академії внутрішніх справ шляхом їх використання: 1) в навчальних і робочих програмах навчальних дисциплін «Цивільне право та процес», «Сімейне право», «Спадкове право», «Нотаріат України», «Сучасні аспекти цивільного права та процесу», «Сучасні аспекти спадкового права», «Особливості розгляду окремих категорій цивільних спорів»; 2) при підготовці навчально-методичних матеріалів для проведення лекційних, семінарських і практичних занять з навчальних дисциплін «Цивільне право та процес», «Сімейне право», «Нотаріат України»; 3) при підготовці навчально-методичних матеріалів для організації самостійної та дистанційної роботи здобувачів вищої освіти з навчальних дисциплін «Цивільне право та процес», «Сімейне право», «Нотаріат України».

2. Результати дисертаційного дослідження Калінюк А. Л. відображені у навчально-методичних матеріалах для здобувачів вищої освіти, де, як джерела для опрацювання, рекомендовані такі публікації:

1. Калінюк А. Л., Дмитрієв С. Законний цивільний процесуальний інтерес як елемент цивільного процесуального статусу заявника у справах окремого провадження. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. № 2 (18). (Вересень 2019). С. 125–129. DOI: <https://doi.org/10.33270/04191802.125>
2. Калінюк А. Л. Підстави виникнення сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи. Науковий вісник публічного та приватного права. 2020. № 3. С. 59–63. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3.11>
3. Калінюк А. Л. Право вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки за сімейним законодавством України. Прикарпатський юридичний вісник. 2020. № 2. С. 37–41. DOI [https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2\(31\).561](https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i2(31).561)
4. Калінюк А. Л. Відповідальність вітчима, мачухи як презумпція сімейного права. Актуальні проблеми держави та права. 2020. № 86. С. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i86.2410>
5. Калінюк А. Л. General Provisions on the Right of the Stepfather, Stepmother to Self-Defense of the Rights and Interests of the Stepson, Stepdaughter. Visegrad Journal on Human Rights. 2020. № 3. С. 156–160.
6. Калінюк А. Л. Особливості реалізації спадкових прав вітчимою, мачухою: теоретичні та практичні аспекти. Вісник Запорізького національного університету. 2020. № 2. С. 45–53. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-2-06>
7. Калінюк А. Л. Вітчим, мачуха як суб'єкти сімейних правовідносин: актуальні питання правового регулювання: Збірник наукових матеріалів міжвузівського круглого столу (08 грудня 2016 року) / За заг. ред. к.ю.н. М. О. Ктіторова, к.ю.н. О. В. Ткаченка, к.ю.н., доцента О. В. Дручек, к.ю.н., доцента М. М. Пендюри. Київ: НАВС, 2017. С. 60–63.
8. Калінюк А. Л. Охорона сімейних прав та інтересів вітчима і мачухи в Україні // Матеріали круглого столу «Права людини і поліція у сучасному світі», присвячений пам'яті С. Л. Лисенкова / Редкол.: А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, М. М. Пендюра, Д. О. Тихомиров. Київ: ФОП Маслаков, 2018. С. 93–96.
9. Калінюк А. Л. Актуальні проблеми правового регулювання відносин інших членів сім'ї у сучасному сімейному праві України // Національна безпека у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці: матеріали III-ої Міжнародної наукової інтернет-конференції (Київ – Баку, 15–17 лютого 2019 року) / ВНЗ «Національна академія управління». Київ: НАУ, 2019. С. 99–101.
10. Калінюк А. Л. Здійснення представництва падчерки (пасинка) вітчимою, мачухою за сімейним законодавством України // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 28 лютого 2020 року) / редкол. В. П. Маковій та ін. Одеса: ОДУВС, 2020. С. 74–76.
11. Калінюк А. Л. Вітчим та мачуха як фактичні вихователі пасинка, падчерки // The World of Science and Innovation. Abstracts of the 1st International Scientific and Practical Conference (August 19–21, 2020). Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2020, p. 259–264.

12. Калінюк А. Л. Право забезпечити пасинку, падчерці здобуття повної загальної середньої освіти, як один із обов'язків вітчима, мачухи // I Международная научно-практическая конференция «FUNDAMENTAL AND APPLIED RESEARCH IN THE MODERN WORLD» (26–28 августа 2020 года). Бостон, США. С. 201–206.

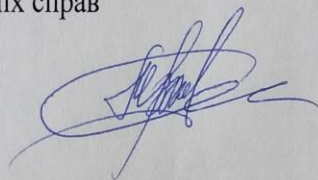
13. Калінюк А. Л. Право та обов'язок вітчима, мачухи піклуватися про здоров'я пасинка, падчерки, їх фізичний, духовний та моральний розвиток // II Международная научно-практическая конференция «ACTUAL TRENDS OF MODERN SCIENTIFIC RESEARCH» (13–15 сентября 2020 года). Мюнхен, Германия. С. 224–227.

14. Калінюк А. Л. Здійснення вітчимом, мачухою представництва прав та інтересів неповнолітніх пасинка, падчерки // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 16 грудня 2020 року). Харків, 2020. С. 201–204.

Зазначені праці підтвердили високий теоретичний і навчально-практичний рівень, практичну доступність і доцільність за результатами використання під час підготовки до усіх видів занять.

Комісія:

В.о. завідувача кафедри
теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ
кандидат юридичних наук,
доцент

Максим ПЕНДЮРА

Начальник навчально-методичного відділу
Національної академії
внутрішніх справ

Станіслава КОЛОДЕЙЧАК

Заступник директора
Навчально-наукового інституту
заочного та дистанційного навчання
Національної академії внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцент

Світлана ПИЛИПЕНКО